

SHAXLO OBLOBERDIYEVNA DJAMALDINOVA

**OLİY TIBBIY TA'LIM
MUASSASASI TALABALARINING
HISSİY-KOMMUNIKATIV
KOMPETENSIYALARINI
RIVOJLANTIRISH METODIKASI**

monografiya

UO'K 378.015.31:61

KBK 74.58+53

D 45

Djamaldinova Sh.O.

Oliy tibbiy ta'lim muassasasi talabalarining hissiy-kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasi [Matn] / Sh.O. Djamaldinova. - Samarqand: Samarqand, 2025.- 124 b.

Muallif:

Sh.O. Djamaldinova - Samarqand davlat tibbiyot universiteti "O'zbek tili va adabiyoti rus tili bilan" kafedrasi mudiri, p.f.f.d. (PhD), dotsent.

Taqrizchilar:

A.A. Ibragimov - Samarqand viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi direktori, pedagogika fanlari doktori, professor

A.N. Maxmudova - Samarqand davlat tibbiyot universiteti Ijtimoiy va gumanitar fanlar kafedrasi mudiri, f.f.b.f.d. (PhD), professor

Respublikamizda tibbiy ta'lim va tibbiyot xizmatlari sohasiga innovatsion yondashish, modernizatsiya qilish, ilg'or xorijiy ta'lim tajribalarini o'rganish va joriy qilish, jamiyat va davlatimiz uchun har tomonlama rivojlangan, mehnat faoliyatiga ijtimoiy moslashuvchan, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash, talabalar uchun ma'naviy-ma'rifiy ta'lim beruvchi samarali tizimni yaratish yuzasidan izchil, tizimli ishlarni amalga oshirishning dolzarb masalalari Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev tomonidan qabul qilinayotgan Farmon hamda Qarorlarda o'z aksini topmoqda. Maqsad o'z ustida, sohasida shaxsiy, ilmiy, tadqiqiy izlanishlar olib boradigan, kasbiy faoliyatiga yangi g'oyalarni olib kiradigan kadrni tarbiyalashdan iborat va ma'lumki, har tomonlama rivojlanishi lozim bo'lgan tibbiyot xodimining kommunikativ kompetensiyalari darajasi ham yuqori bo'lishi talab etiladi. Kommunikativ kompetensiya bo'lajak tibbiyot xodimlarining fuqarolik madaniyati, axloqiy fazilatlarining bir ko'rinishi sifatida mavjud jarayonning mohiyati va shaxsni rivojlantirish xususiyatlarini ochib beruvchi dolzarb muammo sanaladi.

ISBN 978-9910-566-66-0

© Sh.O. Djamaldinova. 2025-yil.

© Samarqand 2025-yil.

MUNDARIJA

KIRISH.....	4
I. BOB. OLIY TIBBIY TA'LIM MUASSASASI TALABALARI HISSİY-KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI.....	5
1.1-§. Bo'lajak mutaxassislarda kommunikativlik va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish konsepsiyalari tahlili	5
1.2-§. Kommunikativlikning rivojlanishida intellekt va hissiy intellektga doir tadqiqotlar tipologiyasi	19
1.3-§. Oliy tibbiy ta'limda talabalarning hissiy-kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish – ilmiy-metodik muammo sifatida..	37
II BOB. OLIY TIBBIY TA'LIM MUASSASASI TALABALARINING HISSİY-KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	57
2.1-§. Oliy tibbiy ta'lim talabalarida kasbiy tafakkur va identifikatsiyani shakllantirishda hissiy-kommunikativ kompetensiyalarning ahamiyati	57
2.2-§. Oliy tibbiy ta'lim jarayonida hissiy-kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishda pedagogik o'quv modullarining o'rni.....	77
2.3-§. Talabalarda hissiy-kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishga doir yondashuvlarning pedagogik-psixologik xususiyatlari	96
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:	119

KIRISH

Bugungi kun jamiyatidagi tezlashgan globallashtirish jarayoni sababli ta'lim tizimida doimiy o'zgarishlar kuzatilmoqda. Ushbu o'zgarishlar innovatsion bo'lib, ta'limni modernizatsiya qilish, insonparvarlashtirish, axborotlashtirish va shaffofligini ifoda etishga qaratilgan. Shunday bir vaziyatda bo'lajak mutaxassislarida kommunikativlik va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish dunyo hamjamiyatining dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. Chunki, zamonaviy mehnat bozorida sifatli professional bilim bilan birga kommunikativ kompetentlik ham muhim o'rin tutadi.

Tadqiqot doirasida ko'rilayotgan bo'lajak mutaxassislarida kommunikativlik va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha konsepsiyalar tahlilidan kelib chiqib, kommunikativlik tushunchasiga nisbatan ba'zi hollarda bir xil atama sifatida, ba'zan esa ajratib yoki uyg'unlikda ishlatilayotgan muloqot tushunchasiga va bu ikki atamaning xususiyatlari izohiga to'xtalib o'tish lozim.

Kommunikativlik – shaxslararo samarali muloqot qilish qobiliyatiga ega bo'lish, hamkasbi, bemor yoki boshqalarni tinglash, muomalaga kirisha olish va aloqa o'rnatish, ma'lumot to'plash, turli ijtimoiy munosabatlar o'rnatish hamda rivojlantirish, verbal va noverbal xulq-atvorini kuzatish, tuzata olish kabi kompetensiyalarga ega bo'la olishlikni ifodalaydi. Lingvistik semantikadan tashqari kommunikatsiya ancha keng bo'lib, bir qator sinonimlar hamda semantik ekvivalentlarga ega.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli «2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni, 2019-yil 8-oktyabrdagi O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash bo'yicha PF 5847-sonli Farmoni, 2020-yil 6-noyabrdagi «O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF 6108-son farmoni 2017-yil 20-apreldagi «Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-2909 Qaror hamda mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu tadqiqot ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Monografiyaning maqsadi. Oliy tibbiy ta'lim muassasasi talabalarining hissiy-kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishiga oid taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

I. BOB. OLIY TIBBIY TA'LIM MUASSASASI TALABALARI HISSİY-KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

1.1-§. Bo'lajak mutaxassislarida kommunikativlik va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish konsepsiyalari tahlili

“Pedagogika” ensiklopediyasida kommunikatsiya va kommunikativlik tushunchalariga quyidagicha ta'rif berilgan:

Kommunikatsiya (lot. communication – umumlashtiraman, bog'layman) pedagogikada – axborotlarni almashish jarayoni; fikr almashuv, aloqa. Ijtimoiy nuqtayi nazardan yondashiladigan kommunikatsiya guruh, tashkilot yoki ta'lim muassasasi, butun jamoa ichidagi alohida shaxslar o'rtasida axborot almashish jarayonini o'z ichiga oladi [; 183-b].

Kommunikativlik – pedagogik tizimning tashqi muhit va boshqa tizimlar bilan o'zaro ta'sir etish xususiyatlariga ega ekanligi¹ [; 184-b].

Muloqot (arab – uchrashish, ko'rishish, qabul qilish) – insonlarning ma'lum jamoa yoki guruhda hamkorlikdagi faoliyatlari jarayonida vujudga keladigan ehtiyojlaridan bo'lib, ularning o'z faoliyatlari davomida o'zaro munosabatlarga kirishish jarayonini ifodalovchi insonlarga xos xususiyat.

Muloqot jarayoni – odamlar orasida axborot almashinish, suhbatdoshining ichki dunyosiga kira bilish, o'zaro faol aloqa va uyg'unlik, inson, insonni idrok etishi kabi holatlarning majmuyi sifatida ifodalanadigan tushuncha [; 355-b].

Shuningdek, ensiklopediyada shaxslararo muloqot jarayoni shaxs shakllanishi hamda o'zini namoyon etishida muhimligini ko'rsatuvchi quyidagi vazifalarni bajarishi bilan ham ahamiyatli ekanligi ta'kidlangan:

1) muloqot jarayonida kishilar orasida axborot almashinishi amalga oshadi;

2) muloqot boshqaruvchilik, aloqa o'rnatuvchilik vazifasini ham bajaradi;

¹ Pedagogika: ensiklopediya. II jild / Tuzuvchilar: jamoa. – Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2015. – 376 b.

3) muloqot jarayonida inson o'zining ahamiyatini angelaydi va his etadi [; 356-b.].

Yuqoridagi ta'riflar mohiyatidan kelib chiqib, ushbu tushunchalarga doir izlanishlarni tahlil qilish lozim, degan xulosaga kelindi. Masalan, taniqli rus olimi V.I.Kurbatov o'zining insonlar o'rtasidagi muloqotni boshqarish san'atiga bag'ishlangan kitobida bu ikki tushunchaga quyidagicha ta'rif beradi:

“Kommunikatsiya – muloqot akti, ikki va undan ortiq individlar aloqasi, bir inson tomonidan boshqasiga ma'lumotni yetkazish. Torroq ma'noda yuboruvchidan oluvchiga ma'lumot uzatish jarayoni”² [; 47-b.]. “Muloqot esa – insonlar o'rtasidagi o'zaro aloqa va hamkorlik jarayoni bo'lib, unda faoliyat, ma'lumot, his-tuyg'u, ko'nikma, malaka, mehnatning natijasi bilan o'zaro almashish sodir bo'ladi” [; 145-b.].

Kommunikativlikka doir keyingi yillardagi tadqiqotlarda nisbatan aniq yondashuvlarning guvohi bo'lish mumkin. Integrativ yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetentligini rivojlantirish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borgan tadqiqotchi X.Yulbarsova kommunikatsiya va muloqot tushunchalarini ajratish juda qiyinligini ta'kidlaydi. Xususan, u kommunikativ kompetentlik va muloqotning chegaralarini aniqlashga intilib, inson shaxsining kommunikativ kompetentligi mezonlarini keltiradi, ularni integratsion xususiyatlari orqali tavsiflaydi. Uning fikricha, kommunikativ kompetentlikni shaxsga oid murakkab tavsifnoma sifatida ham tushunish mumkin, chunki u kommunikativ kompetensiyalarni, ruhiy-pedagogik kompetensiyalarni, shaxsning boshqa insonlar bilan muloqotida ko'rinadigan ruhiy holatlarini qamrab oladi³ [Yulbars; 42-b.].

Tadqiqotchi B.Umarov bir qancha rus olimlarining qarashlarini tahlil qilar ekan, bu ikki tushuncha qanchalik bir-biriga mos keladigan tuzilmani ifodalamasin, “muloqot madaniyati” tushunchasini “kommunikativ madaniyat”ga almashtirish uchun asos bo'lib qolmasligini, kommunikativ xatti-harakatlarda so'zlovchining shaxsiy salohiyati namoyon bo'lishini uqtiradi. Shuningdek, muloqot va kommunikatsiya o'rtasidagi farqlarni aniqlab, kommunikatsiyani muloqotning quyi tuzilishi sifatida baholaydi, kommunikatsiya

² Kurbatov V.I. Искусство управлять общением. – Феникс, 1997. – 347 с.

³ Yulbarsova X.A. Интеграция в образовании будущего учителя коммуникативной компетентности: педагогическая технология: ped. fan... (PhD) diss. – Namangan, 2019. – 211 b.

muloqotga qaraganda, kamroq ekzistensial-shaxsiy salohiyatga, ammo ko'proq majburiy diskursiv tavsifga ega, degan xulosaga keladi⁴ [; 40-b.].

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, bu ikki tushuncha mazmun yaxlitligini ifodalab, biri ikkinchisini taqozo qilishi, bir-biriga juda yaqin ekanligi kuzatilsa-da, boshqa bir tomondan sezilarli darajada farqlanuvchi o'z tasnifiy belgilariga ega. Olib borilgan izlanishlar va o'rganishlar natijasiga aniqlik kiritish, tushunchalarning umumiy hamda farqli jihatlarini ko'rsatish maqsadida kommunikativlik va muloqot tushunchalarining mualliflik talqinidagi qiyosiy tahlil jadvalini tuzish lozim ko'rildi (1.1-jadval).

1.1-jadval.

“Kommunikativlik” va “muloqot” tushunchalarining qiyosiy tahlili

MULOQOT	KOMMUNIKATIVLIK
<i>Turkum doirasida ifodalanish</i>	
Muloqot, muloqot jarayoni, muloqot madaniyati, muloqot kompetensiyalari, muloqot qobiliyati, muloqot matni.	Kommunikatsiya, kommunikatsiya jarayonlari, kommunikabellik, kommunikativlik, kommunikativ bilimdonlik, kommunikativ madaniyat, kommunikativ kompetensiya, kommunikativ kompetentlik, kommunikativ qobiliyat, kommunikatsion moyillik, kommunikatsion tizim.
<i>Maqsad va mazmun</i>	
Ikki va undan ortiq shaxslar o'rtasidagi ma'lumot almashish jarayoni, aniq bir vaqt davomida amalga oshiriladigan harakatlar to'plami.	Shaxsning boshqa shaxslar bilan samarali va mazmunli aloqada bo'lish, muloqot qilish qobiliyati, muloqot jarayonini amalga oshirish uchun kerak bo'lgan shaxsiy xususiyatlar yig'indisi.
<i>Tur va shakl</i>	
Og'zaki, yozma, noverbal, vizual.	

⁴ Umarov B.N. Инновационное образование: формирование коммуникативной компетентности учителя (10-11-классы): педагогическая технология: ped. fan... (PhD) diss. – Термиз, 2021. – 148 b.

I. XALQ OG‘ZAKI LJODI VA QADIMGI DUNYO ADABIYOTI

1.1. Mavzu: Xalq og‘zaki ijodi. “Go‘ro‘g‘li” dostoni

O‘zbek xalq og‘zaki ijodida dostonlar alohida ahamiyatga ega. Ularda qahramonlarning hayoti, boshidan kechirgan voqealari, o‘zaro munosabatlari va kechinmalari bayon qilinib, baxshilar (ular “shoirilar” deb ham atalgan) tomonidan musiqa jo‘rligida ijro etilgan. Dostonlarda voqealar bayoni odatda nasrda ifoda etiladi, obrazlar o‘rtasidagi dialoglar, ularning ruhiy holatiga ijrochining munosabati esa she‘riy yo‘l bilan tasvirlangan. “Go‘ro‘g‘li” turkum dostonlari Yaqin va O‘rta Sharq, Kavkaz va Markaziy Osiyoning turkiy va boshqa (arman, gruzin, kurd, fors) xalqlari orasida keng tarqalgan. Mazkur turkumni ikki katta guruhga bo‘lish mumkin: 1) Kavkaz, Yaqin va O‘rta Sharq xalqlari orasida tarqalgan g‘arbiy guruh; 2) Markaziy Osiyo xalqlari orasida tarqalgan sharqiy guruh. “Go‘ro‘g‘li”ning g‘arbiy turkumida bosh qahramon Ko‘ro‘g‘li deb ataladi va xalq ichidan chiqqan qasoskor sifatida gavdalanadi. Ko‘ro‘g‘li otasining ko‘zlari hukmdor tomonidan arzimagan sabab bilan o‘yib olingani uchun qasos olishga ont ichadi. Ko‘ro‘g‘li mardlikda nom chiqargan yigitlarni atrofiga to‘plab, ular bilan tog‘ga chiqib ketadi va Chanlibelda qarorgoh quradi. Keyinchalik u otasi uchun o‘ch olmoqchi bo‘lgan oddiy qasoskordan zolim hukmdorlarga qarshi kurashgan isyonkor, adolat o‘rnatuvchi qahramonga aylanadi. Ayrim manbalarga ko‘ra, g‘arbiy turkum dostonlari tarixiy shaxslar va tarixiy voqealarga ma‘lum darajada asoslanadi. Tarixchilarning ta‘kidlashicha, XVII asr boshlarida Usmoniylar imperiyasidagi og‘ir ijtimoiy va iqtisodiy vaziyat tufayli ko‘tarilgan Jaloliylar qo‘zg‘oloni yetakchilari orasidagi Ko‘ro‘g‘li taxallusli shoir yaratgan she‘rlar qo‘zg‘olonchilar ichida mashhur bo‘lgan. Boshqa bir manbalarda esa Ko‘ro‘g‘li XVI asr oxiri – XVII asr boshlarida Eron hukmdori bo‘lgan Abbos I ning zamondoshi sifatida tasvirlanadi. “Go‘ro‘g‘li”ning sharqiy turkumi bosh qahramoni Go‘ro‘g‘li (“go‘rda tug‘ilgan”) vatanparvar, o‘z xalqi uchun qayg‘uruvchi qahramon va ko‘plab xalq botirlarini tarbiyalagan murabbiy sifatida tasvirlanadi. Go‘ro‘g‘lining onasi qornida homilasi bilan vafot etadi. Go‘rda o‘lik onadan farzand tug‘iladi. Go‘ro‘g‘li keyinchalik Chambil yurtini bunyod etadi, elga xon qilib ko‘tariladi. “Go‘ro‘g‘li” turkumi bir qancha dostonlardan iborat bo‘lib, ularda Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishidan Sulduzi tog‘ida g‘oyib bo‘lishigacha bo‘lgan voqealar, avlodlari (asrandi

o'g'illari, nevaralari, evarasi) va qirq bahodir yigitining qahramonona sarguzashtlari tasvirlanadi. "Go'ro'g'li" dostonlarining o'zbekcha variantlari ham ikki guruhga bo'linadi: 1. Xorazm varianti; 2. O'zbekistonning boshqa hududlarida tarqalgan variantlar. Dostonning Xorazm varianti tili, badiiy xususiyatlari va syujeti boshqa hududlarda tarqalgan nusxalardan birmuncha farq qiladi. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, "Go'ro'g'li" turkumiga kiruvchi dastlabki dostonlar XI–XII asrlardan XVII asrgacha bo'lgan davrda shakllangan va bu davrlardagi xalq turmush tarzi, an'analar va tarixiy jarayonlar dostonga o'z ta'sirini ko'rsatgan. Shu bilan birga, ularda qadimdan Markaziy Osiyoda yashagan xalqlarning badiiy tafakkuriga xos motivlar va obrazlarni ham kuzatish mumkin.

"GO'RO'G'LINING TUG'ILISHI" DOSTONIDAN

(Dostonning Muhammadqul Jomrot o'g'li Po'ltan aytgan variantidan qisqartirib olindi)

Burungi zamonda Yovmit degan el, Taka turkman degan yurt, Mari degan yana bir qo'rg'on bor edi. Yovmit yurtining Odilxon degan podshosi bor edi. Odilxon podshoning ikki o'g'li bo'lib, kattasining oti Urayxon, kichinasining oti Ahmadbek edi. Bibi Oysha degan bir qizi ham bor edi. Mari yurtining Qovishtixon degan xoni bor edi. Qovishtixonning To'liboy sinchi degan bir o'g'li bor edi. Ko'p esli, aqlli, tamizli, farosatli odam edi. Marining begi Qovishtixon Yovmit elining xoni Odilxon podshoning bozorchi savdogarlarini yo'lda talab oldi. Shunda molini oldirgan odamlar dod deb Odilxon podshoga arzga keldi. Odilxon podsho buni eshitib, achchig'i kelib, birdan sarboz askar chiqarib, to'p-to'pxonasi bilan Mari yurtini tep-tekis qilib yubordi. Qovishtixon bekni to'pga solib otib yubordi. Haligi bozorchi savdogarlarning mollarini olib berdi. Qovishtixonning yetti yoshli o'g'li – To'liboy sinchini bandi qilib olib keldi. Lekin otasining qilgan ishidan buni gunohsiz bilib, o'z oldiga xizmatkor qildi. To'liboy sinchi xizmat qilib yuraverdi. O'n to'rt yashar bo'ldi. O'n to'rtga kirguncha o'qib, xat-savodi chiqdi. Lekin o'zi ajab bir odobli, chiroyli, yaxshi yigit bo'ldi. Otlarning yaxshi-yomonini biladigan sinchi bo'ldi. "Bul otingiz yaxshi, bul otingiz yomon", – deb podshoning tablada turgan otlarini saralab, ajratib beradigan bo'ldi. Bir kunlari To'liboy sinchining xizmati yoqqanidan: "Bu ham o'zimning suyagim-da", – deb Odilxon podsho Bibi Oysha qizini unga nikohlab berdi. Bibi Oyshaning bo'yida bo'lib,

oy-kuni to'lib, o'g'il tug'di, otini Ravshanbek qo'ydi. Shunda Ravshanbek besh yashar bo'ldi, uni maktabga berdi. Ravshanbek o'zi tengi bolalar bilan maktabda o'qib yuraberdi. Sakkiz yashar bo'lganda xat-savodi chiqdi.

Taka turkman degan yana bir yurt bor edi. Bu yurtda Jig'alixon degan bek bor edi. Jig'alixonning Gajdumbek degan o'g'li, Bibi Hilol degan qizi bor edi. Ana endi gapni Zargar degan shahardan eshiting. Zargar shahrining Shohdorxon degan podshosi Yovmit yurtining podshosi Odilxonni yo'q qilmoqchi bo'lib lashkar jo'natdi. Lashkar uch oy yo'l yurib, uch oy deganda Taka-Yovmit Urganch yurtining Asqar degan tog'iga yetib qo'ndi. Shu kuni Ravshanbek boshliq bolalar Asqar tog'ni tomosha qilgani chiqqan edi. Shohdorxonning askarlari ularni bandi qilib haydab, Shohdorxon podshoga to'g'ri qildi. Shohdorxon qarasa, hammasi yosh bola ekan, ularni o'ldirmoqqa ko'zi qiymadi. Bolalarning kelmaganidan Taka-Yovmit eli qo'rqishib, axtarib, har tarafga qarab, bular ham shu tog'ga, qo'shinning ustiga kelib qoldi. Bularning kelganini bilib, Shohdorxonning qo'shini quvib, yarmini bandi qilib oldi, yarmi qochdi. Qochganlar qochib, Odilxon podshoning oldiga bordi. Odilxon podsho kelganlarning arziini eshitib, bu ham cherik lashkar yig'di. Odilxon podsho ham, Shohdorxon podsho ham urush nog'orasini chaldirib, lashkarlarini chog'lab, otga mindirib, urushmoqqa chog' bo'ldi, ko'ngillari to'q bo'ldi. Ikki taraf podsholarining urush uchun qilgan shon-u shuhratlariga yer tebrandi. Surnay-karnay, sibizg'a tortganiga barcha polvonlar simobday erib, yo'lbarsday g'arqirab, g'ayrati jo'sh urib, bir-birlariga qarshi turdi. Birdan bir-birlariga ot qo'yishib, tala-to'p bo'lishib, bir-birlari bilan aralashib qoldi. Ajal yomg'iri yog'di. Nayzabozlik, qilichbozlik, bir-birovining jazosini bermoq sarbozlarga bo'ldi ermak. Hech kim ko'rmagan, hech bir quloq eshitmagan katta urush bo'ldi, o'liklar to'ldi, o'liklarning ostidan sizot-sizot qon ketdi. Shu kun to'qqiz soat urush bo'ldi. Undan keyin urushni yotqizmoqqa nog'ora chalindi. Urush yotib, har qaysi taraf lashkarlari o'z taraflariga qarab qaytdi. Shunda Odilxon podsho Shohdorxon podshodan g'olib keldi.

Odilxon podsho: "Asqar tog'ida qo'lga tushgan bolalarni qo'yib yuborsin", – dedi. Shohdorxon podsho hammasini qo'yib yubordi. Lekin Shohdorxonning Hamza degan bir odami undan yashirib, Ravshanni bir sandiqqa solib oldi, uni o'g'il qilib olmoqchi bo'ldi. Tashqaridan Odilxonning beklaridan Jig'alixonning o'g'li Gajdumbek bilan qizi Bibi Hilol ham bularning ichiga qo'shilib o'lja bo'lib ketdilar. Shunda urush

tamom bo‘ldi. Har ikki taraf podsholar o‘z taraflariga qaytdilar. Odilxon: “Ravshanxon o‘lgan ekan-da”, – deb undan umidini uzdi, afsuslar qildi. Shohdorxon uch oy yo‘l yurib, o‘z yurti Zargarga yetdi, taxtiga mindi. Erta bilan tong otdi, Shohdorxonning xos xizmatkori kelib arz qildi. “Ey podshohim, Odilxon odamlaridan bir ayol, bir erkak bandi bo‘lib kelibdi”, – dedi. Bular Gajdumbek bilan Bibi Hilol edi. Shohdorxon Gajdumbekka mansab berdi. Gajdumbek kamsiz bo‘ldi, davlati juda katta, o‘ziga bir yaxshi joy solmoqchi bo‘lib, shahardan uzoqroq yerdan sakkiz oshyonlik imorat soldi. Imorat bitdi, oradan yetti yil o‘tib ketdi. Gajdumbekning singlisi Bibi Hilol bo‘yi yetib qoldi. Bu orada Hamza Ravshanbekni o‘g‘il qilib olaman deb, har kuni tong otguncha uning kokilini yetti martaba o‘rib, har o‘rganda mushkning suvini berar edi. Ravshanxon ham bir bola bo‘ldiki, ko‘rganlar havasda, ko‘rmaganlar armonda, kamsiz, suluv-xushro‘y. Hamzabek Ravshanxonni har kuni tomoshaga olib chiqdi, bayramlarni ko‘rsatdi. Shuytib Ravshanbek har kuni o‘zi tomoshaga chiqmoqni o‘rganib qoldi. Kunlardan bir kuni ko‘chalarda tomosha qilib yurib, bu yurtda yurganiga xafa bo‘lib, yurak-bag‘ri ezilib, ko‘zidan yoshi oqib kelayotib edi, yo‘li Gajdumbekning ko‘chasiga tushib qoldi. Shu vaqtda Hiloloy sakkiz oshyonlik imoratning yuqorisidan ko‘chaga qarab o‘ltirar edi. Ko‘zi Ravshanga tushdi. Farosat bilan bildi, bu yigit bu shahardan emas, musulmonga o‘xshaydi. Shunda Hiloloy Ravshanbekka qarab, to‘xta, deb bir so‘z dedi:

Suluv qizlar burab qo‘yar sochini,
Mard yigit g‘animdan olar o‘chini.
Bag‘ring kuygandayin bo‘zlab yig‘laysan,
Menga aytgin yig‘laganing vajini!
Qizil gul ochilar g‘unchadan g‘uncha,
Toqatim yo‘q shu kun gul ochilguncha.
Sen yig‘lading, menda toqat qolmadi,
Ot boshini picha to‘xtat, bekbachcha!

Shunda Ravshanbek qanday ekanini bilmay, u yoq-bu yoqqa qarab, asta-asta Hiloloyga bir so‘z dedi:

Quloq solgin, so‘zning yolg‘on-rostiga,
Quloq solgin, so‘zimning payvastiga!

Bu shaharda menda oshna yo‘q g‘ayridin,
Ko‘p dard qo‘shding yana dardning ustiga...
Ajral yetib shu vaqtlarda o‘lmadim,
Yovmit elning qadrini hech bilmadim,

Kim ham bo'lsang bir ko'rayin, qaddingdan,
Do'stmi-dushmanmisan – seni bilmadim!

Shunda Bibi Hilol Ravshanbekning turkman ekanini bilib, derazani ochib, tashqari ayvonga chiqdi. Ravshanbek tiklab qarasa, hur tal'atli, maloyika kelbatli, shirin so'zli, jodu ko'zli, zulfi tol-tol bo'lib betiga tarmashgan, latibasi labiga tushgan, munchoqlari kindikdan oshgan. Buni ko'rib Ravshanbekning og'zi angrayib, burni tangrayib, Bibi Hilolga qarab qoldi. Shundan so'ng Ravshanbek Hamzaning uyiga kelib, dod deb bo'zlab yig'lab, ovqat yemay, Hamzaga qarab bir so'z dedi:

Eshitgin sen, Hamza, mening tilimni,
Yo javob ber, ko'ray Yovmit elimni!
Yo bozor sol, etaklab ol pulimni,
Arqon bilan boylab olgin qo'limni,
Ozod qilgin, Yovmit elga ketaman!..

Bu so'zni Hamza eshitib, oh tortdi. Erta bilan tong otdi. Ravshanbekni qul bozoriga olib bordi... Gajdumbek bozorga borsa, qul bozorida Hamza bir qulni bozorga solib o'tiribdi. Hamza qulning bahosini ming tanga deb aytdi. Hamzabekning ming tillasini sanab berdi. Gajdumbek qulni olib uyiga qaytdi. Gajdumbek Bibi Hilolni Ravshanbekka nikohlab berdi. Ravshanbek borligi uchun Gajdumbekning uyidan ko'ngli to'lib, yor-jo'ra, oshna-og'aynisinikiga borib, sayr-tomosha qilib yura berdi. Qayoqqa borsa bora berdi. Xazina-dafi nasini Ravshanbekka topshirib, xizmat ishlarini buyurib yura berdi. Bu orada Gajdumbek bilan Ravshanbek Bibi Hilolni keyin olib ketish o'yi bilan o'z yurtlarini ko'rib kelishga ketishdi. Orqasidan Shohdorxonning bir ming amaldori quvib ketgan edi, hammasi cho'lda otidan ayrilib, piyoda bo'lib o'libdi. Shohdorxon Bibi Hilolni kuydirib, kulini elakdan o'tkarib yubormoqchi bo'libdi. Buni eshitgan Bibi Hilol xufton namozini o'qib, "Meni Shohdorxon o'ldirar ekan", deb bo'yniga kalom rabbonini solib, Xudodan o'ziga o'lim tilab: "Meni Shohdorxon odamlarining qo'lida o'ldirma, har nima qilsang, o'zing qil", – deb Xudoga yolborib, barcha payg'ambarlar, o'tgan azizlarni shafe keltirib, yig'ladi. Ana endi azizlarning ruhi, payg'ambarlarning duolari mustajob bo'lib, Bibi Hiloloy Xoliqqa jonini topshirdi. Gajdumbekning xizmatkori Rustambek Bibi Hiloloyni go'riga qo'yib, Gajdumbekning hovlisiga keldi. Gajdumbekdan qolgan barcha hovli- haram, mol-pullarga ega bo'lib qoldi. Rustam: "Endi davlatga ega bo'ldim, xotin olmasam, sira ham bo'lmaydi", – deb Badgir deganning singlisini oldi. Xotinidan bir bola bo'ldi. Otini Qo'ng'irboy

qo'ydi. Shuytib, bularni goh dimog' chog'liklarda, goh xafaliklarda qo'yib, endi so'zni go'rda o'lib yotgan Bibi Hiloldan eshiting. Bibi Hilolning o'lganidan uch oy, to'qqiz kun, to'qqiz soat, to'qqiz daqiqa o'tdi. Ravshanbekdan olti oylik gumona qolgan edi. Bibi Hilol o'lgan bo'lsa ham, bolasi o'lmagan ekan. Xudoning rahmati bilan asrovda edi. Shunda vaqti tug'moqchi bo'ldi. Momo Havo, Anbar ena, Fotma buvi keldi. Bibi Hilolning o'ligi go'rda tebrandi, o'lik badanini to'lg'oq tutdi. Shu to'lg'oq tutganiga, Bibi Hilol ahvoliga shoirlarning ta'rifi ab aytgan so'zi:

Mavj urib misli bir daryoday toshdi,
Hay attang-a, dardlar dardga ulashdi.
Chaqaloq qimirlab ena qornida,
Hiloloyning farzandi shu go'rga tushdi.
Har ish, yoronlar, boshdan bo'ladi,
Bachaning yuzining oydinlig'iga
Barq urib go'r yop-yorug' bo'ladi.

Hilol bibi bir nozanin ul tug'di. Shunda turib yig'ilgan azizlar bolaning otini Go'ro'g'li qo'ydi. Barcha abdal, ovtar, qirq chiltanlar bir-bir olib suydi. Hazrati Xizr ham farzandim dedi. Har nima bo'lsa, shu kuni Go'ro'g'liga yaxshilik bilan tamom bo'ldi. Lekin Hiloloyga jon kirmadi, ammo bolaga sut kelib yotdi. Shu orada o'rtadan uch yil o'tdi. Uch yil o'tib tursin, endi Rustambekdan eshiting. Rustambek uylandi, xotini homilador bo'lib, oy-kuni to'lib, o'g'il tug'di. Otini Qo'ng'irboy qo'ydi. Qo'ng'irboy ikki yoshga kirdi. Bu ikkiga kirib turaversin, Go'ro'g'lidan eshiting. Go'ro'g'li tug'ilgandan beri go'rda chiroq yonib turar edi. Bir kuni lip etib o'chib qoldi. Yana uch kun o'tdi. Hiloloyga sut kelmay, badani ko'mirday cho'ykab ketdi. Ana shunda Go'ro'g'li och qoldi, lekin shu vaqtgacha azizlar ham xabar olib yurgan edi. Ana endi Bibi Hilolning arvohining dod deb yig'lagan dovushini hazrati Xizr bilib, eshitib, go'r ustiga keldi. Asta go'ring tuprog'ini pichigina teshdi. Shu teshikdan go'ring ichiga kunning shu'lasi tushdi. Go'ro'g'li kunning tushganini ko'rib, qo'li bilan ushlab olaman deb kunga qo'l urdi, ushlay olmadi, ushlayman deb qo'li go'ring tepasiga yetdi. Tirmalab-tirmalab teshikni katta qilib, go'rdan tashqari chiqib, hayron bo'lib qoldi. "Bu nima degan sir bo'lur?" – dedi. Och qoldim deb go'rga suyanib, yotib qoldi. Buni ochlikdan yig'lab yotmoqqa qo'yib, endi gapni Rustambekning baytalidan eshiting. Bir baytalning bolasi o'lib, bolasining o'lganiga ichi kuyib, kishnab yurar edi. Hazrati Xizr bobo alayhissalom haligi

baytalning bo‘yniga qo‘riq solib, Go‘ro‘g‘lining oldiga olib keldi. Baytalning ko‘zi Go‘ro‘g‘liga tushib, mehri ko‘kragiga joy olib, unga suykanib emiza berdi. Ana endi Go‘ro‘g‘li shu baytalni emib, qorni to‘yib-to‘ymasday bo‘lib yura berdi. Baytal har kuni Go‘ro‘g‘lini uch vaqt emizib keta berdi. Buning bilan Go‘ro‘g‘lining kuni o‘ta berdi. Go‘ro‘g‘li uch yasharida go‘rlarning ustida o‘ynab, u yoqdan chiqa, bu yoqdan chiqa, “Os!”, “Bos!” deb go‘rlarni tayoq bilan sanchib, o‘ynab yura berdi. Rustambekning yilqichilari baytalning har kuni go‘rga qarab ketganidan xabardor bo‘lib yurar edilar. Bir kuni yilqibonlar: “Shu baytal har kuni mozorga qarab ketadi. Buni poylamoq kerak. Mozorga borib nima qiladi?” – dedilar. Shuytib o‘ttiz chog‘li yilqichi baytalning orqasidan poylab go‘ristonga keldilar. Haligilar go‘rning oldiga borib qarasa, bir bola baytalni emib turibdi. Bir-biriga: “Ko‘rdingmi? Arvoh ham yalang‘och yosh bolaga o‘xshar ekan, arvoh ko‘rgan kasal bo‘ladi”, – deb, hammasi birdan bizlar arvoh ko‘rdik, endi o‘lamiz, deb qo‘rqib, kasal bo‘lib qoldilar. Bularni bu turishda qo‘yib, endi Rustambekdan eshiting.

Rustambek har kuni yilqichilariga non olib kelib berar edi. Bugun ham yilqichilarga non olib keldi. Kelsa, yilqichilaridan bir nechasi yo‘q. Qolganidan: “Yilqichilar qani?” – deb so‘radi. Ular aytdi: “Ulkan bir biya har kuni mozorga qarab ketar edi. Shu biyadan xabar olamiz deb, mozoristonga borib edi. Go‘ristonga borib, baytalni bir arvoh emganini ko‘ribdi. Shuytib, ularni arvoh uribdi. Mana, shu turgan yilqichi qo‘rqib, qochib keldi. Bu ham qo‘rqib, yuragi yorilguday bo‘lib yotibdi”, – dedi. Buni eshitib, Rustambekning yuragi “jiz” etdi. Rustam borib haligi yuragi yorilib ketganday bo‘lib yotgan yilqichilarni gapga soldi: “Nima ko‘rdinglar?” – dedi. Yilqichilar: “Bizlar yap-yalang‘och bir arvohni ko‘rdik. O‘zi yosh bachchaga o‘xshaydi”, – dedi. “Es berganga dast berar, Dast berganga es berar” deganday, Rustambek mozoristonda bir go‘rning oldiga borib aytdi: “Bibi Hilol singlimning qornida bolasi bor edi. Shu tug‘ib, bola shundan bo‘lganmikin? Shu go‘r singlim Bibi Hilolning go‘ri, o‘zim mana bu toshni qo‘yib edim. Shundan Bibi Hilolning go‘rini topdim”, – dedi. Oqshom bo‘ldi. Rustambek sahar vaqtida kelib, go‘rni poylab yotdi. Qarasa, Bibi Hilolning go‘ri yop-yorug‘ bo‘lib ketdi. Shunda bir bola Bibi Hilolning go‘ridan chiqdi, juda suluv, quvi o‘n to‘rt kunlik oyga o‘xshaydi. Shunda bir sher mozoristonda yotgan ekan, bolaga qarab tashlandi. Shunda hazrati Xizr kelib sherni bir tarsaki urdi. Sher nimta-nimta bo‘lib, tirqirab ketdi. Rustambek qo‘rqib arosat qilib:

“Shunday sherni bir tarsaki urib o‘ldirib, maydalab yubordi, mening nima jonim bor”, – dedi. Uyiga qaytib keldi, kelib o‘ylab aytdi: “Kel-e, bu shaharda musofi r bo‘lib o‘lgandan, o‘z jiyanimning qo‘lida o‘lganim yaxshi”. Rustambek kelar oqshomi uch oshiq, bir qizil egar, yana bir-ikkita qo‘g‘irchoq, bir-ikki ro‘mol, uchta bolalar o‘ynaydigan soqqa oldi. “Sinab bilayin, shu bola o‘g‘ilmikin, qizmikini”, – deb egar bilan uch oshiqni bir yoqqa qo‘ydi. Ikki qo‘g‘irchoq bilan ro‘molni go‘rning bir yog‘iga qo‘ydi. Poylab yotdi.

Go‘ro‘g‘li go‘rdan chiqib, ro‘mollarga ko‘zi tushib, ro‘mollarni, qo‘g‘irchoqlarni yirtdi. Ro‘moldan har xil-har xil bayroqlar qildi. Go‘rning bu yog‘iga o‘tdi, uch oshiqqa ko‘zi tushdi, qo‘liga olib: “Shu mozordagi o‘liklarning barini keldim, gardkam”, – deb oshiqni yerga tashladi. Egarni minib: “Chuv-ha, chuv-ha, ot qo‘y, qaytma, boxabar bo‘linglar”, – deb egarni asta-asta qimirlatib, go‘rdan ancha yerga uzoqlab ketdi. Shunda Rustambek joyidan turib, tez chopdi. Go‘ro‘g‘li ham buni ko‘rib, go‘riga qarab chopdi. Rustambek Go‘ro‘g‘lining go‘rga kiradigan yeriga yetib borib, yota ketdi. Go‘ro‘g‘libek go‘rga kirolmay, bir chinqirdi. Rustambekning yuragi yorilib, o‘lib qolay dedi. Shunda Rustam bachchaga qarab bir so‘z dedi:

Buralib bo‘yningga qo‘lim solaman,
Harna bo‘lsam sening bilan bo‘laman.
Yig‘lama, chirog‘im, ko‘nglim buzildi,
Rostin aytsam, sening tog‘ang bo‘laman.
Yuragimda dard ko‘p, dardginam ancha,
Toqatim yo‘q bog‘da gul ochilgancha,
Husningga qarayman, o‘zing bekbachcha,
Bo‘zlama, chirog‘im, yurgin uyima!
Haq hurmati, enang mening singlimdir!

Go‘ro‘g‘libek endi go‘riga kirdi, ko‘zidan yoshini to‘kib, zor-zor yig‘lab, Bibi Hilol enasiga qarab, bir so‘z dedi:

Analman, Mansurga qurgan dormidi?
Tirik ayrilgan bir ko‘rgali zormidi?
Yur, chirog‘im, deydi, meni qo‘ymaydi,
Senda aka, menda tog‘a bormidi?
Gap chiqadi menday erning tilidan,
Qutulmadik bu dunyoning xilidan,
Bitta odam tog‘angman, deb so‘zlaydi,

O'zi yolg'iz kepti Zargar elidan. Senda aka, menda tog'a bormidi?
Yo bo'lmasa, menga kelgan zo'rmidi?
Bu gaplarni tinglab olib, enajon,
Menga bering bu so'zlardin xabardi.

Ana shunda Go'ro'g'lidan bu so'zni eshitib, Bibi Hilolning arvohi
Go'ro'g'liga qarab, o'lganidan xabar berib, Rustambekning kim ekanini
bildirib bir so'z dedi:

Iloyo bo'lgaysan dunyoda omon,
Qarindoshning xili o'zima yomon,
Tog'angning otini deydi Gajdumbek,
Otangning otini deydi ko'r Ravshan...
Mol boqqanlar seni ko'rib ketgandi,
Shohdorxonga borib birov aytgandi,
Shohdorxondan yomon taraf kelgandi,
Zargar elda do'st-u dushman bilgandi,
Senga tog'a, menga aka qaydadi!

Ana shunda buni Rustambek go'rdan eshitib, go'ring kovagidan
boshini go'rga suqib, go'rga qarab bir so'z dedi:

Tuvmasam ham, ey, tutingan akangman,
Sening bilan ahd-u paymon shumidi?
Xudo degan murodiga yetadi,
Tuya mingan odam tog'dan o'tadi,
Sen singlimsan, u jiyanim, Hiloloy,
Ko'nglim uchun borgin desang qaytadi?!

Buni Hiloloy eshitib, Go'ro'g'liga qarab bir so'z dedi:
Go'ro'g'libek, yuragingda shering bor,
Unib-o'sar sening turkman eling bor,
Rustambekman keta bergin Zargarga,
Tug'masa ham bir tutingan tog'ang bor.
Rustambek, o'g'limni senga topshirdim,
Ikkovingni bir Xudoga topshirdim,
Ikkovingning omon qilsin joningni,
Avval Xudo, duyum payg'ambarga topshirdim.

Ana endi, Go'ro'g'libek tiklab qarasa, enasi Hiloloy o'lib, suyagi
shovshab, uch yildan beri yotgan suyakday bo'lib qolibdi. Avvali
Go'ro'g'lining ozig'i uchun Hiloloyning badani ilvirab yo'q bo'lmay,

o'lgani bilinmay, suti kelib yotib edi. Bu kun Go'ro'g'liga Rustam yo'ldosh, rahbar bo'lganiga suyagi shovshab qoldi. Go'ro'g'li buni ko'rib zor-zor yig'lab, enasiga qarab bir so'z dedi:

Otim Go'ro'g'lidir olamga doston,
Zarbimdan titraydi barcha Gurjiston,
Ena, ketar bo'ldim sendan ayrilib,
Qarchig'aying bo'lay, chuygin, enajon.
Voy enam, deb o'pkasini bosolmay,
Yig'lab chiqdi mozorining boshiga.
– Yig'lama, chirog'im, – dedi Rustambek,
Bachchani quchoqlab oldi to'shiga.
Mozorot titraydi nolishiga...

Ana endi Zargar shahrida odam qurtday qaynab yotibdi. Rustambek yig'lay-yig'lay, Go'ro'g'lini olib keldi. Rustambekning xotini erining yuz-xotirini qilib, o'rnidan turib, voy bolam, deb bag'riga bosdi, quchoqlab ko'krigiga oldi.

Savol va topshiriqlar.

1. Dostonning ikkala variantidagi Go'ro'g'lining nasl-nasabi, tug'ilishi, xarakteridagi farqlarni solishtiring. Doston variantlaridagi bu farqlarning sabablari nimada deb o'ylaysiz?
2. Go'ro'g'lining go'rdagi hayoti va go'rdan chiqishi bilan bog'liq qaysi muhim epizodlar Xorazm variantida mavjud emas? Bu epizodlar doston mazmuniga qanday ta'sir ko'rsatadi?
3. Dostonning har ikkala variantida xalqimizning milliy tafakkuri va e'tiqodlariga xos xususiyatlar aks etgan o'rinlarni toping va qiyoslang. Ulardagi umumiylik va xususiylik sabablari nimada deb o'ylaysiz?
4. Doston variantlarining tili va badiiy xususiyatlari bir-biridan qay jihatdan farq qiladi? Fikrlaringizni matn asosida dalillang.
5. Sizga "Go'ro'g'li"ning qaysi varianti ko'proq ma'qul keldi? Nima uchun? Fikrlaringizni bildiring.

1.2. Qadimgi dunyo adabiyoti (eng qadimgi davrlardan milodiy V asrgacha)

Yozma adabiyotning paydo bo'lishi miloddan avvalgi IV–II ming yilliklarda qadimgi Sharqda – Shumer, Akkad va Bobil (Vaviloniya) davlatlari (Mesopotamiya, hozirgi Iroq hududi) hamda Qadimgi Misrda

yozuvning ixtiro qilinishi bilan bog'liq. Qadimgi Sharq adabiyotining bizgacha yetib kelgan dastlabki namunalarini asosan miƒ ar (qadimgi xalqlarning dunyo paydo bo'lishi, tabiat hodisalarining sabablari, ma'budlarning insonlar hayotiga ta'siri bilan bog'liq e'tiqodlarini aks ettirgan asarlar), eposlar (dostonlar), ma'budlar sharafi ga duolar va madhiyalar, qo'shiqlar va maqollar tashkil qiladi. Qadimgi Sharq dunyosining eng yirik adabiy yodgorliklaridan biri Gilgamesh haqidagi dostondir. Akkad tilidagi bu asar miloddan avvalgi XVIII–XVII asarlarda yaratilgan. Dostonga ko'ra, Uruk (Shumer poytaxti) ahli zolim shoh Gilgameshdan najot so'rab ma'buda Aruruga murojaat qilishadi. Aruru yovvoyi odam – Enkiduni yaratib, yerga yuboradi. Enkidu Urukda Gilgamesh bilan kurash tushadi, lekin kuchlar teng keladi. Gilgamesh va Enkidu do'stlashib, yovuzlikka qarshi kurashadilar va turli qahramonliklar ko'rsatadilar. Dostonning keyingi qismlarida Gilgamesh hayot suvini izlab, turli qiyinchiliklarga duch kelgani tasvirlanadi. Qadimgi Misr adabiyotida narigi dunyo va abadiy hayot motivi muhim o'rin egallaydi. Shuningdek, didaktik – pand-nasihat adabiyotining dastlabki namunalari ham aynan Qadimgi Misr adabiyotida uchraydi. Miloddan avvalgi XV asrda yaratilgan “Marhumlar kitobi”da bosh qahramon ma'bud Osiris bosh chiligidagi hakamlarga murojaat qiladi va hayotligida qilgan ishlari uchun hisobot beradi: “O Usex-nemtut, men yomonlik qilmadim! O Hetep-sedejet, men o'g'irlamadim!” Shunga yaqin mazmundagi quyidagi bitiklarni qabrtoshlarda ham uchratish mumkin: “Olimlik bilan maqtanma. Bir o'zim hamma narsani bilaman deb o'ylama. Maslahatni faqat donishdan emas, hamma joydan qidir. San'at chegara bilmaydi. Axir, rassom o'z mahoratining so'nggi nuqtasiga yetishmog'i mumkinmi?”

Qadimgi Misr papiruslari (papirus o'simligi poyasidan tayyorlangan qog'oz) va sopol taxtachalari orqali bizgacha muhabbat lirikasining dastlabki namunalari ham yetib kelgan. Ayrim she'rlardan faqat bir necha satrlar saqlanib qolgan bo'lsa-da, ularda badiiy tasvir vositalarining go'zal namunalarini ko'rish mumkin: Shamol keladi – daraxtga qo'nadi, Sen kelasan – men tomon oshiqasan. E'tiqod masalalari Qadimgi Hindistonda miloddan avvalgi XII asrdan boshlab ming yillar davomida yaratilgan “Vedalar” (sanskrit – qadimgi hind tilida “bilim” so'zidan) kitobining asosini tashkil qiladi. Bir necha qism dan iborat bu kitoblardan ma'budlarni sharafi ovchi madhiyalar, diniy marosimlarning tasviri va ularda aytiladigan duolar, shuningdek, qadimgi hindlarning falsafi y

qarashlarini aks ettiruvchi aforizmlar (hikmatli soʻzlar) oʻrin olgan. Qadimgi dunyoning muhim adabiy yodgorliklari – “Mahabharata” va “Ramayana” dostonlari ham Hindistonda yaratilgan. “Mahabharata”da afsonaviy hukmdor Bharataning avlodlari boʻlgan ikki qondosh sulolaning toj-taxt uchun kurashi tasvirlansa, “Ramayana”da Ayodha shahzodasi Ramaning oʻz rafiqasi Sitani asirlikdan qutqarish yoʻlidagi qahramonliklari tasvirlanadi. Shuningdek, bu asarlarda ham qadimgi hindlarning eʼtiqodi, falsafasi, yaxshilik va yomonlik haqidagi qarashlari aks etgan.

Tanlamoqchi boʻlsang agarda
Yovuz kishi yoki ilonni,
Ilonni ol ikkilanmay hech,
Yaqin tutma yovuz insonni.
Ilon chaqar faqat bir marta,
Bir chekkaga soʻng ketar holsiz.
Koʻngli qora yovuz odam-chi,
Chaqib turar dam oʻtmay, esiz.

“Mahabharata” dan
(Sotiboldi Yoʻldoshev tarjimasi)

Qadimgi Xitoy adabiyotida tabiat bilan uygʻunlik falsafasi muhim oʻrin tutadi. Bu falsafa xitoy adabiyotining bizgacha yetib kelgan eng qadimiy yodgorliklaridan biri – miloddan avvalgi XI–VII asrlarda yaratilgan “Qoʻshiqlar kitobi”da ham oʻz aksini topgan.

Vodiydagi tut daraxti, qanday nazokat!

Uning barglari naqadar nozik!
Egamning jamolini men koʻrdim.
Qanday baxt!

Yurakdagi sevgimni

Nechun soʻz bilan izhor etmay?
Yuragim tubigacha ardoqlayman uni,
Sevishdan hech qachon toʻxtamayman.

“Qoʻshiqlar kitobi” dan

Oʻrta Osiyo xalqlari adabiyotining dastlabki namunalari ham xalq ogʻzaki ijodi (folklor) shaklida paydo boʻlib, keyingi davrlarda yozma adabiyotning shakllanishi va taraqqiy etishida muhim omil boʻlib xizmat qilgan. Ogʻzaki ijod xalq yoki xalqning bir vakili tomonidan yaratilib,

og‘izdan og‘izga, avloddan avlodga o‘tib kelgan va keyinchalik shoirlar, yozuvchilar, tarixchi olimlar tomonidan qog‘ozga tushirilgan. Ular janr, g‘oya, til va uslub jihatidan ham turfa va betakror xususiyatlar kasb etadi. Qadimgi manbalar orqali bizgacha yetib kelgan “To‘maris”, “Shiroq” kabi afsonalarda ajdodlarimizning donoligi, metin irodasi, yurt ozodligi yo‘lidagi qahramonliklari aks etgan.

Ko‘pchilik tadqiqotchilar fikriga ko‘ra, miloddan avvalgi I mingyillikda vujudga kelgan “Avesto” – zardushtiylik dinining muqaddas kitobi O‘rta Osiyo xalqlarining eng qadimgi yozma adabiyoti namunalaridan biri hisoblanadi. Unda O‘rta Osiyo, Eron va Ozarbayjon xalqlarining madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, tarixiga oid qimmatli ma’lumotlar, ularning olam va odam, ezgulik va yovuzlik borasidagi qarashlari aks etgan.

Mitrani madh etarmiz...
Yolg‘onchini tutar u,
Uzun qo‘llari bilan,
Sharqda qallob ushlanar,
G‘arbda u halok bo‘lar.
Ranxa boshida bo‘lsin,
Xoh bo‘lsin yer qa’rida,
Baribir tutar Mitra.

“Avesto”dan (Mirsodiq Is’hoqov tarjimasi)

Qadimgi dunyo adabiyotining muhim qismini **antik adabiyot** tashkil qiladi. Antik (lotincha “qadimiy” so‘zidan) adabiyot deganda taxminan miloddan avvalgi I mingyillikdan milodning V asrigacha, ya’ni Qadimgi Rim imperiyasining qulashigacha bo‘lgan davrda Yunoniston va Rimda yaratilgan adabiyot tushuniladi. Antik madaniyatning keyingi davrlar ilm-fani, madaniyati va adabiyotiga ta’siri beqiyosdir. Misol uchun, har to‘rt yilda o‘tkaziladigan Olimpiada o‘yinlari, ayrim Yevropa va turkiy tillar alifbolari uchun asos bo‘lgan lotin yozuvi, sayyoralar va yulduzlarning nomlari, ilm-fanning turli sohalariga oid ilmiy atamalar, adabiy turlarga (epos, lirika, drama) oid ilk nazariy qarashlar antik madaniyat mahsulidir. Qadimgi yunon adabiyotining asosini ularning diniy qarashlari aks etgan mifologiya tashkil qiladi. Bu mifologiya keyinchalik ayrim o‘zgarishlar bilan qadimgi rimliklar tomonidan ham qabul qilingan. Unga ko‘ra, Olimp tog‘ida istiqomat qiluvchi Zevs (Rim mifologiyasida – Yupiter) boshliq ma’bud va ma’budalar tabiat va yer

yuzidagi insonlar hayotini nazorat qilishgan. Ularda ham insonlarga xos tuyg'ular mavjud bo'lib, turli qiyofalarda yerdagi hayotga aralashishlari mumkin edi. Ma'bud va inson farzandi bo'lgan qahramonlar esa g'ayritabiyy jismoniy va aqliy qobiliyatlarga ega bo'lishgan. Misol uchun, ma'bud Zevs va Miken shohining qizi Alkmenadan tug'ilgan Herakl (Rim mifologiyasida – Gerkules) kuch-qudratda tengsiz bo'lgan va aql bovar qilmas qahramonliklar ko'rsatgan.

Tahlil qiling: *Antik adabiyot qaysi xususiyatlari bilan qadimgi Sharq adabiyotidan farq qiladi deb o'ylaysiz?*

1.3. Homer “Iliada” dostoni

Miloddan avvalgi VIII–VII asrlarga kelib dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiqning rivojlanishi natijasida qadimgi yunon polislari – shahar-davlatlari paydo bo'ldi. Tili, dini va madaniyati bir bo'lgan bu shahar-davlatlar o'rtasida tez-tez urushlar bo'lib turardi. Shunga qaramasdan, shaharlar rivojlandi, aholi soni o'sishi esa yunonlarning O'rta va Qora dengiz sohillarida yangi koloniyalarni barpo qilishlariga sabab bo'ldi. Boshqa xalqlar bilan aloqalar yunon madaniyatini boyitdi. Bu davrning muhim yutuqlaridan biri fi nikiya yozuvi asosida yunon alifbosining yaratilishi bo'ldi.

Qadimgi yunon adabiyotining dastlabki namunalari – “Iliada” va “Odiseya” dostonlari afsonaviy shoir Homerga nisbat beriladi. Homerning qachon va qayerda tug'ilgani ma'lum emas. Aksar tarixchilar uni miloddan avvalgi VIII asrda yashagan deb hisoblashadi. Ayrim manbalarda u Ioniya (hozirgi Turkiya) bir joydan ikkinchi joyga ko'chib, dostonlar aytgan so'qir shoir sifatida tasvirlanadi. Buyuk faylasuf Afl otun uni “yunonlarning ilk tarbiyachisi” deb atagan bo'lsa, keyingi davrlarda yashagan ijodkorlar unga “shoirlar ichida eng buyugi” deya ta'rif berishgan.

Qadimgi yunon afsonalariga ko'ra, shoh Peley va ma'buda Fetidaning to'yiga taklif qilinmagan ma'buda Eridaning jahli chiqib, fi tna chiqarish maqsadida mehmonlar orasiga “Eng go'zal ayolga” deb yozilgan oltin olma tashlaydi. Bu olma tufayli ma'budalar Hera, Afina va Afrodita orasida janjal chiqadi. Olmani kimga berish masalasini hal qilish Troya (Ilion) shohi Priamning o'g'li Paris zimmasiga tushadi. Paris olmani Afroditaga beradi, u esa evaziga Parisga Sparta shohi

Menelayning xotini, go‘zallikda tengi yo‘q Yelenani olib berishi kerak edi.

Paris Spartaga mehmon bo‘lib boradi va Afroditaning sehri bilan o‘ziga ko‘ngil qo‘ygan Yelenani olib qochadi. G‘azablangan Menelay va uning birodari, Miken shohi Agamemnon Troyaga qarshi urush e‘lon qilishadi va boshqa yunon shaharlari hukmdorlarini ham urushda qatnashishga ko‘ndirishadi. Katta qo‘shin to‘plagan yunonlarning Troyaga qarshi urushi o‘n yil davom etadi va troyaliklarning mag‘lubiyati bilan tugaydi.

“Iliada” dostoni urushning o‘ninchi yili voqealari haqida hikoya qiladi. Priamning o‘g‘li, Parisning akasi Hektor urushda yengilmas qahramon Axillesning do‘sti Patroklni o‘ldiradi va Patrokl jangga kiyib tushgan Axillesning sovutini yechib oladi. Bundan g‘azablangan Axilles Hektor bilan yakka- yakka jangga chiqadi...

XIX asrda hozirgi Turkiya hududida nemis tadbirkori va arxitektori Genrix Shliman tomonidan Troya shahri qoldiqlari topilgan. Arxeologlarning aniqlashicha, taxminan miloddan avvalgi XII asrda shahar dushman hujumiga uchragan ekan.

ILIADA (dostondan parchalar)

OLTINCHI QO‘SHIQ

Troyaning ayollari Zevs qiziga sig‘inyotgan payt
Buzruk Hektor yetib bordi hashamatli Paris uyiga.
Qurgan edi uni Paris bir vaqt, butun Troyadagi
Dong‘i ketgan qo‘llari gul me‘morlarni chaqirib kelib:
Akropolda, Priamning va Hektorning qasri yoniga
Aleksandr uchun o‘shal ahli me‘mor g‘oyat serhasham
Xobxona-yu mehmonxona, dang‘illama hovli qurgandi.
Ma‘budmonand Hektor qo‘lda o‘n bir gazli nayzasi ila
Kirib bordi uy ichiga; nayzasin qir uchida mis tig‘
Yaraqlardi va, shuningdek, oltin halqa – tig‘ tegrasida.
U kirganda Paris o‘zin hashamatli egri kamoni,
Qalqoni-yu sovutini kiyib, taqib yasanar edi.
Sohibjamol Yelena ham shu yerdaydi, kashtachi qizlar
Davrasida o‘tirib ish buyurardi ularga turli.
Shunda Hektor inisiga tahqirona malomat qildi:
“Hoy, sen badbaxt, kelib-kelib shu mahalda arazlaysanmi?
Yuksak devor orqasida, shahrimizning bo‘sag‘asida

Dahshatli yov bilan jangda qon to'kmoqda aziz xalqimiz;
 Tegramizda jo'sh urgan bu urush faqat sen tufayli-ku;
 Gar uchratsang mudhish jangdan yuz o'g'irgan biron nomardni,
 Koyib bergan bo'lar eding uni o'zing. Tur, urushga kir,
 Ilionga yov o't qo'yib, uni vayron etmasdan oldin".
 Ma'budsifat Aleksandr darhol unga ayladi javob:
 "Meni to'g'ri koyiding sen, og'a! Bunga haqqing bor albat;
 Yuragimni yozay senga, o'tir, quloq sol kalomimga:
 Meni bunda odamlardan ranjigani, arazlagani
 Uchun bekor o'tiribdi, dema, men g'am chekmoqdadurmen.
 Boya zavjam mayin so'z-la meni jangga undagan edi;
 Endi bo'lsa, bu holimdan jang qilganim ma'qulligini
 Payqab qoldim: zero, zafar el ichida emas barqaror.
 Bo'lsa agar ilojing, kut, sovutlarim kiyay shitob-la;
 Yo bo'lmasa, sen ketaver, men orqangdan yetib olgumdir".
 Lekin og'a-buzruk Hektor churq etmadi unga javoban.
 Yelena so'z aytdi shunda Hektorga xush tavajjuh aylab:
 "Qayin og'am, tingla badbaxt va behayo keling so'zin!
 Gar onamning ko'zi menga yorigan dam badkirdor qyun
 Bekas tog'ga yo quturgan, sertalotum ummonga eltib
 Tashlaganda va to'lqinlar o'z domiga tortganda meni,
 Bo'lmas edi bu qirg'inlar, to'kilmasdi mardumlar qoni!
 Bas, ma'budlar yozgan ekan peshonamga bu anduhlarni,
 Bo'lmasmidi rioyatli, odamlarning malomatini
 Tan olg'uvchi sohibkamol, sohibdil er ato etsalar?
 Bu er esa hanuz tentak, tuzalmas-ov bundan keyin ham;
 Shu fe'liga yarasha u, o'ylaymanki, tortgay jazosin!
 Lek sen kirgil ichkariga, nafasingni rostla o'tirib;
 Qalbing ezgan mening qusrim va Parisning gunohi erur:
 Zevs sho'r etib yaratgankan ikkimizning peshonamizni,
 Ki o'lsak ham noshoista qolgay bizdan xotira mangu".
 Yelenaga javob qildi shu chog' Hektor: "Meni undama,
 O'tirmayman, qilsang hamki menga dildan xushmuomala;
 Butun fi kr-u zikrim olgan janggohdagi hamshaharlarim;
 Ular meni mushtoq bo'lib kutmoqdalar. Sen ham eringni
 Bunda olib o'tirma ko'p: jang maydonga otlansin jadal;
 Tez orqamdan yetib olsin, men shahardan chiqib ulgurmay,
 Birrov uyga kirgum hozir rafi qam-u laziz o'g'ilcham,

Uy ichlarim, joriyalar bilan diydor ko‘rishmoq uchun:
 Kim biladi, yana uyga omon qaytish bo‘larmi nasib,
 Yo ma‘budlar bu gal meni mahv etarmi danay qo‘li-la”.
 Shunday deya dubulg‘asi obdor Hektor tark etdi uyni.
 Zum o‘tmayin o‘z muhtasham qasriga u yetib ham oldi;
 Vale uyda topolmadi u gulbadan Andromaxani.
 Xotin jajji o‘g‘ilchasi va bir bashang enaga ila
 Minoraga chiqib, unda mahzun yig‘lab, urar edi oh.
 Hektor uyda o‘zin jufti halolini topmagach, darhol
 Ostonaga chiqib so‘rdi ishlab yurgan joriyalardan:
 “O, ayollar, tezroq ayting menga rostin: qani xotinim?
 Yostiqdoshim Andromaxa qayga ketdi, ostonaga hatlab
 Chiqdimi u qayinsingli yo ovsini oldiga birrov,
 Yo Afi na ma‘badiga yo‘l oldimi aksar ayollar
 Bilan birga o‘shal jangkor ma‘budaga qilgali sajda?”
 Shunda unga javob qildi sadoqatli kalitdor xotin:
 “Hektor, baski, sen amr etding, bayon etgum men haqiqatni.
 Xotining na qayinsingli, na ovsini oldiga chiqdi,
 Na Afi na ma‘badiga yo‘l oldi u aksar ayollar
 Bilan birga o‘shal jangkor ma‘budaga qilgani sajda,
 – Minoraga chiqqandi u: axeylardan troyaliklar
 Yengilmoqda emish, degan shum xabardan bo‘lib bezovta;
 Eshitdi-yu xuddi telba bo‘lgandek u, shahar devoir
 Tomon chopdi; enaga ham ketdi birga o‘g‘ling ko‘tarib”.
 Shunday dedi, Hektor uydin naq shamoldek otilib chiqib,
 O‘zi kelgan xushmanzara ko‘chalardan qaytdi orqaga.
 U shaharni kesib o‘tib, endi Askey darbozasiga
 Yaqinlashib qolganida (chiqilardi shundan janggohga),
 Duch keldi u ro‘baro‘dan yelib kelgan hur ma‘shuqasi
 – Etionning maqomida o‘sib-ungan Andromaxaga.
 Shoh Etion o‘rmonzori quyuk Plak tog‘in poyida
 – Plakiya Fivasida kilik elin sultoni erdi;
 Mis sovutli Hektorga shul shohning qizi bo‘lgandi zavja.
 Shu xotin-la to‘qnashdi u: orqasida uning enaga
 Turar edi qo‘lda murg‘ak chaqaloq-la – Cho‘lpon yulduzdek
 Xushro‘y go‘dak ikkovlarin yakka-yolg‘iz farzandi edi.
 Hektor unga Askamandriy deb ot qo‘ygan, troyaliklar
 – Astianaks; zero, Hektor Troyaning panohi erdi.

Ota o'g'lin jamoliga boqib, asta jilmayib qo'ydi;
 Qarshisida turardi hur Andromaxa – ko'zlari giryon
 Va mahbubin bilagidan ushlab unga aytardi kalom:
 “Boshginangga koshki balo bo'lmasaydi dilovarliging!
 Aziz yorim, ayaysan na o'g'ilchangni, na men sho'rlikni.
 Ko'nglim sezur, yovlar seni mahv etgaylar bostirib kelib
 Yaqin kunda, o'shanda men baxti qaro qolgayman beva!
 Yashagandan ko'ra sensiz, qaro yerga kirganim afzal:
 Sensiz menga bu dunyoning shavq-u zavqi qolmagay mutlaq:
 Yozmishim g'am-anduh bo'lgay! Ki mening na mehribon onam,
 Na otam bor! Chaqqonoyoq Axilles qatl etgandi uni
 Kilik elin, cho'ng qopqali hur Fivani g'orat qilgan kun.
 U otamni o'z qo'li-la o'ldirgandi, lek sovutlarin,
 – Odamlarning dashnomidan qo'rqdi chog'i, – yechib olmovdi;
 Otamni u butun sovut-yarog'i-la yondirgan edi
 Cho'ng gulxanda; va qabr uygan edi xoki to'kilgan yerda,
 O'shal qabr atrofi ga Zevs qizlari – tog' sanamlari
 Qayrag'ochning nihollarin o'tqazmishlar bir tekis qilib,
 Yetti nafar qondosh og'a-inilarim qolgandi uyda
 – Ular bari bir mahalda rihlat etdi Aid qa'riga:
 So'qim mollar, oq yungli qo'y-qo'zilarni oralab yurib,
 Topib olgan va qilichdan o'tkazgandi ularni Axill.
 U onamni – yuksak Plak poyidagi jannat malagin
 Bandi aylab olib ketdi chodiriga o'ljalar bilan,
 Ammo keyin beandoza to'lov olib, erk berdi unga;
 Lek baribir onam jonin oldi Feba otam uyida!
 Hektor, endi men uchun sen – ham otamsan, ham aziz onam,
 Yolg'iz og'am ham, suyukli mahbubim ham o'zingsan, jonim!
 Rahming kelsin menga, murg'ak farzandingga, qolgin biz bilan,
 O'g'ilchangni yetim, meni – xotiningni tul qilma zinhor;
 Lashkaringni qo'ygil anjir daraxtiga yaqin: shu yerda
 Nahra borki, dushman uchun hamla qilmoq qulaydir undan:
 Ikki Ayaks, Ilomeney, Atreyzodlar, hatto Diomed
 Uch bor hamla qilgandilar shahrimizga shu nahra osha.
 Nahra haqda shipshigandir balki biron koshif karomat
 Yo qalblarin da'vati-la topgandirlar ehtimol uni”.
 Dubulg'asi obdor Hektor xotiniga ayladi javob:

“Ishtibohda ko‘nglim mening; lek gar o‘zim bosh tortsam
 jangdan,
 Unda har bir troyalik va har uzun ko‘ylakli ayol
 Oldida men xijolatdan bosh ko‘tarib yuraman qanday?
 Vijdonim yo‘l qo‘ymas bunga; men mardlikka odatlanganman,
 Troyalik erlar aro mardona jang qilib, padarim
 Va o‘zimga shon orttirmoq odatimdir – bu senga ayon!
 Taassufki, men ham fi kran, ham qalban his etmoqdadirman:
 Bir kun emas, bir kun kelib, vayron bo‘lgay azim
 Troya, U-la birga halok bo‘lgay Priam ham, butun xalqi ham.
 Valekin, bil, kelgusida Troyaning, otam Priamning;
 Keksa onam Hekubaning boshlariga tushajak mudhish
 Savdodan ham, quturgan yov zarbasidan yer tishlayajak
 Qondosh, jondosh inilarim va behisob yosh-yalanglarning
 G‘oyat mash‘um taqdiridan ham, ey xotin, sening qismating
 Qalbim ko‘proq iztirobga solmoqdadir! Beshafqat g‘anim
 Shashqator yosh to‘kishingga qaramasdan seni erkingdan
 Mahrum etib, o‘z yurtiga olib ketgay asira etib.
 Sen Argosda cho‘ri bo‘lib, yov xotinga tikkaysan kashta,
 Messeis yo Hipereyning chashmasidan sen qalbing nolon,
 Ko‘zing giryon, suv tashiysan; majbur etgay baxtiqarolik!
 Asoratda qon-qon yig‘lab yurganingni ko‘rganlar derlar:
 – Bu ojiza Ilionda bo‘lgan jangda dilovalikda
 Beqiyos va sohibkamol mard Hektorning xotini edi!
 Shunday deya yana qalbing jarohatin yangilagaylar:
 Yana nogoh eslagaysan panohgohing – ering Hektorni
 Yo‘q, asira bo‘lganingni ko‘rib, hazin nolalaringni
 Eshitgandan ming afzaldir qatl bo‘lib, kirganim go‘rga!”
 Shunday deb u o‘g‘ilchasin quchmoq uchun cho‘zdi qo‘llarin;
 Ammo go‘dak qo‘rqib ketib – o‘z padarin qiyofasidan,
 Dubulg‘asin yaraqlashi va cho‘qqida yelpinib turgan
 Ot yolidan, – chinqirgancha enagaga yopishib oldi.
 Buni ko‘rib jilmaydilar suyuk ota, mehribon ona.
 Shunda boshdan yechdi obdor dubulg‘asin ilohiy Hektor,
 Uni yerga qo‘yib, shirin o‘g‘ilchasin oldi qo‘liga,
 Erkaladi, o‘pdi, bosdi bag‘riga va baland ko‘tarib,
 Samodagi ma’budlarga shunday so‘z-la iltijo qildi:
 “O, Zevs, O, ma’budlar! Zorim tinglab shunday qilingki,

Shu suyuqli o'g'lim xuddi mendek nomvar bo'lsin el aro;
 Xuddi mendek dilo-var-u Troyada qudratli podsho.
 Ki vaqt kelib, jang maydondan qaytyotganin ko'rgan odamlar
 – Otasidan o'tib ketdi, – deb aytishsin xolisanillo.
 Har doim u jangdan qonli o'lja bilan qaytsin mardona
 Va mehribon onasining ko'nglin mudom aylasin xushnud!"
 Deya Hektor mahbubasin pok ilkiga tutdi o'g'lini;
 Ko'zida yosh, labda jilva onaizor bosdi go'dakni
 O'z muattar siynasiga. Uni quchdi er ko'ngli iyib
 Va zulfi dan silab turib unga shunday takallum etdi:
 "O, dilbarim, anduh chekib, yuragingni ko'p ezaverma,
 Hech kim meni mahv etolmas, taqdir azal zid bo'lsa agar;
 Lek jahonga kelgan biron er, xo u mard, xo qo'rqqoq bo'lsin,
 Qochib taqdir ta'qibidan jonin saqlab qola olmagan.
 Sen boraqol, jonim, uyga, o'zing ovut ro'zg'or ishi-la;
 Ishingni tik, kashta to'qi, joriyalar xizmatin kuzat;
 Urush esa bul muqaddas Ilionda tavallud topgan
 Erkaklar-chun farz, ham qarzdir, men uchun-ku –
 inchunun, bilsang".
 Hektor yoldor dubulg'asin oldi yerdan tugatgach so'zin;
 Chashmi giryon Andromaxa yo'l olarkan uyiga tomon,
 Qarab-qarab qo'yar edi orqasiga – sho'rlik, bezabon.
 Tez orada u Hektorning serhashamat uyiga yetdi;
 Uyda jami joriyalar jam ekanin ko'rgan zahoti,
 Andromaxa ular barin majbur etdi uvlab yig'lashga:
 Ki ochdilar aza ular hozirdanoq tirik Hektorga.
 Zero, uning mudhish jangdan sog' chiqishi va
 qahhor yovning
 Qo'lida mahv bo'lmasiga ayollarning yetmasdi ko'zi.
 Bu payt Paris ham tark etdi dang'illama uyini jadal.
 Hamma yog'i yaraqlovchi dabdabali sovut kiygan bu
 Bodpo yigit shahar bo'ylab yela ketdi misli bo'rondek.
 Ki hozir u o'xshar edi arpa yem yeb ko'p turib qolgan
 Va yuganin uzib endi poyonsiz dasht bo'ylab yugurgan,
 Sho'x daryoda boshin adl tutib dadil suzgan ayg'irga;
 Bunday otning uzun yoli hilpiraydi gajak bo'ynida,
 U mag'rurdir o'zin go'zal ekanidan; shu boisdan ham
 Tuyuqlari uni yeldek uchirardi xonim biyalar

Hamda tanish ot uyuri o‘tlab yurgan o‘tloqqa tomon:
 Serdabdaba qurollangan, jingalaksoch Aleksandr ham
 Ilionning ul sarbaland qasridan naq porloq oftobdek
 Chehrasidan nur yog‘ilib, shod-u xurram chiqib borardi;
 Oyoqlari g‘oyat ildam Paris tezda yetdi Hektorga;
 Hektor ma’sum rafi qasi bilan oz vaqt diydor ko‘rishgach,
 Endigina vidolashib jo‘nagandi uchrashgan yerdan.
 Avvalboshdan Aleksandr og‘asiga yuzlandi shu chog‘:
 “Aziz og‘am, men kuttirib qo‘ymadimmi seni bu yerda
 Tayinlagan vaqtingdan kech qolmadimmi tanballik qilib?”
 Unga obdor dubulg‘ali buzruk Hektor ayladi javob:
 “O, jigarim! Bironta ham nomusli zot sening askariy
 “Hektorning Andromaxa bilan xayrlashuvi”.
 Ishlaringni qoralolmas: sen dilovar muhoribdirsan;
 Faqat aksar paytlarda sen sustkashsan va ishga yalqovsan;
 Sen tufayli zahmat chekib jang qilyotgan azamatlarning
 Dashnomini eshitsam gar, yuragim xun bo‘lar isnoddan,
 Hozir jangga shoshilaylik, keyin, agar Troyamizdan
 Axeylarni daf qilishni va o‘z ozod maqomimizda
 Ma’budlarga hamd-u sano o‘qimoqni nasib etsa Zevs,
 Ana unda gaplashgaymiz bahamjihat, bamaylixotir”.

Savol va topshiriqlar.

1. Hektor va Paris hamda Andromaxa va Yelena o‘rtasida qanday farqlarni kuzatdingiz?
2. Andromaxaning ota-onasi haqidagi lavha Hektor va Andromaxaning xayrlashuv sahnasiga nima maqsadda kiritilgan deb o‘ylaysiz?
3. Hektorda otalik yoki erlik burchidan ko‘ra jangchilik burchi ustun kelishi sabablari nimada deb o‘ylaysiz?

1.4. Antik adabiyot va o‘zbek adabiyoti. “Odessiya” va “Alpomish” dostoni

Homerga nisbat beriladigan yana bir doston – “Odissey”da Troya urushi ishtirokchilaridan biri, Itaka shohi Odisseyning uyiga qaytishdagi sarguzashtlari bayon qilinadi. Urush tugaganidan o‘n yil o‘tib ham Odissey dengiz ma’budi Poseydonning jahlini chiqargani uchun Itakaga

qayta olmaydi. Bu paytda Itakada Odisseyning boyligi va rafi qasiga ko‘z olaytirgan “kuyovlar” Penelopaning qo‘lini so‘rab, uni nomzodlardan biriga turmushga chiqishga majburlashadi.

Ma‘buda Afi na Itakaga kelib, Telemaxdan otasi Odisseyni izlab topishini so‘raydi. Telemax Sparta shohi Menelaydan otasining Kalipso orolida tutqunlikda ekanini bilgach, Itakaga qaytadi. Bu orada ma‘budlarning amri bilan Kalipso ham Odisseyni ozod etadi va u Afi na yordamida qiyofasini o‘zgartirib, Itakaga qaytadi. Odissey va Telemax sodiq xizmatkorlari Evmeyning uyida uchrashishadi. Odissey og‘liga sirni ochadi va ular kuyovlarni jazolash rejasini tuzishadi. Gadoy qiyofasidagi Odissey o‘z uyiga boradi. Enagasi Evrikleya uning oyoqlarini yuvayotgan paytida chandiqlaridan tanib qoladi, lekin Afi naning sehri tufayli bu sirni Penelopaga ayta olmaydi. Afi naning maslahati bilan Penelopa kuyovlarga bir shart qo‘yadi: kim Odisseyning kamonidan o‘q uzib, o‘qni o‘n ikki halqadan o‘tkaza olsa, Penelopa o‘shanga turmushga chiqadi. Yolg‘iz Odisseygina bu shartni bajara oladi va kuyovlarni o‘ldirib, Penelopaga o‘zining kimligini oshkor qiladi. “Odissey” dostonidagi bedarak ketgan qahramonni vafodor yori uzoq kutishi va uning boshqalar tomonidan ikkinchi marta turmush qurishga majburlanishi, bosh qahramon uyga qaytganda sodiq xizmatkori uning tanasidagi belgidan tanib olishi, qahramonning boshqa qiyofada hech kim o‘q uza olmaydigan kamonidan o‘q otishi singari voqealarda o‘zbek xalqining “Alpomish” dostoni bilan yaqinlikni kuzatish mumkin.

“ODISSEYA” DAN: YIGIRMA BIRINCHI QO‘SHIQ

Yevrimax bu payt Odissey kamonini yumshatish uchun
Lov-lov yonib turgan gulxan tepasida aylantirardi;
Lek u ham zabt etolmadi bu kamonni va chiday olmay
Alamiga, bor ovozi bilan na’ra tortib hayqirdi:
“Evoh, qanday sharmandalik! Biz hammamiz uyatga qoldik:
Yo‘q, qayg‘urmam bu nikohning menga nasib etmasligidan,
– Bizning Itakamizda ham, undan keyin, Kefallenyaning
Boshqa o‘lkalarida ham bo‘yga yetgan dilbar qizlar ko‘p.
Lek Odissey kamonini birontamiz xiyol bo‘lsa ham
Ega olmay, nimjon bandaligimizni oshkor qildikki,
Bu dog‘ hali bizning avlodlarni ham ko‘p uyatga qo‘yur”.
Lekin unga qarshi chiqib dedi Yevpeyt o‘g‘li Antinoy:

“Yo‘q, Yevrimax, bu aytganing bo‘lmaydi hech; o‘zing ham yaxshi
 Bilasan-ku, Apollonning qavmi bugun bayram qilmoqda:
 Kamon chillasini tortish odobdanmas shunday ayyomda;
 Hozir bizlar bu kamonni yashiraylik; lek halqalarni
 Qo‘zg‘atmaylik; qolsinlar o‘z joylarida; ularni hech kim
 – Na qullar, na joriyalar o‘g‘irlashga jur‘at eturlar.
 Hozir soqiy qadahlarni to‘ldirsin tez muattar mayga;
 Biz Zevsga may paymo qilib, so‘ng yashirib qo‘yaylik yoyni.
 Dono echkiboqarimiz Melanfi y tong otishi bilan
 Echkilarning saralarin bu dargohga haydab keladi;
 Ular go‘sh tin bag‘ishlaymiz kumushkamon Feb Apollonga;
 Kamon egishda bizga u o‘zi madad bergay albatta;
 Ana unda terlab-pishib kuch ishlatib o‘tirmaymiz ham”.
 Shunda hamma ma‘qul ko‘rdi Antinoyning bu taklifini
 Bu asnoda udaychilar qo‘l yuvгани suv keltirdilar;
 Dastyorlar may jomin zilol mayga lim-lim to‘ldirdilar-da
 Qadahlarni hammaga o‘ng qo‘ldan boshlab sunib chiqdilar;
 Hamma paymo qilib maydan qolganini ichdi miriqib.
 Dedi shunda ko‘zlab ajib bir nayrangni dono Odissey:
 “Malikaning oshiqdari, tinglang ikki og‘iz so‘zimni,
 Bayon etay sizga qalbim hamda aqlim buyurganini:
 Ey Yevrilox va Antinoy, oqilona hal etdingiz siz
 Bu jumboqni; endi tinglang mening ezgu maslahatimni:
 Qolgan ishni ma‘budlarga topshiring-u kamonga tegmang.
 Apollon ko‘rsatur g‘olib bo‘lgan kasni ertaga o‘zi;
 Lek siz menga ruxsat bering, bu g‘aroyib kamonni olib
 O‘zimni bir sinab ko‘ray – bilagimda yoshligimdagi
 Quدراتimdan oz-mozgina qolganmikin, yo daydi hayot
 Va nochorlik hammasini zuluk yanglig‘ so‘rib olganmi”, –
 Dedi. Lekin hech kim uning iltimosin quvvatlamadi.
 Qo‘rqib ketgan edi ular, agar ega olsa-ya yoyni,
 Degan xayolga borishib. Javob qildi unga Antinoy:
 “Nima deding, yalangoyoq?! Yeb qo‘ydingmi esingni butkul?
 Davramizga seni qabul qilganimiz kammi, qani, ayt?!
 Sen biz bilan birga ishrat qilyapsan va hamsuhbatimiz
 Bo‘lyapsanki, hech qachon hech bir gadoni yo‘latmagandik
 Yonimizga. Yana nima istaysan sen? Chamamda, sharob

Ichaverib, ayrilibsan sen aqlingdan; me'yorni bilmay...
 Kim qo'yibdi senga bizdek yoshlar bilan kuch sinashishni?"
 U jim qoldi. Penelopa uning gapin ma'qullamadi:
 "Yo'q, Antinoy, insofdanmas Telemaxning mehmonlarini
 Haqoratlab yerga urish. Balki, hali sen, bu qariya
 Cho'ng kamonni egga agar, malikaga uylanadi, deb
 O'ylayotgan bo'lsang kerak? Bunday fi kr cholning tushiga
 Ham kirmagan. Siz xotirjam bo'ling, bunday xomxayol bilan
 Ko'nglingizni g'ashlamang ham – bu amalda bo'lmaydigan ish".
 Javob qildi malikaga Polibiyning o'g'li Yevrimax:
 "O qariya Ikariyning dono qizi Penelopa, biz
 Qariyaning seni xotin qilishiga ishonmaymiz – bu
 Bo'lmagan gap; lek qo'rqamiz biz uyatga qolishdan hamda
 Avom xalqning biz haqda mish-mish gaplarni tarqatishidan.
 "Sharmandalar, ul dilovar erning bitta kamoni ham
 Ega olishga qurblari yetmabdi-yu, shoh xotiniga
 Uylanmoqchi bo'lganlari qiziq juda. Lek, ana, bizning
 Toifadan bo'lgan g'arib sayoq kelib kamon chillasin
 Hech qiynalmay tortib bog'lab, barcha halqalarni oralab
 Otgan o'qin tekkizibdi u nishonga". Bu xalq shunday deb
 Bizni badnom qilur, unda bu uyatga biz chidolmaymiz",
 – Dedi. Unga javob qildi Ikariyning oqila qizi: "Yo'q,
 Yevrimax, xojasi yo'q xonadonning mol-davlatini
 Sovuruvchi uyati yo'q odamlarni badnom qilurlar,
 Tahqirlarlar; lek bu ishning hech qandayin uyati yo'qdir;
 Bu musofi r – ko'p xushqomat, bilaklari baquvvat g'oyat,
 Aytishicha, aslzoda kishilarning farzandi ekan. Bering unga
 Odisseyning kamoni – ko'raylik ishin.
 Yana bir gap (bu gap aniq ijro bo'lur), agar chol kamon
 Chillasini tortib, Apollon hamdiga sazovor bo'lsa,
 Unga xiton, mantiya va oyog'iga shippak beraman;
 Keyin nayza bilan ikki damli qilich tuhfa etayki,
 U o'zini bezorilar va itlardan himoya qilsin.
 So'ngra uni jo'nataman o'zi sevgan mamlakatiga".
 Odisseyning oqil o'g'li shunday dedi volidasiga:
 "Eh onajon, Odisseyning kamoni hech kim – na toshloq
 Itakaning, na seryilqi Elidaning qo'shnisi bo'lgan
 Orollarning bironta ham fuqarosi ega bo'lolmas:
 Faqat men hal etgum uni kimga berish, yo bermaslikni.

Savol va topshiriqlar.

1. Qadimgi dunyo adabiyoti namunalaridan insoniyat tarixining ibtidosida yashagan xalqlar haqida nimalarni bilib oldingiz?

2. Har qanday millat adabiyotida epos (doston) va epik qahramon muhim ahamiyat kasb etadi. Go‘ro‘g‘li yoki Alpomish, Axill yoki Odissey misolida epik qahramonga xos uch xususiyatni ko‘rsating. Sizningcha, epik qahramonlar nega shunday xususiyatlar egasi qilib tasvirlangan?

3. Mif nima? Uning ertakdan asosiy farqi nimada? Mifologiyaning qadimgi dunyo adabiyotiga kuchli ta‘sirini qanday omillar bilan bog‘lash mumkin?

4. Quyida turli sivilizatsiyalarga oid asarlardan parchalar berilgan. Ushbu parchalarda qanday g‘oya(lar) ilgari surilmoqda? Bu g‘oya(lar) talqinida qanday umumiylik va o‘ziga xoslikni kuzatdingiz?

5. Sizningcha, turli zamon va makonda yaratilgan asarlardagi g‘oyalar mushtarakligini qanday sabablar bilan izohlash mumkin?

II. O'RTA ASRLAR ADABIYOTI. V-XIV ASRLAR

2.1. O'zbek adabiyoti tarixi: VII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha

Turkiy adabiyotning dastlabki namunalari ham xalq og'zaki ijodi (folklor) shaklida paydo bo'lgan. Boshqa xalqlarda bo'lgani kabi, miflar xalq og'zaki ijodining muhim qismi bo'lib, ularda qadimgi turkiylarning olam va odam yaratilishi haqidagi qarashlari ifodalangan.

O'rxun yozuvida bitilgan "Irg' bitigi" (IX–X asrlar) qadimgi turkiylarning o'ziga xos turmush tarzi, yaxshilik va yomonlik haqidagi qarashlari aks etgan muhim manba hisoblanadi. O'rxun–Enasoy yodgorliklari eng qadimgi turkiy yozma adabiyot namunalaridan bo'lib, ular turkiylarning tili, urf-odatlarini, madaniyati, tarixi va islomdan oldingi diniy qarashlarini o'rganish uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. "O'rxun–Enasoy yodgorliklari" nomi ostida Sibirdagi Yenisey va Lena daryolari havzalaridan tortib Markaziy Osiyo va Mo'g'ulistongacha bo'lgan katta hududdan topilgan tosh bitiklari tushuniladi. Bu bitiklar runiy yozuvida bo'lib, ulardan eng yiriklari VIII asrda Turk xoqonligini boshqargan Bilga xoqon va Kultegin hamda Turk xoqonligida maslahatchi bo'lgan To'nyuquq haqida hikoya qiladi.

To'nyuquq bitiktoshi XIX asr oxirida Shimoliy Mo'g'ulistondan topilgan.

Turkiy xalqlar yashagan hududlarga islom dini kirib kelgandan keyin nafaqat siyosiy, balki ijtimoiy va madaniy hayotda ham katta o'zgarishlar ro'y berdi. Din bilan birga arab yozuvi ham kirib keldi va XX asrgacha barcha ilmiy va adabiy yodgorliklar shu yozuvda bitildi. O'z davrining eng yirik davlatlaridan biri bo'lgan Arab xalifaligida ilm-fan, adabiyot va san'at rivojlandi. Tarixga "Islom oltin davri" yoki "Musulmon Renessansi" nomi bilan kirgan bu davrda bizning ajdodlarimiz ham dunyoviy va diniy bilimlar ravnaqiga o'z hissalarini qo'shdilar. Xususan, IX asrda yashagan Abu Abdulloh Muhammad al-Buxoriy Payg'ambarimiz Muhammadning (s.a.v.) sahih (ishonarli) hadislarini to'plab, "Al-jomi' as-sahih" ("Ishonarli to'plam") va "Al-adab al-mufrad" ("Odob durdonalari") kitoblariga jamladi.

IX–XII asrlarda turkiylarning Qoraxoniylar davlatida san'at, madaniyat, ilm-fan taraqqiy etdi, uning tarkibidagi Buxoro, Samarqand, Shosh va Qashqar kabi shaharlar esa dunyoning eng mashhur ilmfan

markazlariga aylandi. Mamlakatdagi bunday ijodiy muhit Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib kabi buyuk shaxslarning, madaniyat vakillarining yetishib chiqishiga sabab bo'ldi. Mahmud Koshg'ariy turkiy adabiyot olamida "Devonu lug'atit turk" ("Turkiy so'zlar devoni") nomli, turkiy tillar haqidagi qomusiy asari bilan tanildi. Asar arab tilida yozilgan bo'lib, unda XI asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo va G'arbiy Xitoy hududida yashagan turkiy xalqlarning tili, tarixi, geografiyasi, ijtimoiy ahvoriga oid qimmatli ma'lumotlar, maqol va matallar, hikmatli so'zlar, she'riy parchalar keltirilgan. Bir-biriga qarama-qarshi hodisa yoki tushunchalar tasviri asosiga qurilgan munozara janrining dastlabki namunalarini ham aynan "Devonu lug'atit turk"da kuzatish mumkin.

O'zbek qahramonlik dostonining yorqin namunasi "Alpomish" ham, ayrim mutaxassislar fikricha, X–XI asrlarda ko'chmanchichorvador qo'ng'irot qabilasi orasida Sirdaryoning quyi oqimlari va Orol dengizi atroflarida yaratilgan. Unda Alpomishning sevgan yori Barchinga yetishish, qaynotasi Boysarini qutqarish va o'z oilasi, o'z qo'rg'onini dushmanlardan himoya qilish yo'lida ko'rsatgan qahramonliklari orqali mardlik, vatanparvarlik, sevgi va sadoqat g'oyalari tarannum etiladi. XII asrdan boshlab Markaziy Osiyoda ilk tasavvufiy qarashlar – insonning komillikka erishish yo'li haqidagi ta'limotlar paydo bo'la boshladi. Xususan, yassaviya tariqatining, ilk tasavvuf she'riyatining asoschisi Ahmad Yassaviy o'zining "Devoni hikmat"ida islom dinining asosi hisoblangan mehr-oqibat, ruhiy kamolot, imon-e'tiqod, nafs, sabr-toqat kabi mavzularni tahlil qiladi. U zamondoshlarini mehrli bo'lishga chaqiradi, nafs yo'lida mojarodan charchamaydigan aka-ukalardan, mehr-muruvvatni unutgan ota-onadan ranjiydi, inson zotining axloqsizligidan azoblanadi. Uning tili sodda va ravon hikmatlarida bugungi kun uchun ham o'ta dolzarb mavzular qalamga olingan.

O'zbek adabiyoti tarixida taraqqiyot yoki tanazzulga yuz tutishi muayyan davrning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayoti bilan bog'liq. XIII asrda Chingizxon boshliq mo'g'ullarning Markaziy Osiyoga bosqini va o'lkada olib borgan shafqatsiz siyosati sabab adabiyot, san'at, madaniyat ma'lum ma'noda inqirozga yuz tutdi. Mavjud adabiy- madaniy yodgorliklar, noyob qo'lyozma manbalar, kitoblar mustamlakachilar tomonidan yo'q qilindi, o'lkadagi ilm egalari, san'at va madaniyat vakillari halok bo'ldilar, asir olindilar yoki mo'g'ullar zulmidan Hindiston, Eron, Turkiya, Misr singari mamlakatlarga qochib, musofirlikda ijod qilishga majbur bo'ldilar. Masalan, turkiy adabiyotda tasavvufi

y g'oyalar aks etgan "Masnaviyi ma'naviy", "Fihi mo fi hi" ("Ichindagi ichindadir") nomli asarlari bilan mashhur Jaloliddin Rumiyning otasi ham o'z oilasi bilan bir qancha Yaqin Sharq shaharlarini kezib, oxiri Rumdan (hozirgi Turkiya) qo'nim topdi. Keyinchalik, XIII asrning oxiri – XIV asrning birinchi yarmigacha bo'lgan davrda Nosiriddin Rabg'uziy, Pahlavon Mahmud kabi ijodkorlar betakror asarlar yaratib, o'z ijodiy merosi bilan adabiy tanazzul bo'shlig'ini to'ldirdilar va adabiyot tarixining oltin sahifalaridan joy oldilar. Xususan, Rabg'uziy o'zbek adabiyoti tarixida birinchilardan bo'lib Qur'oni karim, hadislar va xalq og'zaki ijodiga tayanib, hikoyat va rivoyatlar uyg'unligida "Qisasi Rabg'uziy" asarini yaratdi.

Tahlil qiling: *Mo'g'ul bosqinchilarining madaniy yodgorliklarni yo'q qilishdan maqsadi nima edi? Adabiy tanazzul va uning oqibatlarini yana qaysi davrlarda uchratish mumkin?*

2.2. Yusuf Xos Hojib, "Qutadg'u bilig" dan parchalar

Yusuf Xos Hojib jahonning ulug' adiblari bilan bir qatorda turadigan, jahondagi ijtimoiy-siyosiy hamda badiiy-estetik tafakkur tarixi va taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan ijodkordir. Adibning nodir iste'dodi natijasi bo'lgan «Qutadg'u bilig» faqat XI asrning emas, balki butun turkiy adabiyot tarixining ham eng nodir va porloq badiiy durdonasidir. U yozma adabiyotimiz tarixidagi ilk yirik asar namunasidir. Adib bu bilan turkiy o'gitnoma – didaktik yo'nalishni nihoyatda yuqori darajaga olib chiqdi. Adib haqidagi ma'lumotlar, asosan, dostonning o'zidagina saqlangan. U o'zi tug'ilgan joyni Quz O'rdu deb ko'rsatgan. Bu manzil qadimgi Yettisuvning markazi – Bolosog'unning ko'plab nomlaridan biridir. Hozirgi Qirg'izistonning To'qmoq shahri yaqinida uning xarobalari saqlanib qolgan. Adib Bolosog'undan Qashqarga ko'chib borgan. Dostonni shu yerda tugatgan. Doston nihoyasiga yetganida adibning yoshi ellikdan yuqori («Tegurdi manga algi ellik yashim») bo'lgan. Har holda u «(qora) quzg'un tusiteg boshim (sochlarim) qug'u (oqqush)» bo'ldi deb ta'kidlaydi. Yana bir o'rinda «O'ttiz (yosh) yiqqanlarini ellik (yosh) qaytarib oldi, agar oltmish (yosh) qo'l tegizsa, nimalar qilar ekan?» degan qayd ham borki, bular asar yozilib bo'lgan chog'larda muallifning ellikni to'ldirib, oltmishga yaqinlashib qolganini ko'rsatadi.

Kitob soʻngida ilova qilingan qasidalarda ham qiziqarli maʼlumotlar saqlanib qolgan. Jumladan: asar yozilgan muddat («Tugal oʻn sakkiz ayda aydim bu soʻz»), yozib tugatilgan sana («Yil altmish eki erdi toʻrt yuz bila»), shuningdek, oʻz nomining keltirilishi («E Yusuf, kerak soʻzni soʻzla koʻni», yaʼni «Ey Yusuf, kerak soʻzni roʻyi rost soʻzla») shu siraga kiradi. Umumiy hajmi olti ming olti yuz baytdan ortiq boʻlgan dostonning bir yarim yilda yozilishi adibning juda katta tajribasi va ulkan mahoratidan dalolatdir. Asar Qashqarda tugatiladi va mamlakat eligi – hukmdori Tavgʻach ulugʻ Bugʻroxonga tortiq qilinadi. Buning evaziga esa u xos hojiblik lavozimi bilan taqdirlanadi. Bular asardagi nasriy muqaddimada oʻz aksini topgan.

«Qutadgʻu bilig» – qut (saodat, baxt) keltiruvchi bilim demakdir. Bu asarning maydonga kelishi nihoyatda kuchli hayotiy zarurat va maʼnaviy ehtiyoj bilan bogʻliq. Ijtimoiysiyosiy maydonda arablar hukmronligining yemirilishi va mahalliy mustaqil davlatlarning qaror topishi uning maʼnaviy asoslarining ham yangilanishi va mustahkamligini taqozo etar edi. U oʻsha paytdagi Qoraxoniylar davlatining falsafiy-axloqiy yoʻriqnomasi sifatida paydo boʻlgan. Adib asarida turkiy xalqning badiiy-estetik tafakkurining kuchi va qudratini koʻrsatib bera olgan. Asar voqealari unchalik murakkab emas. Ular ramziy qahramonlarning hayotiy faoliyati va ularning oʻzaro suhbatlari asosiga qurilgan.

Siz yuqorida dostonidan olingan parchalar bilan tanishdingiz. Ulardan maʼlum boʻldiki, Kuntugʻdi degan podsho oʻz adolati, qonun ustuvorligi, yurt osoyishtaligi, farovonlikni taʼminlagani bilan shuhrat qozonadi. Oytoʻldi degan yana bir donishmand yigit bu ovozalarni eshitib, elig huzuriga xizmat uchun keladi. Ular birgalikda mamlakatni boshqarib, budun – xalqni idora qila boshlashadi. Mamlakatning daxlsizligi, uning ravnaqi faqat budun bilandir. Xalqning qanday boʻlishi mamlakat boshligʻiga toʻla bogʻliqdir. «Qutadgʻu bilig»da mamlakat boshligʻi – hukmdor «elig» yoki «bek» deb yuritiladi. Alohida taʼkidlash joizki, qadimgi turklarda vatan tushunchasi shu vatanga mansub xalq bilan birga tasavvur etilgan. Ushbu tushuncha «el» soʻzi bilan ifodalanadi. Bu soʻz faqat xalqni emas, balki mamlakat, oʻlka, davlat (saltanat), yurt tushunchalarini ham ifodalaydi. Uning «kun» soʻzi bilan birga kelishi «el-u xalq», «yurt», «mamlakat», «vatan» tushunchalariga teng keladi. Asarda toʻrtta yetakchi qahramon bor: Kuntugʻdi – elig (hukmdor) – Adolat timsoli. Oytoʻldi – vazir – Davlat timsoli. Oʻgdulmish – vazirning oʻgʻli (otasining vafotidan keyin vazir) – Aql timsoli. Oʻzgʻurmish –

Oyto‘ldining uzoq qarindoshi, zohid – Qanoat (ofiyat) timsoli. Ularning har biri ramziy tarzda adolat, davlat, aql va ofiyat (qanoat)ni aks ettiradi. Ayni paytda asarda ular muayyan lavozim egasi sifatida ko‘rinadi. Asar qahramonlarning o‘zaro suhbatlari asosiga qurilgan. Yusuf Xos Hojib tasvirida Kuntug‘di «qilmishlari to‘g‘ri, fe‘l-u raftori rost, tili chin, yetuk, ko‘zi va ko‘ngli boy, bilimli, zakovatli, hushyor, yomonlarga misli bir olov edi». Oyto‘ldi – vazir, ayni paytda Davlat ramzi. Uning fe‘l-atvorida barcha ezgu xislatlar mujassam. Shunga qaramay, davlat alohida e‘tiborni ham talab qildi. Yusuf Xos Hojib bunday mulohazalarni o‘z qahramonlarini so‘zlatish orqali ko‘rsatib beradi.

Oyto‘ldining ham, Kuntug‘dining ham o‘z tabiatlarini, asl mohiyatini ramziy detal va xatti-harakatlar yordamida ko‘rsatib berishi yuqoridagi matnlardan ayonlashdi. To‘p, kiyik, qilich, zahar solingan idish, shakar, Oy va Quyosh sayyorasining harakatlanish jarayonlari mana shu ramziylik uchun asos vazifasini bajargan. Kuntug‘diga adolat ramzining berilishi tasodifiy emas. Adib bu bilan davlat tepasida Adolat, odil hukmdor va adolatli qonun-qoidalar turishi kerak, degan aqidani aks ettiradi. Kuntug‘di degan nom ham o‘rinlidir. Chunki Kun – Quyosh hammaga bir xil yorug‘lik beradi. Hammani birdek isitadi. Uning uchun katta-kichik, boy-kambag‘alning farqi yo‘q. Adolatning qarshisidagi eng yaramas illatlar: qonunni buzish, yolg‘onchilik, suqlik, zo‘ravonlik, uyatsizlik, andishasizlik, ish ustida g‘azabkor bo‘lish, boshqalarga naf bermaslik, badmastlik, egri qo‘llikdir. Uning nazarida, haqiqiy inson barcha xalqqa faqat yaxshilik qiladi, uning evaziga yana kishilardan mukofot kutmaydi. Kuntug‘di ezgu kishi hech qachon o‘z tabiatini o‘zgartirmaydi, chunki yaxshi qiliq oq sut bilan kirsa, o‘lim kelib tutmaguncha o‘z tarzini buzmaydi, deb uqtiradi. Oyto‘ldi butun umrini el-yurt ishiga, mamlakat ravnaqiga, yurtda tinchlik, osoyishtalik va farovonlikni yuksaltirishga sarflaydi. Ammo voqealar davomida vafot etadi. Aslida, bu davlatning bebaqoligiga ishoradir. Davlatga Oyto‘ldi degan nomning berilishi ham ramziymajoziy ishoralarga boy. Ular yuqoridagi matnlar mazmuniga singdirilgan. (O‘sha o‘rinlarni yana bir marta qayta o‘qib ko‘ring). O‘gdulmish – asardagi eng faol qahramon. U – Oyto‘ldining o‘g‘li. O‘gdulmish so‘zining ma‘nosi o‘g‘ bilan bog‘liq. U aql, aql-idrok ma‘nosiga ega. O‘gdulmish «aql bilan ziynatlangan» demakdir. Elig bilan savol-javoblarda O‘gdulmish turli-tuman kasb-hunar, amal-martaba egalarining fazilatlarini haqida gapiradi. Uning bek,

vazir, elchi, kotib, xazinachi va boshqalar haqidagi fikrlari hayotiyliigi, pand-u o'g'itlarga boyligi bilan ajralib turadi.

Yusuf Xos Hojib «Davlat Adolat va Aql bilan boshqarilmog'i kerak» degan fikrni ramziy shaklda ifodalagan. O'gdulmish va O'zg'urmishning savol-javoblari ba'zan keskin munozara darajasiga yetadi. O'gdulmish shunda ham bosiqlik qiladi, aql bilan fikr yuritadi, natijada O'zg'urmishni o'z g'oyalariga ishontira oladi. Uning fikricha: Xudo berdi qulga ikki ko'z, quloq, Ular bilan dunyo, oxiratga boq. Ushlash uchun berdi yana ikki qo'l, Biri dunyo, biri oxiratga yo'l. Ikki oyoq berdi yana yurishga, Biri u yon, biri bunda turishga. Bugina emas, dunyoviy ishlarning barchasi hayotiy zarurat ekanligini ham u tinmay uqtiradi. Shu maqsadda dehqon, savdogar, chorvador, hunarmand, kambag'allar, oila, bolachaqa, ularning tarbiyasi haqida ham gapiradi, tushuntiradi. U o'z maqsadi yo'lida og'ishmay harakat qiladigan, sabot va matonatli inson. U o'z ishini chala qoldirib, yarim yo'ldan qaytadiganlar toifasidan emas. Aslida, O'zg'urmish e'tiroflarining asosida ham mana shu xislatlar turadi. O'zg'urmish so'zining ma'nosi «hushyor qiluvchi», «sergaklantiruvchi» degani. Uning zohid qiyofasida ko'rinishida shu ma'noga uyg'unlik bor. U behuda ishlar bilan band bo'lish, har xil maydachuyda orzu-havaslarga ovunib umrini behuda o'tkazib yuborishdan ogohlantiradi. Mudrab borayotgan tuyg'ularni sergaklantiradi. Dunyoda faqat davlat yoki aql bilan bitirib bo'lmaydigan ishlar ham borligidan, inson ko'nglida nozik tuyg'ular mavjlanib turishidan xabar beradi, shu tuyg'ularga beparvo bo'lmaslikka undaydi, umrni behuda o'tkazmaslik uchun hushyorlikka chaqiradi. O'zg'urmish – mushohadali, qat'iy fikrli inson. U Eligning shaharga kelish haqidagi taklifini rad etadi. Garchi bu taklif uch marta takrorlansa-da, o'z fikrini o'zgartirmaydi. Faqat O'g'dulmishning oqilona tushuntirishlaridan so'ng, ziyorat maqsadidagina Elig huzuriga boradi. O'zg'urmish nazarida: Juda aziz, axir tiriklik kuni, Bekor ishga sarflab bo'lmagay uni. O'zg'urmish – taqvodor kishi. U din va diyonatni hamma narsadan ustun ko'radi. Uning uchun yaxshi kiyim, tansiq taom, har xil o'yin-kulgilar ketidan borish umrni shamolga berish bilan barobardir. Uning fikricha, inson o'z qalbini boyitishi, vujudini har xil illatlardan forig' qilishi kerak. Buning yo'li esa ma'rifatdir. Fikrining isboti uchun u O'gdulmishga shunday deydi: «Sen tansiq taomlarni, men esa oddiy arpa oshni yeymiz. Uxlab tursak, ikkimiz ham och qolamiz. Shunday ekan, bunday ovqatlarga ruju qo'yishning nafi yo'q. Sen kimxoblarga o'ralib yurasan, men esa dag'al yungdan tikilgan

to‘n bilan kifoyalanaman. Ertaga o‘lim kelsa, ikkimiz ham yalang‘och ketamiz-ku!» Demak, tanni emas, ruhni boyitish lozim. «Qutadg‘u bilig» badiiyatning yuksak namunasi hamdir. Unda shoir fikri go‘zal obrazlar, hayotiy o‘xshatish va lo‘nda istioralar, ta’sirchan tamsillar hamda mo‘jaz ramzlar bilan ziynatlangan. Yusuf Xos Hojib so‘z qudratini, ona tilining ichki imkoniyatlarini nozik darajada his etadi. Uning o‘zi «men turkcha so‘zlarni yovvoyi tog‘ kiyigi singari deb bildim, shunga qaramay, ularni avaylab-asrab qo‘lga o‘rgatdim», – deb yozadi. Shoirning obrazlar tizimi XI asrdagi turkiy adabiyotning umumiy holati haqida ham, bu adabiyotning an‘analari to‘g‘risida ham yorqin tasavvur bera oladi. Yoy obrazi adabiyotimiz tarixida eng ko‘p qo‘llangan obrazlardan biridir. Mumtoz adabiyotimizda (adabiy an‘analar natijasi sifatida) uning ko‘proq arab alifbosidagi shu nomli harf bilan bog‘langanini ko‘ramiz. Qiyinchilikka duch kelgan qahramon, ma’shuqa ishqida o‘rtanayotgan oshiq ko‘pincha qaddini yo yoxud dol qiladi. Ularning yoy-kamon bilan aloqasi nisbatan kam kuzatiladi. «Qutadg‘u bilig»dagi yoy obrazi esa «Devonu lug‘ot at-turk» hamda qadimgi yozma manbalardagi, shuningdek, xalq og‘zaki ijodidagi kamon bilan bog‘lanib ketadi.

Bo‘dum erdi o‘qteg, ko‘ngul erdi ya,
Ko‘ngul qilg‘u o‘qteg, bo‘dum bo‘ldi ya.

Mazmuni:

Qaddim o‘qteg (to‘g‘ri), ko‘nglim esa yoy (dek shay) edi,
Ko‘ngil orzulari hanuz o‘qdek, (lekin) qaddim yoy bo‘ldi.

Shoir bu yerda yoshlikni, kuch-shijoatli davrni qad misolida o‘qqa, ko‘ngilni esa yoyga tashbeh beradi, ammo yigitlik qarilik bilan o‘rin almashgach, keksa dil orzulari hamon ilgarigiday jo‘shqinligini, biroq bu orzu-istaklarni amalga oshirish mushkullashganini obrazli tarzda ifodalamoqda. Qadning yoyga o‘xshatilishi zamirida qahramonning mashaqqatli hayot girdobida qolganiga ishora yotadi. Yana shunisi diqqatga sazovorki, adib qo‘llagan bu tashbeh keyinchalik turkiy adabiyotda, jumladan, o‘zbek adabiyotida ham an‘anaviy obrazga aylanib qoldi. Yuzni oyga, tiriklik (hayot)ni rabotga, yigitlikni arg‘umoqqa, bilimni kimyoga, so‘zni zahar yo shakarga, ko‘ngilni dengizga, shishaga, bilimni mash‘alga, zolim amaldorlarni bo‘riga, xalqni qo‘yga va bekni qo‘ychivonga o‘xshatish ham ana shunday yozma adabiyotda an‘anaga aylangan obrazlar silsilasiga mansub. Ijodkorning har bir obrazi o‘ziga xos «yuk» ko‘tarib turadi. Ular shoirning badiiy maqsadiga san‘atkorona bo‘ysundirilgan:

Kur arslonga o'xshar bu beklar o'zi,
Bushursa kesar bosh, e bilgi yaruq.

Mazmuni:

Beklar – bu jur'atli arslonga o'xshaydi,
G'azabga kirsar bosh kesadi, ey ravshan fikrli.

Ko'rinib turganiday, bu yerda beklar dastlab dovyurak arslonga o'xshatilsa-da, ularning asl qiyofasi keyingi misrada fosh etiladi. Bu toifaning «bosh kesish»i ochiqdan ochiq ko'rsatib o'tiladi. Demak, bu yerda arslonning jur'ati, dovyurakligi emas, balki uning vahshiyligi, yovuzligi e'tiborga olingan. Shoir zulmni yonib turgan o'tga, adolatni esa oqib turgan suvga o'xshatadi: biri yaqinlashsa hamma narsani kuydirib yo'qqa chiqaradi, boshqa birining oqishidan esa anvoyi ne'matlar unadi. Shoir tashbehlari o'zining ta'sirchan ifodasi bilan ajralib turadi:

Til arslon turur, ko'r, eshikda yatur,
Aya evlug, arsiq boshingni yeyur.

Mazmuni:

Til hovlida (ya'ni qafasda) yotgan arslon kabidir,
Ey, qafasdagi (makkor) vahshiy boshingni yeydi.

Ushbu o'xshatish o'zining yuksak ta'sirchanligi bilan e'tiborlidir. Shoir tilni arslonga o'xshatish bilan tinglovchi kitobxonni katta bir xavfdan – yomon va behuda so'zlarni so'zlashdan mutafakkirona ogohlantiradi. Ayrim o'xshatishlar bir emas, balki bir necha obrazlarni yoritishda ham qo'llanishi mumkin. Masalan, yilqi (hayvon) obrazi nodon odam, bilimsiz kishi, zakovatsiz shaxs, ochko'z inson va umuman yomon xulqli, yaramas odatli kishiga nisbatan qo'llanadi. Bo'ri obrazining esa lashkarboshi, yov-dushman, mard, er, o'linga nisbatan qo'llanganini ko'rish mumkin. Lekin ularning hammasida bo'ri obrazi ayni bir ma'noda kelmaydi. Lashkarboshining bo'riga o'xshatilishida uning dushmanga ayovsiz va katta kuch bilan dahshat solishi nazarda tutilgan bo'lsa, saroy amaldorining bo'riga qiyoslanishida ularning ochofat va johilligi ta'kidlangan. Dushmanning bo'riga o'xshatilishidan maqsad uning tajovuzkorligiga, bosqinchiligiga diqqatni tortishdir. O'limning bo'riga o'xshatilishi esa har ikkisining ham yaxshi-yomonning farqiga bormasligi asosida vujudga kelgan. Bir obrazga turli o'xshatishlarni keltirib izohlash ham «Qutadg'u bilig» badiiyatiga xos xususiyatdir. Masalan, kishining yuzi suyak, oy, osh, arg'uvon, bo'zga o'xshatiladi. Suyak or-nomussiz kishiga nisbatan qo'llanadiki, bu bilan shoir uning hech kimga keraksizligi, tashlandiq narsa barobaridagi shaxs ekanini uqtiradi. Oy esa

Sharq adabiyotida yuz go‘zalligining (umuman, go‘zallikning ham) ramzidir. Yuzning oshga o‘xshatilishi kishi tashqi ko‘rinishining yoqimlilikiga ishora. Arg‘uvon – qizil yuz timsoli. Qizil yuz esa go‘zallikning o‘ziga xos «o‘lchov birligi»dir. Bo‘z qo‘rqib ketgan yoxud noqulay ahvolda qolgan odam yuzining belgisi sifatida keladi. Bu hodisani lashkarboshiga nisbatan qo‘llangan tashbehlar silsilasida ham ko‘rish mumkin. Ularda lashkarboshining kuchliligi, yovga dahshat solishi arslonga, doimiy hushyorligi zag‘izg‘onga, baquvvatligi qoplonga, hujumkorligi va dushmanga hamlasi to‘ng‘izga, mardonavorligi bo‘riga, jang taktikasidagi mohirligi, hiyla va tadbirkorligi tulkiga, shiddati ayiqqa, qasoskorligi qo‘tos va tuya erkagiga, tunlari hushyor va bedorligi ukki – boyo‘g‘liga o‘xshatiladi. Umuman, bir predmetni tasvirlashda rang-barang o‘xshatishlarni qo‘llash mazkur predmetning turli qirralarini yoritishga, ularni bo‘rttirib ko‘rsatishga xizmat qiladi. O‘xshatishlarda turkiy xalqlarning hayot tarzi, ayniqsa, dehqonchilik va chorvachilik bilan bog‘liq hayotiy lavhalar ko‘p uchraydi. It, qo‘zi, bo‘ri, qo‘y, zag‘izg‘on, quzg‘un, qo‘tos, qizil tulki kabi hayvonlar, chim o‘sadigan yer, quruq qum, o‘t (olov), bahorgi o‘t, rabot, yozilgan tuzoq, arg‘umoq, kishan, tushov, dala, sahro kabi predmetlar, to‘zon, yel, tubi (bo‘ron) kabi hodisalar bilan bog‘liq o‘xshatishlar shular jumlasidan. Bularning hammasi shuni ko‘rsatadiki, «Qutadg‘u bilig» – turkiy tildagi dastlabki yirik yozma badiiy doston, o‘zida turkiy xalqlar og‘zaki ijodi an‘analarining juda kuchli ta‘sirini saqlagan.

O‘gdulmishning O‘zg‘urmish huzuridan qaytib kelganidan so‘ng elig tilida quyidagi bayt ham uchraydi:

Ko‘ni so‘z irig ul kim aymish, temish,
Angar to‘rqu idtim, tikan cho‘g‘lamish.

Mazmuni:

Kim aytsa, desa (ham) to‘g‘ri so‘z dag‘aldir, (ya‘ni keskin bo‘ladi). Unga ipak gazmol yubordim, u esa tikan tugib yuboribdi.

Ma‘lumki, elig O‘zg‘urmishni o‘z huzuriga chorlagan, O‘zg‘urmish esa zohidlik yo‘lini tutganini pesh qilib, bu taklifni rad etgan edi. Bu yerdagi istiora mazkur holatni ixcham holda ifodalashning go‘zal va ohorli yo‘lidir. Buning ustiga shoir ushbu holatni o‘ta ta‘sirchan tarzda ifodalay bilgan, chunki «taklifimni qabul qilmading» qabilidagi ifoda kitobxon hissiyotiga chuqur ta‘sir ko‘rsata olmaydi. «Ipak gazmolni olib, uning o‘rniga tikan jo‘natish» esa obrazlilikni yuzaga keltiradi. Bu yerdagi ipak gazmol – taklif; tikan – rad etishdir. «Qutadg‘u bilig» istioralari, ayniqsa, tabiat tasviriga bag‘ishlangan o‘rinlarda ko‘plab

uchraydi. Shoir ayni payt yoki manzarani takroran chizganida ham bir xil istioralarni istifoda etishdan chegaralanadi. Tun bir o‘rinda qora yuz bog‘i istiorasi bilan ifodalansa, boshqa o‘rinlarda zangi yuzi, sevuglar qoshi, qora soch bo‘dug‘i, qora ko‘ylak, zog‘ rangi, habash qirtishi (qiyofasi), tul to‘ni, qunduz terisi istioralari orqali tasvirlangan. Quyoshning istioraviy ifodasi rumiy qizidir. Shuningdek, u sata (marjon), sata qalqoni (marjon shodasi), yorug‘ yuz, sara qiz yuzi istioralari bilan ham ifodalangan. Tong manzarasi bilan bog‘liq o‘rinlarda, eng muhimi, qahramonlar tasvirida ham istioralarning mana shunday rang-barangligi kuzatiladi. Bularning barchasi Yusuf Xos Hojibning badiiy tasvirdagi yuksak mahoratidan dalolatdir. (Matn namunalari q. Karimov nashridan olindi)

Savol va topshiriqlar

1. Shoir nima uchun turkcha so‘zni tog‘ kiyigiga o‘xshatadi? Sababini izohlang.
2. Yusuf Xos Hojib beklarni ham, tilni ham arslonga o‘xshatadi? Nima uchun?
3. Asarda xalq og‘zaki ijodining ta’siri qaysi qirralarda yorqinroq ko‘rinadi?
4. «Qutadg‘u bilig»da komil inson g‘oyasi qanday hal etilgan? Misollar bilan tushuntiring.
5. Yusuf Xos Hojib qo‘llagan she’r san’atlarini aniqlang. Ular bajarayotgan vazifalarni izohlang.
6. «Qutadg‘u bilig» qahramonlarining o‘zaro murojaatlarida qo‘llangan undalmalarni toping. Ularni nutq odobi nuqtayi nazaridan baholashga harakat qiling.
7. «Qutadg‘u bilig» va «Devonu lug‘ot at-turk» asarlari tilida qanday o‘xshash va farqli jihatlarni sezdingiz? Bu haqda o‘rtoqlaringiz bilan o‘zaro fikr almashing.
8. «Qutadg‘u bilig» va «Devonu lug‘ot at-turk»dagi she’riy parchalarning vazn va qofiya xususiyatlari haqida fikr almashing.
9. Asarning ona tilimiz tarixi, mavqeyi va ravnaqidagi ahamiyati haqida fikr yuriting.
10. Asarning bugungi jamiyatimiz, adabiyot tarixida tutgan o‘rni va ahamiyati haqida gapirib bering.
11. Asardagi o‘zingizga yoqqan parchalardan o‘n baytini yod oling.
12. «Yusuf Xos Hojib – donishmand adib» mavzusida ijodiy ish tayyorlang.

2.3. Nosiruddin Rabgʻuziy va uning "Qisasi Rabgʻuziy" asari

Rabgʻuziy turkiy yozma adabiyot tarixida alohida mavqe qozongan adibdir. Uning asl ismi Nosiruddin boʻlib, Xorazmning Raboti Oʻgʻuz degan joyida tugʻilgan. Adib «Qisasi Rabgʻuziy» (hijriy 710, milodiy 1309–1310-yillar) asari ning muqaddimasida otasi Burhoniddinning Oʻgʻuz Rabotining qozisi boʻlganligini aytib oʻtadi. Asardagi: «... bu kitobni tuzgan, toat yoʻlida tizgan, maʼsiyat (shariatga xilof tarzda ish tutish, gunoh) yobonin kezgan, oz ozuqlugʻ, koʻp yozuqlugʻ Rabot oʻgʻuzining qozisi Burhon oʻgʻli Nosiruddin...», – deyilgan qaydlar buning dalilidir. Asar Nosiruddin Toʻqboʻgʻaning topshirigʻi asosida yozilgan. Muallif uni «... yigitlar arigʻi (poki), ulugʻ otligʻ, qutlugʻ zotligʻ, ezgu xulqligʻ, islom yorigʻliq, moʻgʻul saniligʻ, musulmon dinligʻ, odamiylar inonchi, moʻminlar quvonchi, himmati adiz (yuksak), aqli tengiz beg» deb taʼriflaydi. Nosiruddin Toʻqboʻgʻabekka bagʻishlangan sheʼriy madhiyada uning «ortugʻ yaroqligʻ siyrati», «arslon mengizlik savlati», «koʻrklugʻ sifatligʻ surati», «tuz soʻzlayur soʻzni uqa» singari sifatlari keltiriladi. Rabgʻuziy yirik shoir va adib boʻlishiga qaramasdan, uning boshqa asarlari haqida maʼlumotlar mavjud emas.

QISASI RABGʻUZIY(Asardan parchalar)uzum hikoyati

Hikoyat kelturubdurlarki, shaytoni malʼun uzumni urugʻini oʻgʻirladi. Hech vajh bila topolmadilar. Hamma hayvonlardan soʻrdilar. Hech qaysisi bilmadi, oxiri shaytonni tuttilar.

Shayton aydi: «Uzumgʻa uch marta suv quymoqni manga bersangiz, topib beray», – dedi. Nuh alayhissalom qabul qildilar. Uzumni urugʻini topib berdi. Vaqtiki kemadin chiqdilar, barcha urugʻini ektilar, uzumni uch suvini shaytoni layin sugʻordi: avval tulkini qoni birla, andin sherni qoni birla, andin toʻngʻizni qoni birla sugʻordi. Aning bergan suvidin chogʻir1 boʻldi, har kim chogʻir ichsa, avval tulki boʻlub, koʻrmagan kishi birla doʻstluq ogʻoz qilur. Andin mast boʻlgʻonda yoʻlbarsdek boʻlur, himmati joʻsh boʻlub, har kimga bir nimarsa berur. Andin mastroq boʻlsa toʻngʻizdek yuraklik boʻlub, hech ishdin qoʻrqmas, har qism yomon ishlar sodir boʻlur, shayton bergan suvlar feʼlidur.

Andin soʻng, Nuh alayhissalom ikki marta suv berdilar, biri behishti zanjabildin erdi, andin shinni paydo boʻldi. Biri salsabildin, andin sirka paydo boʻldi... Bu nimarsalar har uyda boʻlsa, uydin hargiz farishta kam boʻlmas, deydurlar.

Yilon va qarlug‘och hikoyati

Hikoyatda kelturubdurlarki, kemani ichida uch nimarsa yo‘q erdi: biri mushuk, biri sichqon, biri qo‘ng‘iz. Bu uch nimarsa kemada paydo bo‘ldi... Sichqon qochib yurib kemani teshdi, suv chiqa boshladi, kema to‘lib keladur, hammalaridin hush ketti... Munojot qildilar, xitob keldiki, bu sichqon ishidur. Yo‘lbarsni peshonasini silagil deb. Ani peshonasini siladilar, burnidin mushuk tushdi, sichqonni tutib yedi. Andin so‘ng, Nuh alayhissalom aydilar: – Bir kimarsa bo‘lg‘aymu, kemani teshigini topib berkitg‘ay?

Yilon aydi:– Agar ushbu xizmatni bajo keltursam, nima berursiz?Nuh alayhissalom aydilar:– Nima tilasang, berurman.Yilon aydi: – Nimani go‘шти shirin bo‘lsa, shuni bersangiz. Nuh alayhissalom qabul qildilar. Yilon kirib izlab, teshikni topib, halqa bo‘lib yotti, suv to‘xtadi, kirgan suvni sochib ado qildilar. Teshikni mo‘m birla berkitib xotirjam bo‘ldilar. Vaqtiki, kemaga kirdilar... Kema ravon bo‘ldi... Olti oy suvni ichida yurdilar... Vaqtiki, kemadin chiqdilar. Yilon keldiki: – Yo Nuh, manga qilg‘on va‘dangizni bering, – dedi.Nuh alayhissalom oruni buyurdilar, borib har nimarsani go‘штиni totg‘il, qaysi nimarsani go‘шти shirin bo‘lsa, yilong‘a berayluk. Ul borib, odamni go‘شتidan totlig‘ go‘شت yo‘q ekan, deb kelur erdi. Qarlug‘och borib so‘rdiki: – Nimani go‘шти totlig‘ ekan? Oru aydi:– Odamning go‘شتidin totlig‘ go‘شت yo‘q ekan.Qarlug‘och aydi:– Ey birodar, tilingni chiqorg‘il, man totib boqay, – dedi. Tilini chiqorg‘on hamon uzub oldi. Oru gung bo‘lib, g‘ingishlab bordi. Qarlug‘och ham orqasidin kelib turdi. Harchand so‘z so‘rsalar, g‘ingshib Qarlug‘ochga qaraydur.Qarlug‘och aydiki:– Biyobonda manga uchrab: «Baqani go‘شتidin totlig‘ nimarsa yo‘q ekan», – deb holo kech kelganiga so‘zlayolmas.

Nuh alayhissalom yilonga baqani buyurdilar. Ul zamondin bu zamong‘acha yilon topsa baqani yer, bo‘lmasa tuproq yer. Yilon bildiki, Qarlug‘och odam farzandiga yaxshilik qildi. Oru manga bo‘lishdi deb, yilon Qarlug‘ochg‘a dushman bo‘ldi deb, yilon Qarlug‘ochg‘a dushman bo‘ldi.

Ul sababdin Qarlug‘och odam farzandi birla bir uyda debdur.

Sulaymonning qarinchg‘a1 bilan so‘zlashgani

Bir kun Sulaymon taxt uzasida lashkar birla havoda borur erdilar. Yer yuzida bir qarinchg‘a paydo bo‘lub faryod qilurki: – Maning amr-u tobeimdagi qarinchg‘aki, bordursan, qochgil, yerning tagiga kir, nobud

bo'lursan, charoki, Hazrat Sulaymonning lashkarlari o'tadur. Poymol bo'lmagil, deydur. Sulaymon bu ovozni eshitib, havodin yerga tushdilar. Ersal bir oq qarinchg'a kelib salom qildi...

Javob berib:— Oting nima? — deb so'rdilar. Qarinchg'a:— Otim Manzara, — dedi.— Qarinchg'alarni na uchun qochirding? — dedilar. Manzara aydi:— Siz hammaga podshohdursiz, man ham o'z jismimga podshohdurman. Manga ... qirq tabaqa yer beribdur. Har tabaqada qirq ming furqa, har furqada qirq ming muakkirlari bordur. Hammasining podshohi mandurman. Sizning lashkaringiz orasida poymol bo'lsa, uboli manga bo'lur, — dedi. Sulaymon aydilar:— Hammasini qochirib, o'zing na uchun qochmading? Manzara aydi:— Man alarning kattasidurman. Ulug'lar, raiyasiga base mehribon bo'lur. Balog'a ulug'lar o'zlarini ro'baro' qilib, kichiklarni xalos qilsa yaxshidur. Sulaymon aydilar:— Mundog' nasihatni qaydin ta'lim olding? Aydiki:— Hamma ilm o'zumdadur deb xayol qilurmusiz? Bizga ham sizga buyurg'on ilmdin berilibdur. Agar ruxsat bo'lsa, sizdin bir necha masala so'rsam, — dedi. Sulaymon aydilar:— Harna savoling bo'lsa so'rg'il. Manzara aydiki:— Haq taolodan nima talab qildingiz? Sulaymon aydilar:— Bir mulk tiladimki, andog' mulk hech kimga berilmish yo'q.

Qarinchg'a aydiki:— Baxil ekansiz. Ma'lum bo'ldiki, mandin o'zga aslopodshoh bo'lmasin debsiz. Agar yuz hissa sizning davlatingizni ming kishiga bersa, Xudo taoloning xazinasini kambo'lmasin. Shuncha tilagongizcha nima berdi? Aydilar:— Shamolni musaxxar qilib berdi. Muncha hashamat vasaltanat lashkarimni taxt-baxtlarim birla ko'tarib yurur — dedilar. Manzara aydi:— Ey Sulaymon, aning ma'nisi olam yeldek o'tar. Aningborcha ishi behudadur. Yelning vujudi bo'lmasin, hammaishlari foniydur. Ani minguncha ma'rifat markabini minganingizda erdi, ko'z yumub ochg'uncha Arshi a'loga borurerdingiz. Andin yana nima berdi? Aydilar:— Bu uzukni berdi. Hamma olamning bandi shu uzukdadur... Aydiki:— Ey Sulaymon, Mag'ribdan Mashriqgacha tamom olamni musaxxar qilib beribdur. Aning bahosi o'zining nazdidabir parcha tosh ekan, bas, andog' bo'lsa, anga tamannoqilg'udek ish ermas. Sulaymon aydilar:— Ey Manzara, muncha aql va donishni qaydin bilding? Manzara aydi:— Hamma bildirguchi Haqdur. Aydilar:— Mundin o'zga nima bilursan? Manzara aydi:— Qorong'u kechalarda sizga mute bo'lg'on xalqning holidan xabardormusiz? — Yo'q, — dedilar. Aydi:— Man bu zaif holim birla har kecha uxlamay, hamma lashkarimning atrofini

aylanib, agar agʻriqi boʻlsa, boribkoʻrub sihatligiga muhojot qilurman...Hazrat Sulaymon bu soʻzlarni eshitib aydilar:

– Ilohi, man oʻzumni dono bilib yurur erdim. Maning bilganim bu qarinchgʻaning oldida hech nimarsa ekan, – deb tavba qildilar.

«QISASI RABGʻUZIY» ASARI HAQIDA

Rabgʻuziyning asari turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan. U paygʻambarlar haqidagi qissalardan iborat. «Qisasi Rabgʻuziy» oʻzbek nasrining eng qadimiy namunalaridan biridir. Unda XIII asr oxiri XIV asr boshlarida oʻzbek adabiyotining bir qator oʻziga xos xususiyatlari juda yorqin namoyon boʻlgan.

Paygʻambarlar haqidagi qissalar Rabgʻuziyning olam va odam haqidagi qarashlarini badiiy jihatdan ifodalash uchun vosita boʻlgan. Ularda adib olamning yaratilishi, tabiat va jamiyat hodisalari, insoniy munosabatlar borasida fikr yuritadi.

Qissalar asosini tarixiy voqealar tashkil etadi. Ular oʻz ildizlari bilan «Qurʻon» va «Hadis»larga, tarixiy manbalarga, xalq ogʻzaki ijodiga borib taqaladi. Ammo ular birinchi navbatda Rabgʻuziy badiiy tafakkurining mevalaridir.

Mavzu doirasiga koʻra asar qissalari juda rang-barang.

Olamdagi butun mavjudot egasi boʻlgan Ollohni ulugʻlash, paygʻambarlar hayotiga doir lavhalarni keltirish, ota-ona va farzand munosabatlari, sevgi va sadoqat, vatan va vatanparvarlik, erk va adolat, doʻstlik va hamjihatlik, urush va tinchlik shular jumlasidandir.

Qissalarning koʻpi qahramon haqidagi muayyan xabar va sheʼriy madh bilan boshlanadi, shundan soʻng qissaning asosiy voqealariga oʻtiladi. Baʼzi qissalar ichida yana mustaqil hikoyat, rivoyat va naqlar ham keltirilgan. Yusuf qissasidabir necha hikoyat, latifa, bayt, gʻazal va boshqa janr namunalari uchraydi. Ammo, ular asarda olgʻa surilgan asosiy gʻoyaviy-badiiy maqsad bilan yaxlitlikni tashkil etadi. Misol sifatida «Dovud haqida»gi qissa bilan tanishish mumkin. Qissa Dovudning taʼrifi bilan boshlanadi. Soʻng sheʼriy tavsif beriladi. Undan keyin Dovud paygʻambar haqidagi umumiy tasavvurlar bayon etiladi:

«Dovud yalavoch (paygʻambar) bani Isroildan erdi. Oʻn qarindosh erdilar. Otalari Isʼhoq otligʻ Dovud qamugʻidin (barchasidan) kichik erdi. Tun-kun yigʻlayur erdi ibodat ichinda».

Ko‘rinib turganidek, Rabg‘uziy nasrda nihoyatda sodda, lo‘nda, tushunarli va ta’sirchan ifodalarni topa olgan. Shuning uchun ham bu asar asrlar davomida qo‘ldan tushmay kelgan.

Dovud bilan bog‘liq hikoyatlarda adib adolat va zulm, hunar egalari, ota-ona va farzandlar munosabati singari mavzularga asosiy e’tiborni qaratgan. «Aytmişlar, Dovud yalavoch tunla o‘zin belgusiz qilib ra’iyatlardin so‘rar erdikim, podshoh sizing birla netag muomala qilur? Aytur erdilar: yavloq (juda) odil turur».

Bir kecha andog‘ so‘zlayurda Mavlo taolo bir farishtani izdi (jo‘natdi) bir qurtqa (kampir) surati uza. Andin so‘radi: «Podshohingiz netak turur, ontasi (shunisi) bor, kishilar molin yeyur».

Dovud duo qildi: «Iziyo (egam-ey), manga bir hirfa (hunar) o‘rgatgil. Aning birla qazg‘achiligi (nasibamni) yeyayin. Xalq mani so‘zlamasunlar».

Mavlo taolo bir taqachilik (temirchilik) sanoatin anga o‘gratu berdi. Aymishlar, temur Dovud ilkinda mo‘mtek yumshar erdi, netakkim xamir o‘zgalar ilkinda».

Hikoyatda halollikka, o‘z mehnati bilan kun ko‘rishga, boshqalarga zulm qilmaslikka undash asosiy maqsaddir. O‘zbek prozasida ilk marotaba dialoglar Rabg‘uziy tomonidan keng qo‘llangan. Ana shu dialoglar vositasida asosiy g‘oyaviy maqsad yorqin va ta’sirchan ifodaga ega bo‘lgan.

Rabg‘uziy hikoyatlarida insonparvarlik, yurtparvarlik, insonni komillik darajasiga ko‘tarish, axloqiy poklik, ma’naviy barkamollik sari undash yetakchilik qiladi. Ular orasida tilm odobi va qalb pokligi ham alohida o‘rin tutadi. Bu jihatdan «Luqmon va uning xojasi» hikoyati ibratlidir:

Luqmong‘a xojasi aydi:

– «Borg‘il, bir qo‘y bo‘g‘izlab etindin qayu yaxshiroq ersa manga kelturgil». Qo‘yni bo‘g‘izladi, tili birla yurakin olib keldi. Xojasi so‘rdi: – Bularni naluk (nima uchun) kelturding?

Aydi: – «Qo‘yda tildin, yurakdin yaxshiroq yo‘q. Agar yovuz ersa tildin, yurakdin yovuzroq yo‘q». Tilga e’tibor, aytiladigan so‘z mas’uliyati hikoyatdagi asosiy g‘oyaviy-badiiy niyatdir. Bu yerda donolik, hozirjavoblikning ulug‘lanishi ochiq ko‘rinib turibdi. Bu hikoyatlarda xalq og‘zaki ijodining ta’siri ham yorqin seziladi. Xususan, og‘zaki ijodning latifa janriga xos bo‘lgan belgilar hikoyatga ko‘chib o‘tgan. Suhbatning dialog asosida olib borilishi, gaplarning tuzilishiga

ko‘ra ko‘proq soddaligi, donishmandlik, topqirlik, hozirjavoblik fazilatlarining ustuvorligi, ifodalarning qisqa, aniq, lo‘ndaligi og‘zaki ijoddan ta’sirlanish oqibatidir.

Rabg‘uziy hikoyatlarining asosini ko‘pincha real hayotiy voqea-hodisalar tashkil etadi. Buning uchun mifologik, afsonaviy-xayoliy yoki hayotiy mantiq taqozo etadigan bayon uslubi tanlangan. Masalan: insonlarning mast holda yurishi, umuman, spirtli ichimliklar ichishini qoralovchi aqida tasdig‘i uchun «Uzum hikoyati» keltirilgan. Bu yerdagi asosiy qahramon Shaytondir. U to‘g‘ridan to‘g‘ri «shaytoni mal’un» deyiladi. Mal’un – haydalgan, la‘natlangan demakdir. Anashu mal’un uzumning urug‘ini o‘g‘irlagan. Bu hol ma’lum bo‘lgach uni Nuh payg‘ambar huzuriga olib kelishadi. Shayton buni bo‘yniga oladi-yu, lekin urug‘ni qaytarib berishdan oldin uni uch marta sug‘orishga imkon berishni so‘raydi va rozilik oladi.

Chog‘ir (ichkilik)ning paydo bo‘lishi shu tarzda shayton nomi bilan aloqalantiriladi. Chog‘ir ichgan odam holati ham ta’sirchan o‘xshatishlar bilan tasvirlanadi. Buning uchun tulki, yo‘lbars, to‘ng‘iz obrazlari qo‘l kelgan.

Hikoyatda Nuh payg‘ambarning ulug‘ligini ko‘rsatuvchi dalillar ham keltirilgan. Xususan, shinni va sirkaning paydo bo‘lishi bevosita ushbu payg‘ambar bilan bog‘langan. Rabg‘uziy hikoyatlarida qadim mifologik tasavvurlarning ildizlari ham ko‘zga tashlanib turadi. Ma’lumki, miflarda dunyo hodisalarining paydo bo‘lishi, mavjudligi o‘ziga xos tarzda izoh va «isbot» etiladi. Bu jihatdan «Yilon va qarlug‘och» hikoyati xarakterlidir.

Unda mushuk bilan sichqon, ilon bilan baqa, ilon bilan qarlug‘och (qaldirg‘och) hamda ari, inson va qushlar hamda hayvonot olami orasidagi o‘ziga xos munosabatlar izohlanadi, badiiy tadqiq etiladi.

Rabg‘uziy qissalari va hikoyatlarida axloqiy-ta’limiy qarashlar ifodasi yetakchilik qiladi. Deyarli har bir hikoyatda shunday qarashlar aks etgan. Sulaymonning qarinchg‘a (chumoli) bilan so‘zlashgani hikoyatida ham bu hol kuzatiladi. Sulaymon – Dovud payg‘ambarning o‘n ikkinchi, kenja o‘g‘li. U ham boshqa akalariday «olim, faqih, oqil» yigit edi. Dovud podshohligi unga meros qoldi. Ammo otasiga o‘xshab o‘z hunarini ham qo‘ymas edi. U temirchilik hunarini oliy darajaga yetkazdi. Bu hunarning keng tarqalishiga sabab bo‘ldi. O‘zbek adabiyotida payg‘ambarlardan Dovud va Sulaymon nomi ko‘p uchraydi. Ayniqsa, «...taxti Sulaymon»

iborasi ko‘p qo‘llanadi. Rabg‘uziyning yozishicha, «Taxti bir yig‘och yer ichinda erdi. Ul taxtini oltun, kumush birla qilmish erdi».

Sulaymonning chumolilar podshosi bilan suhbatida katta ma‘rifiy va axloqiy-ta‘limiy ahamiyatga molik. Unda kishilik jamiyatiga xos bo‘lgan ayrim illat va kamchiliklar ustida so‘z boradi. Hikoyatda Sulaymon katta mavqega ega bo‘lgan, manman, kibrli, manfaatdor hukmdor sifatida gavdalanadi. Aksincha, qarinchg‘a – chumolilar podshosi dono, tadbirkor, xalq g‘amini yeydigan hukmdor, ma‘rifatparvar, olim, orif sifatida ko‘zga tashlanadi.

Rabg‘uziy shaxs kamoloti faqat jismoniy sifatlar bilan belgilanmasligini (qarinchg‘alarning ulug‘i oqsoq erdi), buning uchun undagi aqliy-ma‘naviy fazilatlar ustun bo‘lishi lozimligini ta‘kidlaydi. Qissa epik janrga mansub. Unda muayyan voqea-hodisalar tasviri qalamga olinar ekan, bunda voqealarning izchil tasviri, ulardagi qahramonlarning o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettirish yetakchilik qiladi.

Qissalar hajmiga ko‘ra yirik bo‘ladi. Bu yiriklik faqat hajm nuqtayi nazaridagina emas, tasvirlanayotgan voqea-hodisalar ko‘lami, ulardagi ishtirokchilar soni bilan ham izohlanadi.

Rabg‘uziy qissalarida qahramonlar voqea-hodisalar rivoji davomida o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsatib borishadi. Qissalarda bir necha sujet yo‘nalishlari bo‘lishi mumkin.

Asar kompozitsiyasi ham sujetning shu xususiyatiga bog‘liq bo‘ladi. Asar sujetiga asos bo‘lgan voqealar ko‘p jihatdan Qur‘onga tayanadi. Rabg‘uziy ularni o‘z dunyoqarashi hamda tajribasi asosida qayta ishlagan, o‘z badiiy tafakkuri bilan ularni boyitgan.

Qissalar o‘zbek nasrining ajoyib namunasidir. Ularda xalq tilining o‘sha davrdagi ko‘rinishlari butun boyligi, tarovati, kuchi, qudrati, qo‘yingki, mavjud holati bilan namoyon bo‘lgan. Qissalar tarkibida ba‘zan she‘riy parchalarning uchrashi esa uning mazmunini boyitgan, ta‘sirchanligini yanada oshirgan.

Asar hammasi bo‘lib 72 qissadan iborat. Qissalar payg‘ambarlar (Nuh, Muso, Iso, Ya‘qub, Sulaymon, Dovud, Muhammad va boshqalar) to‘g‘risidadir.

Goho bir qissa ichida uning mazmunini to‘ldiruvchi boshqa qissa, rivoyat, hikoyatlar keltiriladi.

Qissalar bayonida xalq og‘zaki ijodining bevosita ta‘siri ko‘rinadi. Ayniqsa, *Sulaymon payg‘ambar*, *Luqmon hakim*, *Dovud payg‘ambar* bilan bog‘liq qissalarda shu ruh kuchli.

Tasvirdagi mubolag‘a, xayolot (fantastika)ning katta mavqeyi, sehrli hodisalar tavsifi, bayondagi ertakona ohang ana shu og‘zaki ijod ta’sirida yuzaga kelgan.

Qissalar tarkibida hikoyatlar ham uchraydi. Hikoyatlar qissalardagi muayyan voqea-hodisalar yoki alohida qahramonlarning tegishli xususiyatlarini izohlash vazifasini bajaradi.

Hikoyatlar ham nasrda, ham nazmda bitilgan. Ularninghajmi ancha ixcham. Shunga ko‘ra ularning sujeti ham anchayin sodda bo‘ladi. Hikoyat uchun faqat bir epizod tanlab olinadi, voqealarning bundan oldingi yoki keyingi rivojiga ahamiyat berilmaydi.

«Uzum hikoyati»da ishtirokchilar shayton va Nuh alayhissalomdan iborat. Butun hikoyat ular orasida bo‘lib o‘tgan voqealar tasviriga tayanadi. Voqealar Nuhning kemasi ichida bo‘lib o‘tadi. Shayton uzumning urug‘ini o‘g‘irlaydi. Urug‘ ekilgach, dastlabki uch marta sug‘orishni unga topshirish sharti bilan shayton urug‘ni topib beradi.

Shu asosda chog‘ir – ichimlikning paydo bo‘lishi badiiy asos lanadi. Shinni va sirkaning paydo bo‘lishi esa Nuh alayhissalom ning sug‘orishi bilan bog‘lanadi. «Yilon va qarlug‘och» hikoyatidagi voqealar ham Nuh alayhissalomning kemasi ichida sodir bo‘ladi. Uning ishtirokchilari Nuh alayhissalom va hayvon hamda jonivorlardir. Sichqon, yo‘lbars, mushuk, ilon, ari, qarlug‘och (qaldirg‘och)hikoyatda turli fasllarda ishtirok etadi.

Hikoyatda qo‘yilgan sarlavha bejiz emas. Yilon va qarlug‘och hikoyatda asosiy o‘rin tutadi.

Ko‘rinib turganidek, qahramonlarning muayyan xususiyati ko‘proq ular amalga oshirgan ish, faoliyat bilan ko‘rsatib beriladi, o‘rni-o‘rni bilan bunday faoliyat faqat tavsiflanadi. Ularda hikoyatchilikning keyingi davrlarida ko‘zga tashlanadigan batafsil tasvir kurtak holidagina uchraydi.

Dialoglar bu hikoyatlar uchun ham xos. Har ikki hikoyatda ham dialoglar bor. Ammo keyingisida u asosiy o‘rin tutadi. Dialoglar ning mavqeyi jihatidan «Sulaymonning qarinchg‘a bilan so‘zlashgani» hikoyati muhimdir, chunki bu hikoyat to‘lig‘icha ikki tomonning so‘zlashuvi – savol-javoblariga tayanadi. Albatta, ularda muallif izohi ham mavjud. Muallif bayoni hikoyatlarda turli darajada namoyon bo‘ladi. «Sulaymonning qarinchg‘a bilan so‘zlashgani»da ozroq o‘rin tutsa, boshqa hiko yatlarda ancha kattaroq o‘rin egallaydi.Hikoyatlarda og‘zaki ijodning kuchli ta’siri seziladi. Ularda hatto latifa janriga xos tasvir usullari ham ko‘zga tashlanadi.

«Qisasi Rabgʻuziy» oʻzbek badiiy nasrining ilk namunalaridan boʻlishiga qaramay, unda adib Nosiruddin Rabgʻuziyning yuksak badiiy mahorati atroflicha namoyon boʻlgan. U oʻzining maʼrifiy hamda badiiy-estetik ahamiyati bilan barcha avlodlar maʼnaviy kamoloti uchun ham qadrlidir.

Savol va topshiriqlar

1. Rabgʻuziyning tarjimai holi haqida gapirib bering.
2. «Qisasi Rabgʻuziy» qanday asar? Asarning yaratilishiga taʼsir koʻrsatgan manbalar haqida nima deya olasiz?
3. Asarning xalq orasida keng tarqalishiga qaysi omillar sabab boʻlgan?
4. Rabgʻuziy hikoyatlarining asosini koʻpincha real hayotiy voqealar tashkil etadi deyish mumkin. Buni siz qandayizohlagan boʻlar edingiz?
5. «Luqmon va uning xojasi» hikoyatida qaysi maʼnaviy muammo haqida bahs yuritiladi?
6. «Uzum hikoyati»ning asosiy gʻoyaviy xususiyati nimada?
7. Unda ayrim narsalarning paydo boʻlishi qanday asoslangan?
8. «Yilon va Qarlugʻoch» hikoyatidagi asosiy ziddiyat nimada? Bu ziddiyat qanday hal qilingan?
9. Hikoyatlar tilida qanday oʻziga xosliklar eʼtiborni tortadi? Ularda lugʻaviy, soʻz shakli va uslubiga koʻra qanday farqlar mavjud?
10. «Sulaymonning qarinchgʻa bilan soʻzlashgani» hikoyatini qismlarga ajrating. Har bir qismga sarlavhalar toping.
11. Hikoyat savol-javoblarga tayanadi. Ana shu suhbatda Sulaymon va qarinchgʻaga xos qanday xislatlar namoyon boʻlmoqda?
12. Hikoyatdagi soʻzlarning qoʻllanishiga eʼtibor bering. Aytingchi, qaysi gap qoliplari hozirgi tilimizdagidan farq qiladi?
13. Hikoyatlardagi dialoglarni yana bir marta oʻqib chiqing. Ularning vazifasini aniqlang.
14. Asardagi qaysi soʻzlar hozirgi adabiy tilimizda faol qoʻllanmaydi?
15. Hikoyatdagi qaysi soʻzlar tarkibidagi ayrim tovushlarda oʻziga xoslik bor?
16. Tushum va qaratqich kelishigidagi soʻzlarning qoʻllanishiga eʼtibor bering. Sababini izohlashga harakat qiling.
17. Endi quyidagi jadvalni toʻldiring:

III. O'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI: XIV ASRDAN XIX ASRNING YARMIGACHA

XIV asrdan XIX asrning birinchi yarmigacha bo'lgan davrda Markaziy Osiyo siyosiy va ijtimoiy hayotida katta o'zgarishlar ro'y berdi. XIV–XVI asrlarda markazlashgan Temuriylar davlati o'lkada ilm-fan, madaniyat va san'atning gullab-yashnashi uchun zamin yaratgan bo'lsa, keyingi davr lardagi siyosiy tarqoqlik, hukmron sulolalarning tez-tez almashishi va ular o'rtasidagi nizolar ilm-fan va madaniyat rivojiga ma'lum darajada salbiy ta'sir ko'rsatdi.

XIV asrdan XX asr boshlarigacha bo'lgan davr adabiyoti asosan lirika (she'riyat) yetakchilik qilgani bilan ajralib turadi. Bu davrda mumtoz adabiyot vakillari lirik turning g'azal, ruboiy, qit'a, tuyuq, fard, muxammas singari poetik janrlarida faol ijod qildilar. Mumtoz adabiyotning bu go'zal namunalari hozirgi kunda ham xalqimiz tomonidan sevib o'qiladi, ular asosida kuylangan qo'shiqlar esa milliy madaniy merosimizning bebaho mulkiga aylangan.

O'zbek mumtoz so'z san'atining eng gullagan davri Temuriylar hukmronligi davriga to'g'ri keladi. Temuriy shahzodalar orasida adabiyotga, san'atga yaqinlari ko'plab ijodkorlarga homiylik qilib, o'lkadagi madaniy hayotning taraqqiy etishiga ulkan hissa qo'shdilar. Lutfi y, Atoiy, 87 ? Sakkokiy singari ulug' allomalar, shoirlar ijodiy merosi, "Suhayl va Guldursun" (Sayfi Saroyi), "Muhabbatnoma" (Xorazmiy), "Gul va Navro'z" (Lutfi y yoki Haydar Xorazmiyga nisbat beriladi) "Yusuf va Zulayho" (shoir Durbekka nisbat beriladi) kabi yirik asarlar o'zbek mumtoz adabiyotini yangi bosqichga olib chiqdi. XV asrning ikkinchi yarmidagi o'zbek mumtoz adabiyotining yuksalishi Alisher Navoiy nomi bilan bog'liq. Navoiy do'sti Husayn Boyqaro va boshqa mashhur zamondoshlari – adabiyot va san'atning benazir vakillari bilan hamkorlikda davr adabiyoti, san'ati, madaniyati va ma'naviyatining rivojlanishiga ulkan hissa qo'shdi. Navoiy yaratgan asarlar nafaqat o'z davri, balki butun o'zbek va jahon adabiyotining betakror javohiriga aylandi hamda keyingi davrlar adabiyoti taraqqiyoti uchun zamin yaratdi.

Tarix va boshqa fanlardan olgan bilimlaringiz asosida Markaziy Osiyoning Temuriylardan keyin XIX asr ikkinchi yarmigacha bo'lgan taraqqiyotining eng muhim uch xususiyatini ajratib ko'rsating. Nima uchun aynan shu xususiyatlarni muhim deb hisoblashingizni izohlang.

XVI asr boshlariga kelib Temuriylar davlati inqirozga yuz tutdi va hokimiyat shayboniylar, keyinchalik ashtarxoniylar qo‘liga o‘tdi. Toj-taxt uchun kurashlar oqibatida yuzaga kelgan ziddiyatlar Markaziy Osiyoda xonliklarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Bu davrdagi siyosiy- ijtimoiy o‘zgarishlar, murosasiz kurashlarga qaramay, davr ziyolilari, ilm-fan namoyandalari, adabiyot va san’at vakillarining yangilikka intilishlari o‘lkada madaniy hayotning to‘xtab qolishiga imkon bermadi, xususan, adabiyotda yangicha yo‘nalishdagi asarlar, yangi adabiy janrlar paydo bo‘ldi, mavjudlari taraqqiy etdi. Davrning ijtimoiy-siyosiy va adabiy-madaniy hayoti, xalqning turmush tarzi, hukmdorlarning murakkab va ziddiyatli faoliyati haqida qimmatli ma’lumotlar beruvchi “Boburnoma” (Zahiriddin Muhammad Bobur, XVI asrning birinchi yarmi), “Shayboniynoma” (Muhammad Solih, XVI asrning birinchi yarmi), “Abdullanoma” (Hofi z Tanish Buxoriy, XVI asrning birinchi yarmi), “Ubaydullanoma” (Muhammad Amin Buxoriy, XVIII asr) kabi memuar va tarixiy-biografi k asarlar yuzaga keldi. Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asari an’analari asosida tazkirachilik rivojlandi.

Bu davrda yaratilgan adabiyot namunalarida ijtimoiy, siyosiy, ma’rifiy, axloqiy mavzular aks etgan bo‘lsa-da, ishq, xususan, ilohiy ishq madhi mumtoz adabiyotning asosiy mavzu mundarijasini tashkil etadi. Shu nuqtayi nazardan Alisher Navoiy, uning zamondoshlari va keyingi davrlarda yashagan ijodkorlar asarlaridagi ramziy obrazlarning mazmunmohiyatini tasavvuf ilmisiz tushunib bo‘lmaydi.

Xil’atin to aylamish jonon qizil, sorig‘, yashil,

Shu’layi ohim chiqar har yon qizil, sorig‘, yashil.

Alisher Navoiy

Tasavvufiy asarlarda oshiqning go‘zal yorga murojaati orqali
Allohga bo‘lgan ilohiy ishq kuylanadi:

Qayu til birla, ey jono, sening vasfing bayon aylay,

Tilim lol-u ko‘zum giryon, so‘ngaklarni nihon o‘rtar.

Mashrab

Albatta, hamma g‘azallarni ham ilohiy ishq mavzusida yaratilgan deb bo‘lmaydi. Yor ishqida yozilgan, shuningdek, hasbi hol yo‘nalishdagi –muallifning hayoti, kechinmalari, ruhiy holatini bayon qiluvchi go‘zal asarlar ham bizgacha yetib kelgan.

Guliston ichra kirsam holima sarv-u suman yig‘lar,

Qilur bulbul fi g‘on-u nolalar birla chaman yig‘lar.

Eshitsalar mani boshimga tushgan muncha savdoni,
Biyobonlarda Majnun, tog' ichinda Ko'hkan yig'lar.

Mujrim Obid

XVII asr va undan keyingi davrda o'zbek adabiyotida siyosiy va ijtimoiy muammolarni tanqid ostiga olgan satira va yumor yo'nalishi ham rivojlandi. Masalan, Turdi Farog'iy o'z asarlarida xalqning parokanda bo'lishiga sababchi beklarni tanqid ostiga oladi, ularni birlashishga chaqiradi:

Tor ko'ngulluk beklar man-man demang, kenglik qiling,
To'qson ikki bo'vli o'zbek yurtidir, tenglik qiling.
Bir yaqodin bosh chiqorib, barcha bir to'ng'a kirib,
Bir o'ngurluk, bir tirizlik, bir yaqo, yenglik qiling.

Bu davrda didaktik adabiyot an'analari ham davom ettirildi. Xojaning (XV asr oxiri – XVI asrning birinchi yarmi) “Miftoh ul-adl” (“Adolat kaliti”), “Gulzor” asarlari, Xo'janazar Huvaydoning (XVIII asr) “Rohati dil”, Gulxaniyning (XVIII asr oxiri – XIX asr boshi) “Zarbulmasal” singari asarlari bu davrda yaratilgan pandnoma asarlarga misol bo'la oladi.

Tahlil qiling: *Tarixiy, memuar asarlar va tazkiralar tarixiy jarayonlarni o'rganishda qanday ahamiyat kasb etadi?*

3.1. Alisher Navoiy: “Xamsa”, “Saddi Iskandariy”

Alisher Navoiy o'zidan ulkan adabiy va ilmiy meros qoldirgan. Uning jami 22 ming baytdan ziyod g'azal, ruboiy, qit'a, tuyuq va boshqa janrlardagi lirik asarlari o'zi tartib bergan to'rt kitobdan iborat “Xazoyin ul-maoniy” (“Ma'nolar xazinasi”) majmuasiga jamlangan. Devonning har bir kitobiga inson umrining fasllariga mos ravishda nom berilgan. Shoirning fors tilida Foniyl taxallusi bilan yozgan she'rlari esa alohida “Devoni Foniyl”ga yig'ilgan. Alisher Navoiyning eng yirik epik asari – “Xamsa” besh dostonni o'z ichiga oladi. Buyuk mutafakkirning tasavvufiy qarashlari, inson, tabiat va hayot haqidagi fikrlari qushlar tili va sarguzashtlari orqali majoziy tarzda “Lison ut-tayr” (“Qush tili”) dostonida bayon qilingan. “Arba'in” (“Qirq hadis”) asarida esa Muhammad (s.a.v.) hadislari she'riy yo'l bilan sharhlangan. Alisher Navoiy o'zigacha yashagan va zamonasining mashhur kishilari hayoti haqidagi qimmatli ma'lumotlarni, hayotiy kuzatishlari va tajribasini “Majolis un-nafois” (“Nafis majlislar”) asarida umumlashtirilgan. Uning

til shunoslik, adabiyotshunoslik hamda tarixga oid asarlari ham adabiy san'at, milliy madaniyat taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etgan.

“XAMSA”

“SADDI ISKANDARIY” DOSTONI

Xamsachilik an'analari

Sharq xalqlari adabiyotida “Xamsa” (“Beshlik”) yaratish an'anasini XII asrda yashagan ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy boshlab bergan. Uning 30 yildan oshiq vaqt davomida fors tilida yozgan besh dostoni shoir vafotidan so'ng yaxlit to'plamga birlashtirildi va “Panj ganj” (“Besh xazina”) deb yuritila boshlandi. Nizomiydan keyin Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy va boshqa ko'plab ijodkorlar an'anani davom ettirib, o'z “Xamsa”larini yaratdilar. An'anaga ko'ra, “Xamsa”dagi birinchi doston falsafi y va axloqiy masalalarni qamrab olishi, ikkinchi va uchinchi dostonlar Xusrav va Shirin hamda Layli va Majnun muhabbati haqida, so'nggi ikki doston esa shoh Bahrom va Iskandar Zulqarnayn sarguzashtlari haqida bo'lishi lozim edi. Mazkur an'anani davom ettirgan holda Alisher Navoiy 1483–1485-yillarda ilk marotaba turkiy tilda o'z “Xamsa”sini yaratdi. Navoiy “Xamsa”si quyidagi dostonlarni o'z ichiga oladi: – “Hayrat ul-abror” (“Yaxshi kishilarning hayratlanishi”) – pandnasihat ruhidagi ta'limiy-axloqiy, falsafi y doston bo'lib, unda Navoiy davridagi xalq turmushi, urf-odatlar, muallifning diniy va axloqiy qarashlari aks etgan; – “Farhod va Shirin” – bu dostonda Alisher Navoiy Chin shahzodasi Farhodning go'zal arman malikasi Shirin ishqida ko'rsatgan qahramonliklari bayoni orqali komil inson masalasini ko'taradi; – “Layli va Majnun” – arab yigiti Qaysning Layliga pok muhabbati, ishq yo'lida majnun (devona) bo'lishi voqealari orqali majoziy ishq sirlari aks ettiriladi; – “Sab'ayi sayyor” (“Yeti sayyora”) – Sharqda keng tarqalgan shoh Bahrom (Bahrom Go'r) haqidagi afsona asosida yaratilgan ishqiy-sarguzasht doston; – “Saddi Iskandariy” (“Iskandar devori”) – “Xamsa”ning yakunlovchi va hajm jihatdan eng yirik dostoni bo'lib, unda ma'rifatli shoh Iskandar Zulqarnaynning sarguzashtlari haqida hikoya qilinadi.

Zulqarnayn (arab. “ikki shoxli”) – musulmonlar orasida tarqalgan qadimiy rivoyatlarga ko'ra, dunyoning Chin(Xitoy)ga qadar yerlarini zabt etib, u yerda ya'juj va ma'juj yo'liga ulkan to'siq qurgan podshoh. Ayni vaqtda ham Sharq, ham G'arb hukmdori ekani yoki tojining ikki cheti

shoxsimon bo'lganidan shunday atalgan, deb taxmin qilinadi. Qur'oni karimda Zulqarnaynning yer yuzida haqni qaror toptirish uchun qilgan sa'y-harakatlari bayon etilgan (18:83–102). Ba'zi islom tadqiqotchilari Qur'oni Karimda zikr qilingan Zulqarnaynni Makedoniyalik Aleksandrning o'zi deb va ba'zilar Ibrohim alayhissalomdan ilgari ya shab o'tgan butunlay boshqa bir shaxs deb talqin etishadi.

Dostonning asosiy qismi voqealari Iskandarning tug'ilishidan boshlanadi. Rum mamlakatining shohi Faylaqus Tangridan farzand so'raydi. Bir kuni ovdan qaytar ekan, shaharga kiraverishdagi vayronada yangi tug'ilgan chaqaloq va o'lik onani uchratadi. Shoh onani dafn ettirib, chaqaloqni o'ziga farzand qilib oladi va unga Iskandar deb nom beradi. Shoh Iskandarning ta'lim-tarbiyasiga katta e'tibor qaratadi va Arastuning otasi Naqumojisni unga ustod qilib tayinlaydi. Iskandar toj-taxt va boylikka emas, balki ilm-fan va oliyjanob fazilatlarga muhabbat ruhida ulg'ayadi. Faylaqus vafot etgach, valiahd sifatida taxtni Iskandar egallashi kerak edi, lekin u taxtga chiqishga oshiqmaydi. Xalq uning shoh bo'lishini qattiq talab qilib turib olgandan keyingina Arastu unga toj kiydiradi. Iskandar xalq oldiga shart qo'yib, kimning arz-dodi bo'lsa, shohni o'zi bilan teng ko'rib, ahvolini aytishini so'raydi. Iskandar taxtga o'tirgach, adolat bilan mamlakatni boshqara boshlaydi. Xalqni ikki yillik xirojdan ozod etadi, adolat mezonini asosida ko'plab mamlakatlarni egallaydi, hukmdorlar unga xiroj to'lashga rozi bo'lishadi. Eron shohi Doro esa bunga rozi bo'lmaydi va xiroj mojarosi bu ikki shoh o'rtasida ixtilofning paydo bo'lishiga olib keladi. Urush boshlanadi. Doroning noiblari xiyonat qiladilar va Doro yarador holda Iskandar qo'lga asir tushadi. O'limi oldidan xiyonatkorlarni jazolash, uning qarindoshlariga ozor bermaslik va qizi Ravshanakka uylanishni Iskandarga vasiyat qiladi. Iskandar Doroning barcha vasiyatlarini ortig'i bilan ado etadi, Doroni izzat-ikrom bilan dafn qiladi. Iskandar Eronni egallagach, jahonni fath etishga kirishadi. Doro o'rnini egallagan jahon podshosi sifatida ko'plab o'lka podsholariga xat 95 yozib, mamlakatda adolat va osoyishtalik o'rnatmoqchi ekanini va shunga mos holda o'z ixtiyorlari bilan unga taslim bo'lishlarini so'raydi. Aksariyat podshohlar unga bo'yin egib keladilar. Faqat Kashmir, Hind va Chin xoqonlarigina unga bo'ysunishni istamaydi. Iskandar ustoz Arastu maslahati bilan jahongirlik yurishlarini boshlaydi. Dastlab Balx, Moxon, Marv, Zobul, Isfahon shaharlarini oldingidan ham obod va ma'mur etib, Xurosonda Hirot, Movarounnahrda esa Samarqand shaharlarini bunyod etadi. So'ng Kashmirda Malluga

qarshi qo'shin tortadi. Iskandar sehrgarlari bilan mashhur bo'lgan Kashmir shahrini tilsimlangan holda topib, tilsimni hikmat ahli yordamida juda osonlik bilan yechadi. Mallu bu ahvolni ko'rib, mamlakatni tashlab qochadi. Iskandar Kashmir ahliga omonlik berib, bir muddat bu yerda yashaydi. Mallu ibn Mabok mag'lub va yarador holda Iskandar oldiga taslim bo'lib keladi hamda undan kechirim so'raydi. Iskandar uning uzrini qabul qiladi. Ko'p o'tmay, Mallu vafot etadi. Iskandar uning vasiyatiga binoan qizi Mehrnozga uylanadi, o'g'li Feruzni Kashmirga podsho qiladi. Tez orada Hind va Chin xoqonlari ham Iskandarning sha'n-u shavkatiga tan berib, unga jangsiz taslim bo'ladilar. Iskandar Mag'rib diyorini fath etib, o'z vatani – Rum tomonga ot surganda, yo'lda Qirvon diyori ahli unga ya'juj va ma'juj zulmidan panoh istab murojaat qiladilar. Iskandar bu yerda olti oy davomida ikki tog' orasida mashhur Saddi Iskandariyni bunyod etib, ya'juj va ma'juj balosini daf qiladi. Iskandar yer yuzini egallagach, dengiz sirlarini ham bilish uchun uzoq safarga chiqadi. Shishadan sandiq yasab, ummon tubiga tushadi va ko'plab ajoyibotlarni ko'radi. Ammo safardan qaytishda xastalanadi va tutingan onasi Bonuga o'g'illikni o'rniga qo'ya olmaganidan uzr so'rab, maktub yozadi. Mazkur maktub butun dunyoni zabt etsa-da, oxir-oqibat u dunyoga hech bir narsasiz, ochiq qo'l bilan ketayotgan, bu olamga shoh bo'lgandan ko'ra onadek buyuk zotga qullik qilish sharafi yuksakroq ekanini anglagan ulug' jahongirning iqromnomasi edi. Yetti faylasuf hakim – Afl otun, Suqrot, Balinos, Buqrot, Hurmus, Farfi nyus va Arastu Iskandarning onasiga ta'ziya bildirgani keladilar.

Tahlil qiling: *Dostonning asosiy voqealari bayonida Iskandarga xos qanday sifatlarni kuzatish mumkin? Navoiy bosh qahramonga bu xususiyatlarni singdirish bilan qanday maqsadlarni ko'zlagan deb o'ylaysiz?*

3.2. Zahiriddin Muhammad Bobur va uning lirikasi

«Aytishlaricha, Bobur juda bahodir sipoh va iqtidorli ilm ahli sirasidan bo'lgan. U hali Afg'onistondalik vaqtidayoq ayrim islohotlarni o'tkazishga qo'l urgan-u, lekin uning natijalari yaxshilik bilan tugamasligini anglagan. Chunki qabilaviy tizimga xos urf-odat va an'analarning ayrim talab-taqozolarikutilmagan oqibatlariga olib kelishi mumkin edi. Shu bois u o'z rejalaridan voz kechgan. Hindistonda Bobur

Panipat maydonidagi jangdan so‘ng uch yil-u sakkiz oy umr ko‘rdi. Bu davr ichida u dastlab ichki muxolif kuchlar harakatini bostirishga kirishdi.

Zero, notinch va noxush ahvoldan zada bo‘lgan aholi xavf-xatar ichida yashardi. Shu bois zudlik bilan parokanda avom orasida tinchlik o‘rnatish zarur edi... Mazkur dolzarb vazifani amalga oshirish – muqaddam joriy mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy holatni tiklash va islohotlarni o‘tkazish, albatta, barcha mahalliy rasm-rusum va urf-odatlardan voqif bo‘lishni talab qilardi. Boz ustiga, bundan oldingi Aloviddin Xiljiy va Muhammad bin To‘g‘loqning ahvolni hisobga olmay o‘tkazgan islohotlarining achchiq natijalarini hamon aholi unutmagan. Qolaversa, Bobur bu yerda tom ma‘nodagi ajnabiy bo‘lib, bunday holatda hukmdor uchun eng yaxshi chora hind qonun-qoidalarini bilish va ularga nisbatan tegishli munosabatda bo‘lish edi. Shu tariqa qo‘llangan tadbirlar sababli saltanatda tinchlik qaror topib, odamlar orasida hukmdorga ishonch tuyg‘usi paydo bo‘la boshladi. Boburning nihoyatda to‘g‘ri tutgan yo‘llaridan yana biri shu bo‘ldiki, u muhitni yaxshi bilgan yerlik amirlarni ishga tortib, yangilari uchun esa ish o‘rganish va yuritishga imkon yaratdi. Bundan tashqari, saltanat Agra va Kobul o‘rtasidagi yo‘lda tinchlik hamda chegara mustahkamligini ta‘minlab, ikki oradagi xat-xabar aloqasini yana qayta tikladi. Bobur o‘z diniy e‘tiqodini e‘zozlab, mashoyix va dindorlarni izzat-u ehtirom qilsada, ularni o‘z siyosiy muammolariga doxil bo‘lishlariga imkon bermas va firqaparastlik xususidagi maslahatlarni qabul etmasdi. U, shuningdek, mazhab, tabaqa va boshqa ixtilofli masalalarning saroyda tarqalishiga izn bermasdi. Garchi Bobur taqvoli musulmon bo‘lsa ham, mazhabiy «junun»ga moyil emas edi. Ha, hukmdor hind va afg‘on amir lari salohiyatiga u qadar e‘timodi bo‘lmasa-da, ularga doim munosib muomala qilib, do‘stona munosabatda bo‘lardi... Bobur nainki mamlakatda siyosiy ahvolni o‘zgartirdi, balki saltanatni g‘arbiy viloyatlar bilan birlashtirdi. Kushon rojaliklaridan keyin Afg‘oniston va Hindistonning o‘zaro aloqalari uzilgan va sobiq «Turk sultonlari» hukmronligida chegaralar qarovsiz holga tushgan edi. Bobur esa Afg‘oniston va Hindiston o‘rtasida o‘z saltanatini barpo qilib, so‘ng o‘rtadagi shimoliy va janubiy chegaralarini mustahkamladi.

Savol va topshiriqlar

1. Boburning hayoti va ijodi haqida qanday ma‘lumotlarni bilasiz?

2. Bobur haqida bildirilgan fikrlarga e'tibor bering. Ularda Bobur shaxsiga xos qaysi jihatlarni ko'rish mumkin?

3. «Shu tariqa qo'llangan tadbirlar...» deb boshlanadigan xatboshini o'qing. Unda namoyon bo'lgan Bobur shaxsiyatidagi o'ziga xoslikni tushuntirib bering.

4. Matn asosida Boburning din va dindorlar borasidagi qarashlari haqida gapirib bering.

5. Yuqoridagi ma'lumotlar sizning tasavvuringizga qanday yangiliklarni qo'shdi?

«Xazon yaprog'i yanglig' gul yuzung hajrida sarg'ardim...»

Xazon yaprog'i yanglig' gul yuzung hajrida sarg'ordim,
Ko'rub rahm aylagil, ey lolarux, bu chehrayi zardim.
Sen, ey gul, qo'ymading sarkashligingni sarvdek hargiz,
Ayoqingg'a tushub, bargi xazondek muncha yolbordim.
Latofat gulshanida gul kibi sen sabz-u xurram qol,
Men archi dahr bog'idin xazon yaprog'idek bordim.
Xazondek qon yoshim, sorig' yuzumdin el tanaffurda,
Bahar rangi, bihamdillah, ulusdin o'zni qutqordim.
Ne tole'dur mangakim, axtari baxtim topilmaydi,
Falak avroqini har nechakim daftardek axtardim.
Ulusning ta'n-u ta'rifi manga, Bobur, barobardur,
Bu olamda o'zumni chun yamon-yaxshidin o'tkardim.

«Xazon yaprog'i yanglig'» g'azali Bobur she'riyatining eng yaxshi namunalaridan biridir. Undagi badiiyat nihoyatda go'zal va ta'sirchan shaklda namoyon bo'lgan. She'rda tanosub san'ati ning juda go'zal va yorqin namunasi mujassamlashgan.

Dastlabki baytda kuz manzarasining o'ziga xos belgilari aks etgan. Xazon yaprog'i kuzning o'ziga xos timsolidir. Bu bejiz emas. Gap ayriliq ustida bormoqda. Mumtoz she'riyatimizda shodlik, visol ko'pincha bahor bilan bog'liq holda tasvirlanadi. Shunga ko'ra, Boburning ayriliq onlarini kuzga bog'lab berishi tasodifiy emas. Xuddi shuning uchun ham oshiq «sarg'ardim» deydi. Uning sarg'ayishi xazon yaprog'iga o'xshaydi. Kuz manzarasida alohida urg'u bilan ko'rinadigan boshqa bir manzara ham bor. Bu yor bilan bog'liq manzaralar. Yorning ko'rinishida kuzga yaqinlik mutlaqo mavjud emas. U – *gul yuz*. Yorning mana shunday holati yana bir marta alohida ta'kidlanadi. Unga murojaat (*ey lolarux*) shu holatni yuzaga chiqaradi. Bu yerda asosiy urg'u yornitavsiflashga emas, balki

oshiqning o‘z ruhiyatini ifodalashga qaratilgani uchun ham lirik qahramon o‘z tashqi qiyofasiga e‘tiborni tortadi – o‘z «chehrai zardi – sarig‘ yuzi»ni eslatadi. Bu e‘tibor maxsus murojaat orqali (*ko‘rub rahm aylagil*) yana-da kuchaytiriladi. E‘tibor berilsa, bu yerdagi ruhiy holat ifodasida sariq rang bilan bog‘liq tasvirlarning yetakchilik qilayotganini sezish mumkin. *Xazon – sarg‘ardim – chehrai zardim* silsilasi shu vazifani bajaradi. Ularga zid tarzda esa «gul yuz» hamda *lolarux* ifodalari tanlangan. Umumiy tarzda birinchi baytnio‘z yoridan ayrilgan lirik qahramonning hijron azoblaridan shikoyati hamda bunga yor e‘tiborini qaratishga urinish tarzida baholash mumkin. Dastlabki misrada *gul* yorning yuziga tavsif tarzida keltirilgan edi. Keyingi misrada u to‘g‘ridan to‘g‘ri yorning o‘zini ifodalaydi. Yor (*gul*) sarvga o‘xshaydi. Bu yerda yorning tik va baland qomati e‘tiborga olingan. Odatda, mumtoz adabiyotimizda yorning yosh, tik va go‘zal qomati sarvga nisbat beriladi. Biroq ulardan farqli tarzda shoir sarvning «sarkash»ligiga, ya‘ni uning itoatsizligi, o‘jarligiga urg‘u berib, bu obrazning mazmuniga yangilik kiritmoqda.

Bu bejiz emas. Lirik qahramon «xazon yaprog‘i»ni yana bir marta eslatyapti. Endi u «bargi xazon» ko‘rinishida kelmoqda. Birinchi baytda xazonning rangi alohida e‘tiborda edi. Bu baytda uning harakati, shitirlashi (ehtimolki, «shivirlashi»), daraxtning tepasidagi emas, balki pastga, yerga tushgan holati nazarda tutilgan. Shoir xazonning shitirlashi (shivirlashi) va oshiqning yolvorishida ichki bir uyg‘unlikni ko‘radi.

Xazon yaprog‘i uchinchi baytda ham yana bir marta ishlatiladi. Xazon yaprog‘ini bog‘da shamol uchirib tashqariga olib ketadi. Shoirning nazarida umr bog‘ga o‘xshaydi (*dahr bog‘i*). Xazonning daraxt va bog‘lardan uzilib chetga chiqish bilan insonning olam uyidan (*dahr bog‘idan*) ketishi o‘rtasida ham yaqinlik bor. Bu yerda ma‘shuqaga bildirilayotgan tilak ham e‘tiborli. Har qanday holda ham u go‘zal va xushnud bo‘lishi kerak («Latofat gulshanida gul kibi sen sabz-u xurram qol»).

Navbatdagi baytda oldingi mantiqiy izchillik yana davom etadi. Oshiq yana o‘z uzvlarini xazonga o‘xshatishdan charchamaydi. Endi unga *qon yoshim* va *sorig‘ yuzim* ifodalari qo‘shiladi.

Siz kuz paytidagi daraxt barglarini, ayniqsa, yerda yotgan xazonlarni ko‘rganmisiz? Ulardagi sariq va qizil ranglar jilvasiga e‘tibor berganmisiz? Bobur ayni mana shu holatlarni nazarda tutgan holda ko‘z yoshini ham, o‘z yuzini ham xazonga o‘xshatmoqda.

Endi «elning nafrati»ga e'tibor beraylik. Nega shunaqa?El nimadan norozi? Bu yerda kuz manzarasi fonidagi qahramon holatiga e'tibor berish joiz ko'rinadi. Yuqoridagiday holat egasining go'zal ko'rinmasligi tabiiy hol. «Tanasi boshqa dard bilmas» deganlaridek, bunday ruhiy holatdan begonako'ngilning insonni tushunmasligi ham tushunarli holatdir.Keyingi baytdagi mazmunda mana shunday «ko'ngilni tushunmaydigan ulusdan o'zni qutqarish» ohangi mujassam bo'lsa ne ajab?!

Baytlarning navbatdagsida xazon, barg tushunchalari kitob sahifasi – varaq shaklida tilga olingan. Lirik qahramon o'z taqdiridan (*ne toledur manga*) hayron. Uning baxt yulduzi (*axtari baxtim*) topilmaydi. Vaholanki, u umri davomidashuni (*falak avrog'ini*)gina izlab kelmoqda, daftarning har bir varag'ini (bu umrning har bir lahzalariga tegishli) astoydil va muntazam (*har nechakim*) qidirmoqda.

Lirik qahramonning mazkur holatida atrofdagilarning munosabati juda muhim ko'rinmaydi. Ular buni maqtashadimi yoki unga ta'na-yu malomatlar qilishadimi, baribir. Bu boshqalarni mensimaganligi yoki boshqalarning fikr-mulohazalariga e'tiborsizligi uchun emas, balki hayotda haddan tashqari ko'p hodisalarga duch kelgani, olamda ko'plab yaxshi-yomon voqealarni boshdan o'tkazgani uchundir. Har qanday holatda ham lirik qahramonning o'z mustaqil va hech kimga bergusiz dunyosi borligi uning o'ziga ham tasalli, ham umid bag'ishlab turganini sezish qiyin emas.

Savol va topshiriqlar

1. Sizga g'azal yoqdimi? O'z so'zlaringiz bilan tushuntirib bering.
2. Kuz haqida yana qanday she'rlarni bilasiz?
3. G'azaldagi tayanch so'zlarni belgilang. Ularni qanday asosda ajratganingizni tushuntiring.
4. Xazon yaprog'i bilan lirik qahramon o'rtasida qanday yaqinliklar kuzatiladi?
5. G'azaldagi gul bilan bog'liq obrazlarni belgilang. Ularning vazifasini tushuntiring.
6. She'rda lirik qahramonga xos asosiy xususiyatlar qanday ifodalangan?
7. «Xazondek qon yoshim, sorig' yuzumdin el tanaffurda» misrasidagi o'xshatishni sharhlab bering. Adib nega aynishunday o'xshatishdan foydalanayotganini izohlang.
8. She'rdagi asosiy tasvir vositalarini toping va ularni izohlang.

3.3. O`rta asrlar va uyg`onish davri jahon adabiyoti: Migel de Servantes. “Don Kixot” romani

V asrda Rim imperiyasining qulashi bilan qadimgi davr yakun topdi va “o`rta asrlar” deb nom olgan yana bir yangi davr boshlandi. Jamiyatning zodagonlar, ruhoniylar va dehqonlar qatlamiga bo`linishiga asoslangan feodalizm tuzumi yuzaga keldi. Xalqlarning buyuk ko`chishi natijasida yangi millatlar shakllandi va bu millatlar so`zlashadigan tillarda yangi adabiyot yaratildi. Keyinchalik mayda davlatlar o`rniga kuchli markazlashgan davlatlarning paydo bo`lishi savdo-sotiq, sanoat, ilmfan va madaniyatning rivojlanishi uchun yangi imkoniyatlar ochdi. Xristian dinining Yevropa davlatlari ichki va tashqi siyosatiga, madaniyati va san`atiga ta`siri kuchaydi. Qadim davrlardan mavjud bo`lgan qahramonlik eposi o`rta asrlar adabiyotida yangicha mazmun kasb etdi. Shimoliy Yevropa xalqlari eposlarida (inglizlarning “Beovulf” dostoni, island sagalari – dostonlari) hali mifologik tasavvurlarning kuchli ta`siri sezilsa, fransuz (“Roland haqida qo`shiq”), nemis (“Nibelunglar haqida qo`shiq”), ispan (“Sid haqida qo`shiq”) va sharqiy slavyan (“Igor qo`shini haqida so`z”) eposlarida esa real tarixiy voqealarga badiiy bo`yoq beriladi.

Arvoh kelar asta-sekin qorong`u tunda
Soqchilar-chi, uxlab yotar qasrda beg`am
Uxlamaydi bedor bo`lib Beovulf bunda
Uxlamaydi yovni kutib Beovulf o`ktam
Botqoq yerdan, tepalikdan tun cho`kkan mahal
Tushib kelar la`natlangan maxluq Grendal...
Osmon uzra chaqmoq chaqqanday
Paydo bo`ldi Beovulf o`ktam.
Temir kabi mustahkam qo`llar
Grendalni ushladi mahkam ...

**“Beovulf” dostonidan
(Rustam Umurzoqov tarjimasi)**

Buyuk imperator Karl mamnun:
Qo`shini egalladi Kordovani.
Manjaniq toshlaridan bo`ldi vayron minoralar
Va devorlar kuli sovrildi ko`kka.
Ritsarlari ega bo`ldi boy o`ljaga:

Yarog‘-aslaha, asbob-anjom, kumush va oltinga.

“Roland haqida qo‘shiq”dan

(Abdug‘ofir Qosimov tarjimasi)

O‘rta asrlar Yevropa jamiyatining tabaqalarga bo‘linishi adabiyotga ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatdi va natijada har bir tabaqa vakillari tomonidan yaratilgan o‘ziga xos adabiyot yuzaga keldi: – ulamolar tomonidan lotin tilida yaratilgan adabiyot asosan diniy mazmunga ega bo‘lib, ulardan diniy masalalarga sharhlar, avliyolar hayoti bayoni, madhiyalar va diniy marosimlardagi duolar o‘rin oldi; – ritsarlik adabiyotining asosini muhabbatni tarannum etuvchi lirika va ritsarlarning g‘ayrioddiy qahramonliklari tasvirlangan turkum asarlar tashkil qildi; – “shahar adabiyoti” esa hayvonlar haqidagi majoziy mazmunga ega eposlar, she‘riy yoki nasriy yo‘l bilan yozilgan satirik asarlar va shahar maydonlarida ijro etishga mo‘ljallangan pyesalardan iborat bo‘lgan. Bu pyesalarda aksar holatda ruhoniylar va zodagonlarni mot qilib, har qanday mushkul vaziyatda ham yo‘l topa oladigan oddiy insonlar tasvirlangan.

VII asrda Arabistonda paydo bo‘lgan Islom dini Arabiston yari moroli, Shimoliy Afrika, Yaqin Sharq, Markaziy Osiyo, Eron, Hindistonning bir qismi va Yevropaning Pireney yarimoroligacha bo‘lgan hududlarga tarqaldi. Arab xalifaligi va keyinchalik uning o‘rnida paydo bo‘lgan davlatlarda ilm-fan va madaniyat rivojlandi, arab va fors-tojik tillarida ulkan adabiy meros yaratildi.

IX asrda Somoniylar davlatida yashab ijod etgan Abu Abdulloh Rudakiy fors-tojik adabiyotining asoschisi hisoblansa, musulmon Sharqi adabiyotida epik dostonlar yaratish an‘anasini Eron va Turon xalqlarining qariyb to‘rt mingyillik tarixiga bag‘ishlangan “Shohnoma”si bilan Abulqosim Firdavsiy (X–XI asrlar) boshlab berdi. Bu an‘anani keyinchalik Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviy singari adiblar davom ettirib, besh dostonni birlashtirgan “Xamsa”larini yaratdilar va o‘z navbatida Sharq adabiyotida “Xamsa”chilik an‘analariga asos soldilar. Umar Xayyomning falsafi y ruboiylari, Sa‘diy va Hofi z Sheroziy lirikasi, Sa‘diyning “Guliston” va “Bo‘ston” didaktik asarlari hamda Rumiyning tasavvufi y-falsafi y asarlari fors-tojik adabiyotining eng sara namunalari qatorida nafaqat Sharq, balki G‘arb adabiyoti taraqqiyotiga ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatdi

* * *

Ey sorbon, ohista yur, oromi jonim boradur,
Tandin dil-u jonim olib, ul dilsitonim boradur.

Qolurmumen olis bo'lib, bechora-yu ma'yus bo'lib,
 Qalbm fi roq tig'i tilib, to ustuxonim boradur.
 Sarkash nigorimdan judo, aysh-u qarorim bebaqo,
 Manqalda otashdek qaro dud birla qonim boradur
 Cheksam-da zulm bedodini, ham va'dalar barbodini,
 Ko'ksimda tutgum yodini, toki zabonim boradur
 To'xtat biroz, ey sorbon, karvonni qilma tez chunon,
 Sarvi ravon ishqida jon – ruhi ravonim boradur
 Qayt, ko'zlarimga qo'y oyoq, ey dilfi rib, ketma yiroq,
 Ey nozanin, ko'kka bu chog' oh-u fi g'onim boradur!
Sa'diy (Shoislom Shomuhamedov tarjimai)

Bor erdi kulol do'koni, kirdim bir gal,
 Dastgoh boshida ko'zagar ishlardi jadal,
 Ko'rdimki, gado ilki-yu shoh kallasidan
 Ul ko'zaga bejirim bo'yin, dasta yasar...

**Umar Xayyom
 (Jamol Kamol tarjimai)**

Lutf etsang tosh ham jonona bo'lg'ay,
 O'shal dam shevasi mastona bo'lg'ay
 Zulfi ngning zanjiri gar bo'lsa zohir,
 Luqmoni Hakim ham devona bo'lg'ay.

**Jaloliddin Rumi
 (Xurshid Davron tarjimai)**

Musulmon Sharqi adabiyotida bo'lgani kabi o'rta asr lar xitoy va yapon adabiyotida ham she'riy janrlar yetakchilik qildi. VII–X asrlarda Xitoyda Tang sulolasi hukmronligi davri xitoy she'riyatining oltin davri hisoblanadi. Inson va tabiat, sevgi va do'stlik kabi tuyg'ular, zamon adolatsizliklariga qarshi isyon bu davr she'riyatining mavzulari ko'lamini tashkil qildi.

Jimir-jimir oqqan suvda
 Kuzgi to'lin oy.
 Janubdagi ko'lda orom,
 Sukut va chiroy
 Nilufar-chi, menga mungli
 Bir gap demoqchi.
 Balki, mening ko'nglimga ham
 Mung to'ldirmoqchi.

**VIII asr shoiri Li Bo
 (Mirtemir tarjimai)**

Yapon adabiyotining dastlabki namunalaridan biri – “Manyosyu” (“Barglar guldastalari to‘plami”, VIII asr) VII–VIII asrlarda yaratilgan she‘riy asarlarni o‘z ichiga oladi. Bu to‘plamda yapon she‘riyatining o‘ziga xos janri – besh qator, 31 bo‘g‘indan iborat tanka namunalarini ham uchratish mumkin. Keyinchalik yapon ijodkorlari uch qatordan iborat yana bir o‘ziga xos she‘riy janr – xokkuga asos solishdi. Bunday she‘rlarda shoir tabiatning ayni manzaralarini muhr lashga harakat qiladi.

Gumanizm – inson tafakkurining qudratiga ishonch XIV asrda Italiyada boshlangan va keyinchalik butun Yevropani qamrab olgan Renessans (Uyg‘onish) davrining falsafi y asosini tashkil qildi. Bu davrda ilm-fan, adabiyot va san‘at gullab yashnadi, jahon madaniyatining durdonalari hisoblangan ko‘plab asarlar ham aynan shu davrda yaratildi. Uyg‘onish davri ijodkorlari insonni ojiz mavjudot emas, balki eng buyuk xilqat sifatida tarannum qildilar va uning xarakterini, kuchli va ojiz jihatlarini tahlil qilishga urindilar.

MIGEL DE SERVANTES SAAVEDRA (1547–1616)

3.4. “Don Kixot sarguzashtlari” romani. Tarixiy davr

XVI–XVII asrlar “Ispaniyaning oltin davri” deb ataladi. Bu davrda yevropaliklar yangi qit‘alar va dengiz yo‘llarini ochib, yangi kashfi yotlarni amalga oshirdilar. Ispaniya hududi kengayib, uning boshqa Yevropa davlatlariga ta’siri ham kuchaydi. “Yangi dunyo” – Amerika qit‘asidan kumush, oltin, tamaki, ziravor kabi mahsulotlarning olib kelib sotilishi Ispaniya qiroli g‘aznasiga katta daromad keltirardi. Savdo-sotiq, qishloq xo‘jaligi va yengil sanoat rivojlandi. Bu davrda Yevropa tillaridan birinchi bo‘lib ispan tilining grammatikasi chop etildi, ispan me’morchiligi, adabiyoti va san‘atining nodir namunalari yaratildi.

Muallif haqida

Migel de Servantes Saavedra 1547-yilda Madrid yaqinida zodagon oilada tug‘ildi. Taxminlarga ko‘ra, u iyezuitlar (katolik ruhoniylari) kollejida tahsil olgan, biroq oiladagi moddiy qiyinchiliklar tufayli o‘qishini davom ettira olmagan. 1570-yillarda u Ispaniya armiyasiga qo‘shiladi va usmonli turklarga qarshi olib borilgan urushda qatnashib, yaralanadi. Ispaniyaga qaytayotganida kemaga jazoirlik qaroqchilar hujum qiladi va yozuvchi umrining besh yilini Jazoirda tutqunlikda o‘tkazishga majbur bo‘ladi. Xayriya jamoasi to‘lagan mablag‘lar evaziga

ozod qilingan Servantes Ispaniyaga qaytib, turli ishlar bilan shug'ullanadi, biroq muhtojlikda hayot kechiradi. Ijodkor bir qancha she'rlar, novellalar va pyesalar yozdi, biroq bu asarlar unga shuhrat keltirmadi. Uning nomini jahon adabiyoti tarixiga muhrlagan asar ikki qismdan iborat "Don Kixot sarguzashtlari" romani bo'ldi.

"O'rta asrlar Yevropa adabiyotida "ritsarlik romani" janrida yozilgan asarlar mashhur bo'lgan. Bunday asarlarda jahongashta ritsarlar yolg'iz yoki sodiq yaroqbardori (yordamchisi) bilan dunyo kezib, turli qahramonliklar ko'rsatgan va yovuz kuchlarga qarshi kurashgan.

"Don Kixot sarguzashtlari" ritsarlik romanlariga parodiya – taqlid sifatida yaratilgan. Asar muqaddimasida muallif o'z maqsadi "ko'pchilik yomon ko'radigan, lekin undan-da ko'proq odamlarning e'tirofi ga sazovor bo'lgan ritsarlik romanlarining soxta shavkatini yo'qqa chiqarish" ekanini bayon qiladi. G'arb adabiyotidagi dastlabki zamonaviy roman deya e'tirof etiladigan mazkur asarda o'zini jahongashta ritsarlar an'alarining davomchisi deb tasavvur qilgan zodagon don Kixot va uning hamrohi – "yaroqbardori", quv dehqon Sancho Pansa sarguzashtlari haqida hikoya qilinadi.

DON KIXOT SARGUZASHTLARI

BIRINCHI BOB: LAMANCHLIK DON KIXOTNING KIMLIGI

Lamanch viloyatiga qarashli oddiygina qishloqchada don Kexana degan idalgo yashardi. Boshqa dvoryanlar singari u ham tag-tugli nasabi bilan faxrlanar, almisoqdan qolgan qalqon bilan ajdodlaridan meros bo'lib kelayotgan nayzani muqaddas bilib asrardi. Hovlisida qirchang'i oti va tozi iti bor edi. Topgan daromadining to'rtidan uch qismi kechki ovqatga – sabzavotdan tayyorlanadigan go'shtli sho'rva bilan vinegretga ketardi. Har juma yasmiq yovg'oniga qanoat qilib kun kechirsa, yakshanba kunlari qovurilgan kabutar go'shti yeb maza qilardi. Don Kexana bayram kunlari nafi s movutdan tikilgan chakmon, duxoba shim, saxtiyon tufl i kiysa, boshqa kunlarda xonaki dag'al suknodan tikilgan kostyumda yurardi. Uning uyida yoshi qirqlardan oshgan ekonomka, hali yigirmaga ham kirmagan qiz jiyan hamda qarib munkillab qolgan bir xizmatkor yashardi. Idalgoning o'zi ellik yoshlarga borib qolgan, juda ozg'in, eti suyagiga yopishib ketgan skeletnusxa bir zot edi. Shu qashshoqligiga qaramay, joni qattiq, chidam-bardoshi zo'r odam edi.

Don Kexana bo'sh vaqtini, – darvoqe, kecha-kunduz bo'sh edi, – ritsarlar tavsif qilingan kitoblarni o'qib o'tkazardi. Shu mashg'ulotga

tamom berilib ketib, u ovni, xo‘jalik ishlarini yig‘ishtirib qo‘ydi. Uning mutolaaga ishqibozligi shu darajaga borib yetdiki, ritsarlar haqidagi kitoblarni olish uchun yerining kattagina qismini o‘ylamay-netmay sotib yubordi. “Huquq-nafsoniyatimga nisbatan siz qo‘llagan adolatsizlik mendagi odil haqiqatni shunchalik poymol qiladirkim, binobarin, men sizning nohaqligingizga haqli ravishda e’tiroz bildiraman...” yoki “...porloq yulduzlari bilan zoti ilohiyligingizni kamoli muqarrar etguvchi va sizning munosib ulug‘vorligingizga bori izzat-ikromlarni ravo ko‘rguvchi yetti qavat osmoni gumbaz...” singari romanlarda ko‘p uchraydigan balandparvoz sevgi maktublari va yakkama-yakka olishuvga tantanavor da’vatlar bizning idalgoga juda yoqardi. Bechora kabalyero bunday iboralarning ma’nosini bilib olishga tirishib tunlarni bedor o‘tkazar, paydar-pay fi krlardan boshi gangib, ko‘z o‘ngini tuman bosardi. Ustiga-ustak sevib o‘qiydigan romanlarida uchrayveradigan g‘alati, g‘ayritabiyy holatlar ham bechorani dovdiratib qo‘yardi. Chunonchi, mashhur ritsar Belyanisning o‘zgalarga dahshatli zarbalar berib, o‘zi benihoya qattiq shikastlanganiga idalgoning aqli shoshardi, negaki, bu ritsarni davolagan tabiblarning mahorat va karomatlari bo‘lganda ham, baribir, uning yuzi va tanasi chandiq hamda dahshatli yamoqlar bilan qoplanib ketishi kerak edi. Vaholanki, romanda Belyanis har doim bejirim, navqiron, qilichdek yigit timsolida namoyon bo‘lardi. Darvoqe, shunday bo‘lsa ham, don Kexana romanlardagi shavkatli qahramonlar kechirgan ajoyib-g‘aroyib sarguzashtlar va ular ko‘rsatgan jasoratlarga mahliyo bo‘lib, o‘zini tamomila unutardi. Roman qahramonlarining taqdiri uni ergashtirib ketardi, bordi-yu, muallif kitobning so‘nggi sahifasida bu tunganmas voqeani kelgusi kitobda davom ettirmoqchi ekanini aytsa, uning sevinchi ichiga sig‘masdi. Ko‘pincha bizning kabalyero botirlikda angliyalik Palmerin yoki galliyalik Amadis zo‘rmi degan masala ustida ruhoniyy do‘sti bilan uzoq-uzoq bahslashib qolardi. Don Kexana Amadis zo‘r desa, ruhoniyy Palmerin derdi; shu yerlik sartarosh-usta Nikolas esa Amadis bilan Palmerinning ikkovidan birortasi ham ritsar Febaning oldida ip esholmaydi derdi, Nikolasning fi kricha, Feba tantiq Amadisdan o‘zining matonati bilan ustun edi.

Oliyjanob idalgo asta-sekin o‘qishga shunday berilib ketdiki, tongdan oqshomgacha, oqshomdan tonggacha kitobdan bosh ko‘tar maydigan bo‘lib qoldi. U hamma ishini yig‘ishtirib qo‘ydi, deyarli uxlamasdi, ko‘pin cha ovqat yeyishni ham unutib qo‘yardi. Uning boshida ritsar kitoblaridan o‘qigan turli bema’ni qissalar g‘ujg‘on o‘ynardi, hatto

o'ngida ham qonli janglar, ritsarlarning yakkama- yakkaga olishuvlari, oshiq-ma'shuqlarning uchrashuvlari, o'g'irlab ketishlar, yovuz jodugarlar va oliyjanob sehergarlarni tasavvur qilib, alahlardi. U borabora rostni yolg'ondan mutlaqo farq qilolmay qoldi, uning nazarida dunyoda shu qissalarda tasvirlangan voqealardan o'zga haqiqat yo'qday bo'lib qoldi. U turli romanlarning qahramonlari haqida shunday jo'shqin gaplar aytardiki, go'yo bu qahramonlar uning eng yaqin do'stlari va tanishlari edi. U Sayd Rui Diasning oliyjanob, shavkatli ritsarligiga tan berardi-yu, lekin uning bir urishda ikki devni nimtalagan Zulfi qor ritsarga yetishiga yo'l bo'lsin, deb ilova qilardi. U Ronseval darasida yengilmas Rolanddan g'olib kelgan Bernard de Karpioni ancha yuksak qo'yardi. U o'zining iltifotlilik va xushmuomalaligi bilan boshqa pahlavonlardan mutlaqo ajralib turuvchi Morgante polvon haqida ham juda yaxshi fikrda edi. Lekin... son-sanoqsiz yo'l sarguzashtlarini boshdan kechirgan qahramon montalbaniyalik Reynaldoni hammadan ko'p maqtardi. Bechora idalgo to'rt devor ichidan chiqmay, tunlari uxlamay, nuqul kitob o'qiyverib, axiri butunlay aqldan ozdi. Ana shunda jahonda hech qaysi telba-tentakning boshiga kelmagan xayol bizning kabalyero miyasini chulg'ab oldi – u jahongashta ritsarlar safi ga kirishni ham farz, ham qarz deb bildi. U, don Kexana, o'z shon-u shuhratini orttirish uchun ona yurti manfaatini ko'zlab qurollanmog'i, otga minib mojarolar ketidan el-yurt kezmog'i, alamzada xo'rlanganlar tarafi ni olib, yomonlarning ta'zirini bermog'i, poymol bo'lgan adolat, haqqoniyatni tiklamog'i lozim. Qalbida ko'rsatilajak jasorat va qahramonliklar orzusi jo'sh urgan idalgo o'z ahdi ustidan chiqishga shoshildi. U avvalo ota-bobolaridan qolgan chordoqning bir chetida ko'p yillar zanglab, chang bosib yotgan yarog'-aslahalarni topdi, tozaladi; ularni ko'zdan kechirarkan, dubulg'aning qubbador tepasigina qolganini ko'rib nihoyatda dili siyoh bo'ldi. Kam-ko'stini tuzatish uchun bor kashfi yotchilik iste'dodini ishga soldi. Kartondan sipar bilan quloqchin yasab, dubulg'asiga yopishtirdi. Oqibatda rostakamiga o'xshagan dubulg'a yasashga muvaffaq bo'ldi. Endi dubulg'asining jangda bardosh bera olish-olmasligini sinab ko'rgisi kelib qoldi. Qilichini sug'urib, havoda o'ynatdi-da, dubulg'aga ikki marta tushirdi. Birinchi zarbadayoq dubulg'a bo'lak-bo'lak bo'lib, qilgan mehnati chippakka chiqdi. Idalgoning fikrini oshdi. U yana ishga kirishib ketdi, lekin bu gal, dubulg'a pishiq bo'lsin deb, kartonning tagidan tunuka qo'ydi. Bu ehtiyotkorligidan ko'ngli taskin topdi, dubulg'asini ikkinchi marta sinab ko'rishni ortiqcha deb bildi. Endi sipari ustalik bilan yasalgan haqiqiy

dubulg'asi borligidan ko'ngli taskin topdi. Shundan keyin don Kexana otxonaga kirib, otini diqqat bilan ko'zdan kechirdi. Bu ot qarib qovurg'alari sanalib qolgan kasalmand bir qirchang'i bo'lib, rostini aytganda, suv tashishgagina yarardi, xolos. Biroq kabalyeromiz otining ko'rinishidan mamnun bo'lib, mening otimga na hazrati Iskandarning Butsefali, na Saydning uchqur Babyeki tenglasha oladi, degan qarorga keldi. Jangari otiga jarangdor va chiroyli nom topmoqchi bo'ldi, zeroki, ovloq bir qishloqda yashovchi xo'jayini o'zining faqirona turmushini jahongashta ritsarning qaynoq faoliyati bilan almashtirar ekan, unda oti ham o'zining qishloqcha laqabini yangi, shuhratli va dabdabali nom bilan almashtirishi kerak-da, deb o'ylardi u. Ana shunday munosib nomni topishiga to'rt kun ketdi. Turli nomlarni o'ylab chiqaraverib, ularni taqqoslab, muhokama qilib, chamalab ko'raverib, rosa boshi qotdi. Nihoyat, Rosinant degan nom ma'qul bo'ldi. Bu nom unga jarangdor va balandparvoz bo'lib tuyuldi. Bundan tashqari, ana shu nom otning avval qanday ahvolda ekanini ham anglatardi. Bu nom "rocin" (qirchang'i) va "antes" (sobiq) degan ikki so'zdan yasalgan bo'lib, "sobiq qirchang'i" ma'nosini anglatardi. U otimga yaxshi laqab topganimdan keyin, endi o'zimga ham loyiq nom topishim kerak, degan qarorga keldi. O'ziga munosib bunday nomni o'ylayverib bir haftani o'tkazib yubordi, nihoyat xayoliga ajoyib fi kr keldi: u o'zining oddiygina Kexana nomini xiylagina jarangdorroq ism bilan, ya'ni don Kixot deb o'zgartib qo'ya qoldi. Lekin shu paytda uning yodiga bir narsa tushib qoldi: dovyurak Amadis nomim bilan birga vatanimning nomi ham dovruc solsin deb, hamisha o'zini shunchaki Amadis emas, balki galliyalik Amadis deb atagan. Don Kixot ham ana shu botir ritsardan o'rnak olib, bundan buyon o'zini "lamanchlik don Kixot" deb atashga qaror qildi. Endi ishlar joyida: uning kim va qayerlik ekanini hamma darhol payqab ololadi, endi uning ko'rsatgan jasoratlaridan ona vatanining shuhrati ortadi. Nihoyat, yarog'-aslahasi tozalanib, dubulg'asi bilan sipari tuzatilgach, qirchang'isiga yangi laqab topib, o'zi ham nomini o'zgartirgach, endi o'ziga ma'shuqa izlab topishdan boshqa ishi qolmadi, zeroki, har qanday jahongashta ritsar ham ko'nglini band etgan ma'shuqasi bo'lmasa, bargsiz va mevasiz bir daraxtday gap. Don Kixot o'ziga o'zi shunday dedi: "Basharti taqdir taqozosi bilan biror devga ro'para kelib qolgudek bo'lsam (jahongashta ritsarlar esa bunday hollarga ko'p uchraydilar), dastlabki olishuvdayoq uni ko'tarib yerga urib, shafqat tilashga majbur etsam, unda ritsarlar qonuniga ko'ra, men uni ma'shuqamning huzuriga yuborishim kerak.

Shunda u qalbim xoqoni – nozanin malikaning oldiga kiradi-da, oyog‘iga bosh urib, itoatkorona gap boshlaydi: “Men Malindraniya orolining podshohi, Karakulyambro degan dev bo‘laman. Bahodir ritsar lamanchlik don Kixot meni jangda yengdi. U sizning huzuringizga kelib mehr-shafqat so‘rashimni buyurdi, mening taqdirim siz janobi oliylarining xohishlariga bog‘liq ekan...” “O! – deb xitob qildi idalgo, – albatta, o‘z ma’shuqamga ega bo‘lishim kerak: yolg‘iz uning o‘zigina ritsarning mardligini munosib qadrlaydi. Shundayku-ya, lekin ma’shuqani qayerdan topsam ekan?” Don Kixot shunday dedi-yu, xomush xayolga cho‘mdi. Nogahon miyasiga ajoyib bir fi kr keldi. Qo‘shni qishloqda yashaydigan Aldonsa Lorenzo degan ko‘hlikkina dehqon qizi esiga tushdi. Ritsarimiz ma’shuqalikka shu qizni tanladi. O‘sha qizga uning asl ismidan uncha farq qilmaydigan va ayni vaqtda birorta qirolicha yoki mashhur senyoraning nomini eslatadigan nomni o‘ylarkan, uni Dulsineya Toboskaya deb atashga ahd qildi, chunki qiz tobosolik edi-da. Don Kixotning nazarida bu nom chiroyli, ohangdor va ayni vaqtda, yo‘lida jasorat ko‘rsatilishi kerak bo‘lgan zotga mutlaqo munosib nomday tuyuldi.

UCHINCHI BOB: DON KIXOTNING RITSARLIKKA O‘TISHI

Don Kixot yo‘lga chiqadi va “to‘rt minorali, noyob kumush tomli, ko‘tarma ko‘prikli va tevaragi chuqur xandaqli qal’a” deb o‘ylagani bir mehmonxonadan tunashga joy so‘raydi. Uni hali ritsarlik unvonini olmagan tashvishga solardi. Shu o‘y-xayol bilan gangib qolgan don Kixot faqirona ovqatini tezroq yeb bo‘lib, o‘rnidan turdi, xo‘jayinni bir chekkaga chaqirib, uni otxonaga boshlab kirdi-da, tiz cho‘kib yolvora boshladi: – O, shavkatli ritsar, marhamatingiz bilan iltimosim bajo keltirilmaguncha o‘rnimdan turmayman. Qiladigan iltimosim sizga shon-u shuhrat, inson zotiga baxt-saodat keltiradi. Xo‘jayin mehmonning tiz cho‘kib turganini ko‘rib, uning g‘alati so‘zlarini eshitarkan, avvaliga dovdirab, don Kixotga angrayganicha qarab qoldi, u nima qilarini ham, nima deyarini ham bilmasdi. O‘zini tutib olgandan keyin esa don Kixotdan o‘rnidan turishni iltimos qilib, yalina boshladi. Lekin xo‘jayin iltimosini bajo keltirishga so‘z bermagunicha u o‘rnidan turmadi. – Cheksiz oliyjanobligingiz tufayli iltimosimni bajarishdan bosh tortmasligingizga imonim komil edi, senyor, – dedi don Kixot. – Men sizdan ertaga tongotarda menga ritsarlik unvoni berishingizni va marhamatingizdan meni bahramand etishingizni so‘rayman. Men bugun qal’angizdagi ibodatxonada qurol tutib, tunbo‘yi mijja qoqmay chiqaman.

Tongotarda esa menga ritsarlik unvoni berish marosimini o'tkazasiz. Shundan keyin men, nihoyat, jahongashta ritsarlarning barcha haq-huquqlariga ega bo'laman-u, sarguzasht izlab yo'lga tushaman. Qurolim yer yuzida haqiqat va adolatning barqaror bo'lishiga xizmat qiladi, chunki men mansub bo'lgan, shon-shuhrati olamga yoyilgan o'sha buyuk ritsarlik ordeni shuni taqozo etadi.

Don Kixotni savdoyi deb boya shubhalana boshlagan xo'jayin endi bunga to'la ishondi, uning telbaligidan miriqib ko'ngil ochish ilinjida ? ? 130 qo'ltig'iga suv purkashga ahd qildi. Shuning uchun ham u don Kixotga javob berarkan, istak va iltimoslari g'oyat oqilona, o'zining mag'rurona qiyofasi, kelishgan qaddi-qomati va yurish-turishi oliyjanob ritsar bo'lishidan dalolat berishini hamda uning niyatlari bu unvoniga nihoyatda munosib ekanini aytdi. "Mening o'zim ham, – deb ilova qildi xo'jayin, – yoshligimda bu faxrli kasb bilan shug'ullanganman. Sarguzasht izlab butun Ispaniyani izg'iganman, Sevilya, Grenada, Qurdoba, Toledo va boshqa ko'pgina shaharlarda bo'lganman. Turli-tuman sho'xlik, to'polon, mushtlashishlarga aralashganman. Demakki, Ispaniyaning barcha sud va turmalarida otning qashqasiday tanilganman. Biroq mana endi yoshim qaytib, quyilib qoldim, mana shu qal'ada osoyishta umr kechirib, nasl-nasabi-yu unvoni qandayligidan qat'i nazar, jahongashta ritsarlarning hammasini o'z qal'amda ehtirom bilan kutib olaman, qo'limdan keladigan xizmatimni ulardan ayamayman. Bu ishlarni faqat ularga bo'lgan buyuk muhabbatim tufayli hamda ko'rsatgan yaxshi munosabatim evaziga ularning o'z mol-mulkklarini men bilan bo'lishishlarini shart qilib bajo keltiraman, albatta". Shundan keyin xo'jayin, qurol ko'tarib tunni bedor o'tkazish uchun saroyda ibodatxona yo'q, dedi. Biroq zarur bo'lib qolgan taqdirda shunday unvonga sazovor bo'lishdan oldingi tunni xohlagan joyda o'tkazish ritsarlik qonunlariga xilof emasligi o'ziga ma'lum ekanini aytdi, shuning uchun ham don Kixotning qal'a hovlisida bemalol qurol-yarog'ini qo'riqlab chiqishi mumkin ekanini, ertaga esa, xudo yor bo'lsa, unga hamma udumlarni, udumlar bo'lganda ham hali dunyoda hech kim bilmagan va ko'rmagan udumlarni o'rniga qo'yib, ritsarlik unvoni berilajagini aytdi. Suhbat oxirida qovoqxona xo'jayini don Kixotning puli bor-yo'qligini surishtirdi. Don Kixot esa yonida bir miri ham yo'qligini, chunki o'qigan romanlarida jahongashta ritsarlarning o'zlari bilan pul olib yurganlarini uchratmaganini aytdi. Bunga xo'jayin don Kixotning yanglishayotganini aytib, e'tiroz bildirdi. Jahongashta ritsarlar yonlarida pul olib yurishlari

kerakligi o‘z-o‘zidan ma’lum bo‘lgani uchungina bu haqda romanlarda hech narsa yozilmagan, dedi. Jahongashta ritsarlar har ehtimolga qarshi yonlarida liq to‘la hamyongina emas, balki toza ko‘ylaklar hamda yaralanganda surish uchun bir banka shifobaxsh malham ham olib yurishlari zarurligi unga aniq manbalardan ma’lum ekan. Yaradorga birorta mitti qizaloqdan shishada mo‘jizador mumiyoyi asl berib yuboradigan rahmdil sehgarning yordamiga har gal ham umid bog‘lab bo‘lmaydi-ku, axir. Bunday paytlarda faqat o‘zinggagina ishonganing ma’qul, boshqa odam kunningga yararmidi. Xo‘jayin shunday deb, bundan buyon sira pulsiz va zarur narsalarsiz yo‘lga tushmaslikni don Kixotga maslahat berdi. Bu narsalarning qanchalik asqatishini ritsarning o‘zi sayohatda ko‘rib, bilib oladi.

Don Kixot uning maslahatiga to‘la amal qilishga va‘da berdi-da, unvon olishdan oldingi tunni mehmonxona hovlisida o‘tkazishga hozirlik ko‘ra boshladi. U o‘zining yarog‘-aslahalarini yig‘ib, mollar suv ichadigan oxurga olib borib qo‘ydi, keyin nayza bilan qalqonini qo‘liga olib, savlat to‘kib oxur atrofi da aylana boshladi. Don Kixot bu ishga kirishganda allaqachon qosh qoraygan edi. Bu orada xo‘jayin mehmonxonaga kirib, ijaradorlarga ritsarlik unvonini olish niyatida qurol ko‘tarib yarog‘-aslahalarini qo‘riqlayotgan telba idalgo to‘g‘risida gapirib berdi. Bu g‘alati, miyasi aynigan odamning kimligini bilishga qiziqib qolgan ijaradorlar tentakni ko‘rish niyatida hovliga otildilar. Don Kixot mag‘rurona qiyofada bir maromda qadam tashlab, u yoqdan bu yoqqa borib-kelib turardi. Ba‘zan u yurishdan to‘xtab, nayzasiga tayanganicha yarog‘-aslahalariga uzoq tikilib qolardi. Sutdek oydinda ritsarlik unvonini olmoqchi bo‘lgan qahramonimizning har bir harakati tomoshabinlarga olisdan yaqqol ko‘rinib turardi. Mehmonxonada tunab qolgan xachir haydovchilardan biri, baxtga qarshi, xachirlarini sug‘ormoqchi bo‘lmaganida-ku, tun tinch va osoyishta o‘tardi, albatta. U hech narsadan shubhalanmay oxur tomon yo‘l oldi. Uning odim sharpasini eshitgan don Kixot xitob qildi: – Barcha jahongashta ritsarlar ichida eng shavkatlisi hisoblangan ritsarning yarog‘-aslahalariga qo‘l cho‘zgan ey beadab ritsar, kim bo‘lishingdan qat’i nazar, nima qilayotganingni avval o‘ylab ko‘r! Tega ko‘rma ularga, yo‘qsa, bu beadabliging uchun rosa ta‘ziringni yeysan. Xachir haydovchi bunga parvo ham qilmadi. Oxurning yoniga keldi-da, yarog‘-aslahalarni tasmasidan ushlab nariga uloqtirib yubordi. Buni ko‘rgan don Kixot ko‘zlarini ko‘kka tikib, senyorasi Dulsineyaga fi kran murojaat qilib shunday dedi: – Siz band etgan shavkatli yuragiga

sanchilgan birinchi haqorat tig'i jarohati evaziga qasos olish uchun menga madad bering, senyoram, birinchi sinovda o'z mehr-shafqatingizdan meni begona qilmang. U shu so'zlarni aytarkan, qalqonini bir chekkaga qo'yib, nayzasini ikki qo'llab baland ko'targancha xachir haydovchini jon-jahdi bilan tushirgan edi, u o'zini bilmay yumalab qoldi. Don Kixot esa yarog'-aslahasini yig'ishtirib olib, yana oxurga qo'ydi-da, hech narsa yuz bermaganday, pinagini buzmay, bamaylixotir oxur atrofi da aylana boshladi. Bir necha daqiqadan keyin ikkinchi xachir haydovchi chiqib keldi. Oshnasining boshiga tushgan ayanchli ahvoldan bexabar bu badbaxt ham yarog'-aslahalarni oxurdan olib tashlamoqchi bo'ldi. Biroq don Kixot uni ham ogohlantirdi. Keyin shartta nayzasini ko'tarib xachir haydovchining boshiga tushirdiki, u sho'ring qurg'ur ham "gurs" etib yerga yiqildi. Shov qinni eshitgan mehmonxonadagilar xo'jayin bosh chiligida yugurib yetib kelishdi. Ularga ko'zi tushgan hamonoq don Kixot qalqonini qo'lga oldi-da, qilichini qinidan sug'urib, xitob qildi: – O, qalbimning xoqoni, yuragimning tayanchi, go'zallarning go'zali! Ishqingda buyuk jangga kirayotgan ritsaringga kamoli e'tiboring bilan bir nigoh tashlaydigan fursat keldi. Duoday yangrab ketgan bu so'zlar idalgomizning qalbida shunday mardlikni qo'zg'atib yubordiki, butun dunyodagi xachir haydovchilar birgalashib hujum qilganlarida ham, u chekinmasdi. Yaralanganlarning o'rtoqlari uzoqdan otayotgan toshbo'roni ostida u qimir etmay turardi; qo'lidagi qalqoni bilan o'zini himoya qilardi-yu, yarog'-aslaha turgan oxur yonidan bir qadam ham jilmasdi. Hovlida shovqin-suron ko'tarildi. Xachir haydovchilar baqirib-chaqirishar, so'kinishardi. Esxonasi chiqib ketgan xo'jayin ularga janjalni bas qilinglar, deb yalinardi. Don Kixot esa tovushining boricha do'q urardi: – Ey razil, pastkash qullar! Men sizlardan jirkanaman! Mayli, toshbo'ron qilaveringlar, bostirib kelaveringlar, hamla qilaveringlar! Bu surbetlik va ahmoqchiliklaring uchun hozir jazolaringni tortasanlar. Don Kixotning bu xitobida shu qadar ko'p jasorat va g'azab yangrab turardiki, bundan hujum qiluvchilarning o'takasi yorilayozdi. Ular astasekin tinchlanib, tosh otmay qo'ydilar. Shundan keyin don Kixot yaradorlarni olib ketishlariga rozilik berdi, yarog'-aslahalarini yana boyagiday viqor va xotirjamlik bilan muhofaza qila boshladi. Biroq sodir bo'lgan mojaro xo'jayinga yoqmadi va yana yangi falokat yuz bermasdan oldin u tezlikda mehmonni savil qolgur ritsarlik ordeniga o'tkazib qo'ya qolishga ahd qildi. U ehtirom bilan don Kixotga yaqinlashib shunday dedi: – Bu behayo malaylardan g'azablanmang, muhtaram janob! Sizga va'da berib

aytamanki, ular bu beadabgarchiliklariga yarasha ibrat bo‘larli jazolarini oladilar. Xo‘sh, endi muqaddas udumni bajo keltirish vaqti yetmadimikan? Odatda, yarog‘-aslahani qo‘riqlash ikki soatdan oshmasligi kerak, siz esa muhofazani to‘rt soat davom ettirdingiz. Qasrimda ibodatxona yo‘qligini sizga boya ma’lum qilgan edim. Biroq busiz ham ishni bitkazishga jazm qilsak bo‘laveradi. Unvon berishning asosiy taomili gardanga musht tushirish-u, qilich bilan chap yelkaga urishdan iborat. Buni esa ochiq maydonda o‘rinlatsa ham bo‘ladi. Shunday ekan, g‘animat vaqtini qo‘ldan bermaylik. Ritsarimiz xo‘jayinning so‘ziga laqmalik bilan ishonib, uning amriga itoat etishga tayyor ekanini aytdi. – Sizdan faqat bir narsani iltimos qilaman, – deb qo‘shib qo‘ydi u, – bu muqaddas udumni tezroq amalga oshiring. Nega desangiz, unvon olganimdan keyin menga biron kimsa hujum qilgudek bo‘lsa, qasrda biror tirik jon zotini qoldirmayman. Muhtaram qal’a sohibi, sizga bo‘lgan hurmatim tufayli, kimni o‘z himoyangizga olsangiz, o‘shanga shafqat qilaman, xolos. Ritsarning yuqoridagi so‘zlari xo‘jayinning bu beorom mehmondan tezroq qutulish ishtiyoqini yanada kuchaytirdi. Farosatli, hozirjavob va epchil bu odam o‘sha zahotiyoq xachir haydovchilarga berilgan arpa va somonning miqdori yozib boriladigan qalin daftari olib chiqdi-yu, ikki xizmatkor ayol bilan yonib turgan shamni ko‘tarib kelayotgan bola kuzatuvida don Kixotning yoniga bordi, unga tiz cho‘kishni buyurdi, o‘zini qalin daftardan qandaydir duoni o‘qiyotgan kishi qilib ko‘rsatib, qulochkashlab turib ritsarimizning yelkasiga musht tushirdi, so‘ngra allanimalarni pichirlab don Kixotning yelkasiga uning o‘z qilichi 133 ? bilan urib qo‘ydi. Shundan keyin xizmatkor ayollardan biriga qilichni don Kixotning beliga bog‘lashni buyurdi. Buni xizmatkor ayol juda chaqqonlik bilan bajardi. To‘g‘ri, ayolning kulgidan ichagi uzilayozdi, lekin ko‘zi oldida boya ritsarimizning ko‘rsatgan jasorati kulgisini tiyishga majbur etdi. Xushaxloq senyora don Kixotning belbog‘iga qilichini bog‘lar ekan: – Muhtaram janobning ritsarlik ishlari va janglarda muvaff aqiyat qozonishiga xudoning o‘zi yor bo‘lsin, – dedi. Don Kixot bu lutf-ehson uchun o‘z bilak kuchi-la erishadigan shon-shuhratini vaqti kelib qaysi xonim bilan baham ko‘rishi kerakligini bilish ishtiyoqida bu ayolning ismini so‘radi. U kamoli muloyimlik bilan javob berib, ismi Tolosa, o‘zi toledolik yamoqchining qizi ekanini hamda don Kixotga hamisha sodiq qul bo‘lib qolishga tayyor ekanini aytdi. Don Kixot unga bo‘lgan muhabbati tufayli bundan buyon o‘zini donya Tolosa deb atashini qizdan

iltimos qildi. Qiz uning iltimosini bajo keltirishga va'da berdi. Shundan keyin boshqa xonim don Kixotning oyog'iga shporlarini taqib qo'ydi. So'ngra don Kixot boya belbog'iga qilich taqib qo'ygan ayol bilan qanday gaplashgan bo'lsa, bu ayol bilan ham shu xilda gaplashdi. Ayolning ismini so'radi, ayol ismi Molinera, o'zi antekeralik halol tegirmonchining qizi ekanini aytdi; don Kixot ismi oldiga donya so'zini qo'shishni undan iltimos qilarkan, uni behisob minnatdorchilikka ko'mib yubordi. Bu tantanali marosim tamom bo'lganidan keyin don Kixot otga minishga oshiqdi: chunki sarguzasht izlab yo'lga tushishga sabri chidamasdi. U Rosinantni egarlab, unga bir sakrab minib oldi-da, xo'jayinga shunday ajoyib va g'aroyib ifodalar bilan tashakkur izhor qildiki, buni so'z bilan ta'rifi berishning sira iloji yo'q. Nihoyat, ritsardan qutulganidan xursand bo'lgan xo'jayin don Kixotga qisqa-qisqa, ammo dabdabali so'zlar bilan javob qaytarib, tunaganiga ham bir tiyin haq olmay, uni iliq-issig'ida sog'-salomat kuzatib qo'ydi.

TO'RTINCHI BOB: RITSARIMIZNING MEHMONXONADAN JO'NAB KETGANDAN KEYINGI SARGUZASHTLARI

Don Kixot mehmonxonadan yo'lga chiqqanida tong ota boshlagan edi. Mehmonxona egasining pul, kiyim-kechak va boshqa narsalar haqidagi gaplarini eslab, u eng avvalo barcha zarur buyumlarni taxt qilib olish va o'ziga yaroqbardor topish uchun uyiga qaytishga ixtiyor qildi va Rosinantni o'z qishlog'i tomon burdi. Rosinant ham go'yo egasining istagini tushunganday, bajonidil yelib ketdi, go'yo tuyoqlari yerga tegmay uchdi. Biroq ritsarimiz bir necha qadam yo'l yurmasdanoq o'rmonzordan mungli ingragan tovush eshitilib qoldi. Don Kixot Rosinantning jilovidan tortib, xitob qildi: – Xudoning marhamatiga shukr! Mana, nihoyat men ritsarlik burchimni ado etish va oliyjanob niyatimning mevasini totish sharafiga muyassar bo'layotirman. Bu nola chekayotgan mening himoyam va ko'magimga muhtoj biror baxtiqaro odam bo'lsa kerak. Don Kixot Rosinantning jilovini burib, nola eshitilayotgan tomonga shoshildi. U hali o'rmonzorga kirmasdanoq shunday manzaraga ko'zi tushdi: davangirday bir dehqon beligacha yalang'ochlangan o'n besh yoshlar chamasidagi bolani daraxtga bog'lab, yo'g'on tasma bilan savalayotgan edi. Bola o'zini qo'yarga joy topolmay dodlar, dehqon bo'lsa: – Qilg'iliqni qilib qo'yib, endi nega dodlaysan! – derdi sovuqqonlik bilan. – Endi sira bunday qilmayman, senyor! – deb javob berdi hiqillab bola. – Rost, endi sira bunday qilmayman! Endi podaga yaxshi qarayman. Buni

ko‘rib don Kixot g‘azab bilan xitob qildi: – Ey yaramas ritsar, o‘zini himoya qilolmaydigan ojizlarga hujum qilish uyat, bu qilmishingizning naqadar pastkashlik ekanini hozir men sizga amalda isbotlab beraman! Tish-tirnog‘igacha qurollangan, nayzasini naq burni tagida o‘ynatib turgan otliqni ko‘rgan dehqon, endi kunim bitibdi, deb o‘yladi-da, titrab-qaqshab javob berdi: – Senyor ritsar, bu bola mening cho‘ponim, u shunday yalqov va anqovki, deyarli har kuni bir qo‘y yo‘qotmasa, iloji yo‘q. Uni shuning uchun jazolayotirman, u bo‘lsa, haqimni berish alam qilayotganidan shunday qilyapti, deydi. – Boshimizdan nur sochayotgan quyosh haqqi qasamyod etamanki, naq ko‘ksingga nayza sanchaman! Bechorani qo‘yib yubor va hoziroq uning ish haqini bir chaqasini ham qoldirmay ber. Yo‘qsa, bir zarba bilan turgan joyingda masalangni hal qilaman! Hoziroq yechib yubor uni. 135 Qo‘rqib ketgan dehqon lom-mim demay bolani daraxtdan yechib yubordi. Don Kixot boladan xo‘jayinning qancha qarzdorligini so‘radi. Bola oyiga yetti realdan, to‘qqiz oylik maosh qarzdor ekanini aytdi. Don Kixot hisoblasa, jami oltmish uch real ekan, shundan keyin xo‘jayinga, yo bolaning haqini hoziroq to‘la, yoki u dunyoga jo‘naysan, dedi. Dehqon yuragi chiqib ketganidan g‘o‘ldirab qolib, bu puldan bolaga olib bergan uch juft boshmoq bilan kasal bo‘lganida ikki marta qon oldirish uchun to‘lagan bir realni olib qolishim kerak, deb javob berdi. – Xo‘sh, mayli, shunday deylik, – dedi don Kixot. – Lekin uni kaltaklab, etikning ham, qon oldirishning ham haqini undirib bo‘ldingiz. Chunki u sotib olib berganingiz charm boshmoqni yirtgan bo‘lsa, siz uning naq terisini shilib oldingiz. U kasal bo‘lganida qon oldirgan bo‘lsa, siz sog‘ paytida uning qonini to‘kyapsiz. Demak, orangiz ochiq. – So‘zlaringizga tamomila qo‘shilaman, senyor ritsar, biroq hamma balo shundaki, yonimda pul yo‘q. Mayli, Andres men bilan birga qishloqqa borsin, bir realini ham qoldirmay hamma pulini beraman! – Men u bilan birga borarkanmanmi? – xitob qildi bola. – Sirayam bormayman, senyor! Buni hatto xayolinga ham keltirmayman. Ikkalamiz yolg‘iz qoldik deguncha, u terimni shilib oladi. – Bunday qilmaydi, – e‘tiroz bildirdi don Kixot, – men amr qildimmi, tamom, amrimni bajaradi. U o‘zi mansub bo‘lgan ritsarlik ordeni haqqi qasamyod etsa bas, uni qo‘yib yuboraman va haqingni berishiga ishonaman. – Gapingizni o‘ylab gapiryapsizmi, muhtaram senyor! – xitob qildi bola. – Xo‘jayinim ritsar ham emas, hech qanday ritsarlik ordeniga yozilgan ham emas, axir, u Kintanar qishlog‘ilik Xuan Aldudo degan boy-ku. – Buning ahamiyati yo‘q, – deb javob berdi don Kixot, – Aldudo ham ritsar bo‘la olishi

mumkin. Har qaysimiz ham xayrli ishlarga qodir o'g'lonlarmiz. – Xo'jayinim xizmat haqimni to'lashdan bosh tortib turibdi-yu, xayrli ish qilarkanmi? – dedi bola. – Bosh tortayotganim yo'q, o'g'lim, Andres, – dedi dehqon. – Men bilan yur. Dunyodagi bor jamiki ritsarlik ordenlari haqqi qasamyod etamanki, bir realini ham qoldirmay, yana yangi pul bilan hamma haqingni to'layman. – Eskisi bilan to'lashingizga ham ruxsat etaman, – dedi don Kixot. – Oddiy reallarning o'zi ham kifoya. Lekin bilib qo'ying, so'zingizning uddasidan chiqsangiz chiqqaningiz, chiqmasangiz, qasamyod etamanki, qattiq jazolanasiz: kaltakesakday kovak-kovakka yashirinib olsangiz ham, baribir topib olaman. Sizga bundoq buyruq berayotgan kishini bilmoqchi bo'lsangiz, tanib oling: men dilozor va adolatsiz kimsalardan qasos oluvchi shavkatli lamanchlik don Kixot bo'laman. 136 ? U shunday dedi-da, Rosinantga qamchi bosib jo'nab ketdi. Dehqon ritsarning o'rmonzor ichkarisiga kirib ketishini kutib turdi-da, keyin Andresga qarab: – Qani beriroq kel-chi, o'g'lim, haligi dilozorlardan qasos oluvchining buyrug'ini bajo keltirib, senga qarzlarimni to'lab qo'yay, – dedi. – Rostini aytsam, – dedi Andres, – siz, muhtaram janob, o'sha mehribon ritsarning buyrug'ini ado etsangiz, juda yaxshi qilgan bo'lasiz. Jasorati va odilligi uchun unga xudo ming yil umr bersin! – Men seni g'oyat yaxshi ko'rganimdan, – deb javob berdi xo'jayin, – xizmat haqingni ko'paytirib berish uchun hozir qarzimni yanada ko'paytiramani. Shunday deb bolani qo'lidan ushlab oldi-da, yana dub daraxtiga bog'lab, chalajon qilib savaladi. – Xo'sh, qalay, senyor Andres, – dedi xo'jayin, – ana endi bermalol himoyachingizni qidiravering. Ha, aytganday, men sizni aftidan uncha xafa qilmadim, shekilli. Aslida, juda-juda butun teringizni shilib olgim kelib turibdi. Shundan keyin dehqon bolani yechib yubordi-da, bor, o'sha valine'matingni izlab top, deb maslahat berdi. Andres yum-yum yig'lagancha ritsarni topib, hamma gapni aytib beraman, deb surgalib o'rmon ichkarisiga kirib ketdi, xo'jayin esa mazax qilib kulgancha uning ortidan qarab qoldi. Don Kixot bolaning tarafi ni olgani mana shunday oqibatga olib keldi. Vaholanki, ritsarimiz nazarida o'z ritsarlik jasoratiga ajoyib asos solganday bo'lgan edi. U ana shu sarguzashtdan to'la qanoatlanib, pichirlagancha yo'lida osoyishta davom etdi: – O, go'zal Dulsineya Toboskaya, sen o'zingni hozir yer yuzida yashab turgan barcha ayollar orasida eng baxtiyori hisoblashing mumkin. O, go'zallar go'zali! Taqdir senga lamanchlik don Kixotdek jasur va shavkatli ritsarga xuddi itoatkor qulingday amr qilmoqni baxsh etdi. Kechagina ritsarlik

unvoniga ega bo'lganiga qaramay, bugunning o'zidayoq uning dilozor va adolatsizdan qasos olganidan butun dunyo xabardor. U hali ona suti og'zidan ketmagan norasida bolani azoblayotgan bir vijdotsiz yovuzning qo'lidan darrani tortib oldi.

**YETTINCHI BOB: SHU MAHALGACHA KO'Z KO'RIB,
QULOQ ESHITMAGAN SHAMOL TEGIRMONLARIGA
QARSHI DAHSHATLI JANGDA SHAVKATLI DON
KIXOTNING G'ALABA QOZONGANI**

Yo'lda savdogarlardan kaltak yegan don Kixot chalajon holda uyiga qaytib keladi. Uydagilari uni davolay boshlashadi. Don Kixotning ahvolidan xavotir olgan ekonomka payt poylab uydagi bor kitoblarni yoqib yuboradi, kutubxona eshigini esa g'isht bilan urib, ustidan suvab tashlashadi. Don Kixot o'ziga kelib, kutubxonasini qidirib qolganida jiyanlari kitoblarni sehriga o'g'irlab ketdi, deb tushuntiradi. Don Kixot keyingi safarga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi – uyidagi narsalarni sotib, mablag' to'playdi, birinchi zabt etgan oroliga gubernator qilib tayinlashni va'da qilib, Sancho Pansa ismli dehqonni o'ziga yaroqbardorlik qilishga ko'ndiradi. Bir kuni kechasi don Kixot va Sancho Pansa hech kimga bildirmay qishloqdan chiqib ketishadi. Shu paytda ular dalaning o'rtasida qaqqayib turgan o'ttiz yoki qirqtacha shamol tegirmonini ko'rib qolishdi. Ularni olisdanoq payqagan don Kixot o'z yaroqbardoriga shunday dedi: – Taqdiri azal ishimizning kushoyishini berib, omadimiz o'ngidan kelyapti. Do'stim Sancho, hov anavi tomonga qara! Hov anavi tekislikda devlar yig'ilib turishibdi. Hozir men ularga qarshi jang boshlab, birortasini ham qoldirmay qirib tashlayman. Ularning bitmas-tuganmas xazinalari bor: ularni yengganimizdan keyin boyib ketamiz. Buni adolatli jang deyishadi, bunaqangi yovuzlarning tuxumini yer yuzidan quritish xudoga xush keladi. – Qani o'sha aytayotgan devlaringiz? – deb so'radi Sancho Pansa. – Huv ana, ro'parangda turishibdi-ku! – deb javob berdi don Kixot. – Qo'llarining bahaybatligini ko'ryapsanmi? Ba'zilarining qo'li ikki mil keladi. – So'zimga ishoning, marhamatli senyorim, bular dev emas, shamol tegirmoni, qo'l deb aytayotgan narsalaringiz qo'l emas, shamolda aylanib tegirmon toshini yurgizadigan parraklar. – Ritsarlik sarguzashtlarida hali tajriba orttirmaganing yaqqol ko'rinib turibdi, – dedi don Kixot. – Bular devlar! Agar cho'chiyotgan bo'lsang, bir chekkaga chiqib duo qilib tur, men bular bilan tengsiz va qaqshatqich jangga kirishaman! Don Kixot shu so'zlarni aytarkan, shporlari bilan

Rosinantning biqiniga niqtadi-yu, o‘z yaroqbardorining oh-u zoriga quloq solmay, ot yeldirib ketdi. – Qochmalaring, razil maxluqlar, – deb qichqirdi u. – Sizlar ko‘pchiliksiz! Raqibingiz esa bitta ritsar xolos! Shu daqiqada yengilgina shamol ko‘tarilib, ulkan parraklar aylana boshladi. Don Kixot buni ko‘rib, yanada qattiqroq qichqirdi: 138 – Qo‘llaringiz bahaybat Briareyning qo‘llaridan kattaroq bo‘lganida ham, baribir mendan qochib qutulolmaysiz! Shunday qilib, don Kixot o‘z jonini Dulsineya Toboskaya xonimga topshirib, eng yaqinida turgan tegirmonga qarab ot soldi-yu, qo‘lidagi nayzasini qulochkashlab uning parragiga qadadi. Biroq shu paytda ko‘tarilgan kuchli shamol parrakni aylantirib yubordi. Nayza sinib ketib, ritsar ot-poti bilan bir chekkaga borib tushdi. Buni ko‘rgan Sancho xo‘jayiniga yordam berish uchun eshagini shitob bilan yo‘rg‘alatib ketdi. Tegirmon parragining dahshatli zarbidan gangib qolgan don Kixot yerda xuddi o‘likday cho‘zilib yotardi. – Mana ko‘rdingizmi, azizim, – deb xitob qildi Sancho, – bular devlar emas, shamol tegirmonlari deb aytmabmidim. Miyasi aynib qolgan telbalargina bularning tegirmonligini bilmaydi. – Bas qil, do‘stim Sancho, – deb javob berdi don Kixot, – ritsarlik ishlarida hech narsaga aqling yetmaydi. Bu mening kutubxonamni o‘g‘irlab ketgan o‘sha sehrgar Frestonning yangi nayranglari ekaniga ishonchim komil. Meni zafar shon-shuhratlariga burkanmasin deb, devlarni tegirmonga aylantirib qo‘ygan ham o‘sha. Ha, uning menga nisbatan bo‘lgan adovati ana shunday kuchli. Lekin g‘am yema. Bir kunmas-bir kun uning hamma qabih sehrlarini kunpayakun qilib tashlayman. – Dunyoda bo‘lmaydigan ish yo‘q, – gapga qo‘shildi Sancho Pansa. Keyin don Kixotga o‘rnidan turishga yordamlashib, uni sehrlangan devlar bilan bo‘lgan ana shu baxtsiz olishuvda sal bo‘lmasa naq oldingi oyog‘i chiqib ketayozgan Rosinantga mindirdi. Ritsarimiz o‘zining sodiq yaroqbardori bilan hozirgina sodir bo‘lgan voqea haqida suhbatlashganicha yo‘lga tushdi. – Hammasidan ham nayzadan ajralganimizga xafaman, – dedi don Kixot. – Lekin Diego Peres de Vargas ismli bir ispan ritsari boshidan kechirgan sarguzasht yodimda, jang paytida o‘sha ritsarning qilichi sinib ketgan, o‘shanda u darhol bir katta dub shoxini sindirib olganda, ana o‘sha tayoq bilan qanchadan qancha jasorat ko‘rsatgan, qanchadan qancha mavrlarni qirib tashlaganki, buning natijasida uni Vargas-Tayoq deb atay boshlashgan. Men ham xuddi Vargasday qilaman, yo‘lda uchragan birinchi dubning kattakon, zalvarli shoxini sindirib olaman-da, u bilan ko‘z ko‘rmagan, quloq eshitmagan qahramonliklar ko‘rsataman, bunday

jasoratlarning shohidi bo'lganingdan sen o'zingni eng baxtiyor kishi deb bilasan! – Xudovandi karimning erk-irodasi benihoya, – deb javob berdi Sancho, – siz janobi oliylarining hamma gaplariga ishonaman. Lekin, senyorim, aftidan juda qattiq shikastlanganga o'xshaysiz. Bir yoqqa og'ib ketyapsiz, egarga mahkamroq joylashib o'tirib oling. – Gaping rost, – dedi don Kixot, – og'riqdan shikoyat qilmayotganimning sababi shundaki, butun ichak-chovoqlari ag'darib tashlangan taqdirda ham jahongashta ritsarlar voy demasliklari kerak. – Unday bo'lsa, men bunga hech e'tiroz bildirolmayman, – deb javob berdi Sancho, – o'z haqimda shuni aytishim kerakki, bordi-yu, ritsarlik qoidalari jahongashta ritsarlarning yaroqbardorlariga og'riqdan 139 baqirishni man etmagan bo'lsa, unda men et-betim sal tilinsa ham, dodlayveraman. Don Kixot Sanchoning soddaligidan kulib yubordi, ritsarlar yaroqbardorlari og'riqdan ingrashlari kerakmi-yo'qmi degan narsani ritsarlik romanlarida sira o'qimaganini, shunday bo'lgach, Sancho Pansa xohlaganicha ingrab, dod-voy solaverishi mumkinligini aytdi. Bu orada Sancho quyoshga bir qarab qo'ydi-da, ozgina tamaddi qilib olsak, yomon bo'lmasdi, dedi. Don Kixot bunga javoban hali qorni ochmaganini, Sanchoning ovqat yegisi kelayotgan bo'lsa, tortinib turmay, ovqatlana berishi mumkinligini aytdi. Don Kixotning marhamatli ruxsatini olgan Sancho eshagiga qulayroq joylashib o'tirdi-da, safar to'rvasidan ovqat olib yeya boshladi. Har yutim ovqatdan keyin u meshdagi vinodan shu qadar ishtaha bilan ichardiki, buni ko'rgan har qanday karvonsaroy egasining og'zidan suvi kelishi mumkin edi. Eshagini ohista haydab, qadam-baqadam vinodan ho'plab borarkan, sarguzasht qidirib har qanday xavfli sayohatlarga ham chiqish mehnat emas, jonning rohati ekan, degan fikr Sanchoning miyasidan joy olgan edi. Bu orada qorong'i tushib, yo'lovchilarimiz yo'lni burib, tunagani to'xtashdi. Don Kixot yaqinroqdagi daraxtdan bir shoxini sindirib oldida, unga sinib ketgan nayzasining tig'ini bog'lab qo'ydi. U o'zi sevgan romanlarning shonli qahramonlari singari bir daqiqa ham mijja qoqmay, Dulsineyani o'ylab tong ottirishga ahd qildi. Sancho bo'lsa yaxshilab ovqatlanib oldi-da, ertalabgacha dong qotib uxladi. Don Kixot uyg'otmaganida to'g'ri yuziga tushgan quyosh nuridan ham, yangi kunni quvonch bilan qutlayotgan son-sanoqsiz qushlarning sayrashlaridan ham uyg'onmasdi. U uyqudan bosh ko'tarishi bilan eng avval meshni chamalab ko'rdi, vinosi ozayib qolganidan juda xafa bo'ldi. U yaqin orada meshni vinoga yana to'ldirib ololmaslikdan cho'chirdi. Lekin don Kixot nonushta qilishdan voz kechdi, chunki avval aytganimizdek, u shirin

xayollar bilan to'yib yurardi. Ular Puerto Lapise darasiga qarab yo'l olishib, kunduzi soat uchlarda u yerga yetib borishdi. – Birodarim Sancho, – dedi don Kixot, – bu yerda bizni ajoyib va g'aroyib sarguzashtlar kutib turibdi. Lekin bir narsani unutmagilki, boshimga har qanday xavf kelgan taqdirda ham, sen meni himoya qilish niyatida qilich ko'tarmasliging kerak. Qora xalqdan chiqqan ba'zi bir yaramas qalang'i-qasang'ilar to'dasi hujum qilgan taqdirdagina yaroqbardorning o'z xo'jayiniga yordamlashishiga ruxsat etiladi. Bordi-yu, ular ritsar bo'lsa, unda ritsarlik qonunlariga muvofi q, hali sen ritsarlik unvoniga ega emas ekansan, jangga kirishing qat'iyan man etiladi. – Xotirjam bo'lavering, senyor, – deb javob berdi Sancho, – amrfarmoningizni aslo buzmayman: men tabiatan yuvosh odamman va hech mahal oldin musht ko'tarishga jazm etmayman. Lekin shuni ochiq aytib qo'yayki, basharti o'zimni o'zim muhofaza qilishga majbur bo'lsam, unda hech qanday ritsarlik qonunlariga qarab o'tirmay, dilozorlardan qo'limdan kelgancha o'zimni asrayman.

– Bu sening ishing, – dedi don Kixot, – men seni ogohlantirib qo'ymoqchiman, xolos. Ritsarlarga qarshi olishuvlarimga hech qachon aralashma. O'z g'ayrating va jo'sh urgan mardligingni bosib turishga harakat qil. – Bu masalada xotirjam bo'lavering, marhamatli janobim. Diniy udumlarga amal qilib, yakshanba kunlarini qanday bayram qilsam, sizning buyruqlaringizni ham shunday bajo etishga va'da beraman!

Sotiboldi Yo'ldoshev tarjimai

Savol va topshiriqlar

1. Muallif nima uchun aynan ritsarlik romanlariga parodiya yozishni maqsad qilgan bo'lishi mumkin?
2. Mazkur asarning hozirgacha jahon adabiyoti durdonalaridan biri sifatida e'tirof etilishi sabablari nimada deb o'ylaysiz?
3. Muallif don Kexanani, uning turmush tarzini tasvirlashda qanday so'zlarni ishlatmoqda?
4. Bu tasvir o'quvchida don Kexana haqida qanday taassurot qoldiradi?
5. Muallif don Kexananing sartarosh va ruhoniylar bilan bahslari tafsilotini nima maqsadda keltiradi?

3.5. Boborahim Mashrab

(XVII asr o'rtalari – XVIII asr boshi).

Boborahim Mulla Vali o'g'li Mashrab Namanganda bo'zchi kosib oilasida dunyoga kelgan. U «otashnafas shoir» sifatida shuhrat qozongan. Shoirning nomi xalq orasida juda keng tarqalgan va mashhur bo'lgan. Xuddi shohnomaxonlik, rumiyxonlik, bedilxonlik, navoiyxonlik singari mashrabxonlik ham bardavom bo'lgan. Asarlari qisman turli bayoz va tazkiralar, asosan, «Devoni Mashrab», «Devonayi Mashrab», «Eshoni Mashrab», «Hazrati Shoh Mashrab» nomlari ostida xalq orasida qo'lyozma va toshbosma shaklida tarqalgan qissalar orqali yetib kelgan. Uning hayot yo'li haqidagi ayrim ma'lumotlar ham mana shunday kitoblarda haqiqat va to'qimalar qorishiqligida saqlanib qolgan.

Mashrabning otasi juda erta vafot etadi. Onasi Bibi Salima ip yigirish bilan oila tebratadi. Mashrab moddiy qiyinchiliklarga qaramay maktab ta'limini oladi.

So'fi Eshon mullo Bozor Oxund qo'lida din va falsafa tarixini, fors tilini o'rganadi. So'ng (taxm. 1665-yillardan) 7–8 yil davomida qashqarlik Hidoyatullo Ofoq Xoja eshon huzurida muridlik maktabini o'taydi.

Hidoyat ko'rguzung, Ofoq Xojam, pushti panohimsiz, Adashgan, yo'lda qolganman, men g'aribga roh, deb keldim.

Bir kanizakka ko'ngil qo'yishi uning qattiq jismoniy jazolanishi hamda pir dargohidan quvilishiga sabab bo'ladi.

Mana shu jarayonda uning she'rlari shuhrat qozona boshlaydi. Mashrab ikki tilda ijod qilgan.

Mashrab she'riyatning mulamma, mustazod, muxammas, musaddas, musabba' singari janrlarida ijod qilgan. Ammo uning shuhratini, ayniqsa, g'azal va murabba'lari oshirgan. Ular ning asosiy yo'nalishi ishq-muhabbat bo'lishiga qaramasdan, ijtimoiy ohanglar ham katta mavqe tutgan.

Mashrab o'zbek tasavvuf adabiyotini yangi bosqichga olib chiqqan. Uning asarlari tilining sodda va jonliligi, o'zbekona so'zlarning tabiiy va samimiy jarangi, xalqona ifodalarga, ayniqsa, maqol va iboralarga boyligi bilan ajralib turadi. Ularning katta qismi *sahli mumtane* san'atining yorqin namunalaridir. Ularda tasavvufning eng qiyin va mushkul muammolari ham nisbatan oson va qulay shakllarda tasvirlab berilgan. Ayni mana shu

xislatlar uning she'rlari xalq orasida ommalashib tez yodlanishi va hofizlar tomonidan kuyga solinib ijro etilishida bosh omil bo'lgan.

«Tariyqi ishq aro noyob» bo'lgan Mashrab misralaridagi insoniy tuyg'ular tasviri favqulodda ta'sirchanligi bilan ajralib turadi. Bunda ulardagi so'z va iboralarning mavzu va maqsadga munosib va muvofiqligi, qofiyalarning to'la va ohangdorligi, vazn larning tovlanishi, goho bosiq, goho o'y noqiligi yetakchi o'rin tutadi.

Mashrab she'rlarida ijtimoiy muammolar talqini va tanqidi ham katta o'rin tutadi. O'zbek tasavvuf adabiyoti Mashrab qiyofasida yangi bosqichga ko'tarildi. Bu yo'nalishda uning:

Soldim tun-u kun nafs itim birla urushni, Tanho qilichi birla urub hay-haylab o'ttum, –

yoki «Ma'rifatni xonaqosina qadam kelturmisham» singari bayt va misralari e'tiborga loyiqdir. «Bir Xudodin o'zgasi barcha g'alatdur, Mashrabo» degan misrada Mashrab ma'naviy olami ning o'zak nuqtasi bo'y ko'rsatib turibdi. Mashrabning so'z qo'llash mahorati yuksak. «Qoshi qarosini ko'rung», «Jonim chiqdi», «Urayinmu boshima», «Hay-haylab o'ttum» singari xalqona iboralar shoir she'riyatidagi shiradorlikni ta'minlagan. Mashrabning ayrim bayt va misralari hayotiy hikmatlar darajasiga yetgan:

Umr emasdur – oshiqing bir lahza bo'lsa yorsiz.

Hech ilme siynaga jo bo'lmadi takrorsiz. Qaroqchi qo'rqitar har yerda topsa karvon yolg'iz.

Mashrab she'rlarining ijtimoiy-badiiy ahamiyati juda katta. Ular bugun ham bizning zamondoshlarimizni, ayniqsa, yosh avlodni yuksak insonparvarlik ruhida tarbiyalashda, ularning yuksak axloq egalari bo'lib kamol topishlarida, she'riyatning go'zal namunalari asosida shakllanadigan badiiy-estetik didlarining takomilida o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Savol va topshiriqlar

1. Mashrabning hayot yo'li haqida nima deya olasiz?
2. Mashrab yashagan davr va muhit haqida nimalarni bilasiz?
3. Mashrabni tabiatan qanday odam sifatida tasavvur qilasiz?
4. Mashrab ijod qilgan janrlar haqida gapirib bering.
5. Mashrab asarlari bizga qay yo'sinda yetib kelgan?
6. Mashrab she'rlari bilan aytiladigan qanday qo'shiqlarni bilasiz?
7. Sizga ularning nimasi manzur bo'lgan?

8. Mashrab adabiy merosining bugungi kundagi ma'rifiy vatarbiyaviy ahamiyati haqida gapiring.

G'AZALLAR«Bu tani xokini-yu ruhi ravonni na qilay?!»

Bu tani xokini-yu ruhi ravonni na qilay?!
Bo'lmasa qoshimda jonon, bu jahonni na qilay?!
Yorsiz ham bodasiz Makkaga bormoq ne kerak?!
Ibrohimdin qolg'on ul eski do'konni na qilay?!
Urayinmu boshima sakkiz behisht-u do'zaxin,
Bo'lmasa vasli menga, ikki jahonni na qilay?!
Zarraye nuri quyoshdek bu jahon ichra tamom,
Oshkoro bo'lmasa, sirri nihonni na qilay?!
Arshning kungurasin ustig'a qo'y dum oyog'im,
Lomakondin¹ xabar oldim, bul makonni na qilay?!
Bir Xudodin o'zgasi barcha g'alatdur, Mashrabo,
Gul agar bo'lsa qo'lumda, ul tikanni na qilay?!

Tasavvufda tan va ruh muammosi ancha jiddiy ko'riladigan masala va muammolar sirasiga kiradi. Zero, tan insonga, ruh esa ilohiyotga daxldordir. Odatda, o'zini anglagan inson ruhida ilohiy sirlardan qisman xabardorlik mavjud bo'ladi. *Jonon* esa oshiq (solik) qalbida sodir bo'layotgan ilohiy ma'rifat darajasining ortib borishi bilan aloqador. Demak, bu baytda ilohiy ma'rifatga intilmasdan yashash umr mazmuniniyo'qqa chiqaradi, degan haqiqat mujassamlashgan.

Xuddi mana shu fikr keyingi baytda yana bir pog'ona balandroq pardalarda kuylanadi. Tasavvuf adabiyotida *yor*, *jonon* so'zlari ko'pincha ilohiy ma'rifatning oshiq qalbidagi jilolanishini anglatadi. Demak, Makka ziyoratiga borish uchun ham jiddiy tayyorgarlik talab etiladi. Bu talabning asosi ko'ngil pokizaligi, moddiy ehtiyoj va talablardan voz kecha olish, nafs qutqularidan forig' bo'lish, ko'ngil obodligi ustida qayg'urishdir.

Bir qarashda jannat va do'zax tushunchalarini inkor etish dahriylik tushunchasi bilan bog'lanib ketganday bo'ladi. Aslida esa unday emas. Diqqat bilan qaralsa, Mashrab do'zax va jannatni boshimga uramanmi deganda *yor vasli* – ilohiy tajallini ko'rishni nazarda tutgan. Agar o'sha darajaga yetmaydigan bo'lsa, yuqoridagi tushunchalarning ham mazmuni yo'qqa chiqadi. Ko'rinadiki, bu baytda ham yana ko'ngil ozodaligi nazarda tutilgan.

Olamga boqqanda uning har bir bo‘lagida, ya’ni insonni qurshab turgan moddiy jismlarning o‘zida ham Yaratganning kuch va qudratini his etib turish kerak. Quyoshning paydoli uning zarralarida namoyon bo‘ladi. Xuddi shunga o‘xshab Yaratganning o‘zi ham u yaratgan narsalar vositasida anglanadi. «Sirri nihon» insonga ma’rifiy bilimlar tufayli anglanishi mumkin bo‘lgan haqiqatlardir.

Mashrab bir solik (yo‘lovchi) sifatida bu uzun yo‘lning asosiy bosqichlarini bosib o‘tgan solik tilidan aytmoqdaki, «bodani ichgan solik Arsh kungarasining ustiga ham oyoq qo‘ya oladi». Mayning ilohiy ishq yoki ilohiy ishq mujassamlashgan ko‘ngil ramzi ekanini yodda tutsak, qo‘yilganqadamning ham, lomakondan xabar olishning ham ma’nosi bir qadar oydinlashadi. Ya’ni ilohiy ma’rifat egasigina emas, *lomakon* – makonning yo‘qligi, yo‘qlik olamidan ham xabardor bo‘ladi. U olam ilohiy olam, ilohiyot olamidir.

Ana shundan keyin oliy haqiqatga yetish mumkin bo‘ladi. Buning uchun Yaratganning o‘zidan boshqa hamma narsaning xato – g‘alat ekanini anglab yetish kerak. Boshqa narsalarga mahliyo bo‘lib asl haqiqatdan chalg‘imaslik kerakligi baytning asosiy mazmun va mantig‘ini tashkil etadi. Bu murakkab umumlashmani anglatish uchun esa oddiy va sodda ikkita obraz qo‘l keladi:

Bir Xudodin o‘zgasi barcha g‘alatlardur, Mashrabo, Gul agar bo‘lsa
qo‘lumda, ul tikanni na qilay?!

O‘z-o‘zidan *gul* asosiy maqsad va mohiyatni, *tikan* esa ikkinchi darajali narsalarni anglatayotgani ma’lum bo‘ladi. Ammo esdan chiqarmaslik lozimki, ikkinchi darajali narsalardan ehtiyot qilinmasa, kishiga jarohat yetishi, uningiztiroblari ortishi mumkin.

Mashrab she’riy unsurlarni tanlayotganida ularning mazmun uchun qanday xizmat qilishi mumkinligini ham e’tiborga olgan. Butun she’r davomida so‘roq ohangining saqlanishi undagi ma’no qatlamiga bo‘lgan e’tiborni har doim tarang holda tutib turish imkonini beradi. Birinchi baytda bir uyada birlashadigan so‘zlar miqdorining ko‘pligi – tanosub she’riy san’ati bayt mazmunini to‘la va yaxlit holda idrok qilishga ko‘maklashadi. *Tan* va *ruh* esa mantiqiy tazodni yuzaga keltirgan:

Bu tani xokini-yu ruhi ravonni na qilay?!

Bo‘lmasa qoshimda jonon, bu jahonni na qilay?!

Keyingi baytda tashbih, istiora, ramz singari tasvir vositalaridan foydalanilgan. Bular she'ring ta'sirchanligini yanada kuchaytirgan. Bularning barchasi mazmuniga quvvat, shakliga chiroy ato etgan. Ular birlashib, kitobxon qalbida go'zal va yoqimli ta'sirni hosil qiladi.

«Agar oshiqlik'im aytsam...» Agar oshiqlik'im aytsam, kuyub jon-u jahon o'rtar, Bu ishq sirrin bayon qilsam, taqi ul xonumon o'rtar.

Kishiga ishq o'tidin zarraye yetsa, bo'lur giryon,
Bo'lub besabr-u betoqat, yurak-bag'ri chunon o'rtar.
Meni bexonumon tinmay kuyub-yondim firoqingda,
Oting tutsam, nigoro debki, zavqidin zabon o'rtar.
Qayu til birla, ey jono, seni vasfing bayon aylay,
Tilim lol-u ko'zum giryon, so'ngaklarni nihon o'rtar.

Na qattiq kun ekan, jono, visolingdin judo bo'lmoq,
Meni ohim tutunig'a zamin-u osmon o'rtar.
Bu dard ila xarob o'ldum, kelib holimni so'rmassan,
G'aming boshqa, alam boshqa, yurakimni fig'on o'rtar.
Bu Mashrab dardini, jonoki, har kim boshig'a solma,
Agar mahsharda oh ursam, bihishti jovidon1 o'rtar.

Savol va topshiriqlar

1. Ritorik savolning shoir ijodidagi o'rni haqida nimalarni aytib bera olasiz?
2. Sizningcha, Mashrab g'azallarida qaysi badiiy timsollar faolroq qo'llanadi?
3. Mashrab qo'llagan tashbihlarni toping va izohlab bering.
4. Tanosub san'atining mohiyatini shoir she'rlari asosida izohlab bering.
5. «O'rtar» g'azalining matla'si yuqori darajadagi ohangdorlikka ega. Uning nimalar hisobiga hosil qilinganini aytib bera olasizmi?
6. «O'rtar» g'azalining qofiya va radiflar tizimini aniqlang, ularning vazifalarini tushuntiring.
7. G'azalda «ishq o'ti» istiorasining bajarayotgan vazifasini belgilang.
8. G'azalda qo'llangan she'riy san'atlarni toping va ularning qo'llanish xususiyatlarini izohlang.

3.6. Muhammad Rizo Ogahiy

Mashhurligiga ko‘ra, uch toifa shoirlar bor. Birinchisi hayot davrida mashhur bo‘lib, keyin unutilgan. Ikkinchisi hayotligida nomi chiqmasada, vafotidan so‘ng dovrug‘ qozongan. Uchinchisi foniy hayotidayoq boqiy nom qozongan. Muhammadrizo Ogahiy (1809 – 1874) so‘nggi toifaga mansub shoirdir. Xiva xonligi davrida turkiy tilda eng ko‘p bitilgan nazmiy va nasriy asarlarning muallifi, Turkiy til tarjimonlik maktabining Zahiriddin Muhammad Bobur lafzi bilan aytganda “eng ko‘b va eng xo‘b” ijodkori va peshqadami edi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 20 may kuni “Adiblar xiyoboni”ga tashrifi chog‘ida adabiyot tarixida munosib o‘rin tutgan ijodkorlar asarlarini o‘rganish va targ‘ib etish, yoshlarning ongiga singdirish vazifalari bo‘yicha Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti jamoasiga “Ogahiy hayoti va ijodi – yoshlar tarbiyasi uchun namuna” yo‘nalishi berildi. Mumtoz shoir, sermahsul tarjimon, xassos muarrix, davlat arbobi – mirob, Xiva shahri Ichan-qal’a devoriy naqshin binolarining so‘z bunyodkori – bosh epigrafi Muhammadrizo Ogahiy haqida so‘z yuritamiz. “Bu yil mohi mazbur, ya’ni zu-l-qa’daning o‘nunda shanba kuni Erniyoz bekg‘akim, faqirning inisidur, hazrat vohibilatoyo bir farzandi arjumand va valadi saodat payvand ato qildi. Va ul nuri hadiqai jalol va navvari hadiqai kamol Muhammadrizobekka mavsum bo‘ldi. “Anbatuhulloh nabotan hasanan”. Bu jumlada biz Shermuhammad Munisning “Firdavs ul-iqbol” asarida Muhammadrizo Ogahiy haqidagi ilk ma’lumotni, ya’ni 1224 yil 10-zu-l-qa’da/1809 yil 17 dekabrda Munisning inisi Erniyozbekning o‘g‘li Muhammad Rizobek – Ogahiy tug‘ilgani haqida ma’lumot olamiz. Va Qur’oni karim, 3-sura Al-Imronning “Olohi taolo uni ko‘rkam o‘stirdi” 37-oyatidagi ishorani ko‘ramiz. Bilamizki, sharq mumtoz she’riyatida har bir shoir devon tartib beradi. Devonning kirish qismida, ya’ni debochada shoir o‘z hayoti va ijodi haqida ma’lumot berib, Ogahiy ham birlamchi manbalarni devoni “Ta’viz ul-oshiqin”(Oshiqlar tumori) da keltiradi. Sayyid Muxammadxon hukmronligi davrida, uning shogirdi, taxt vorisi Muhammad Rahim II – Feruz (1864-1910) farmoniga ko‘ra tuzilgan. Devon 1288 / 1872-1873 oldin tuzilgan bo‘lib, 810 ta forsiy va turkiy she’r – 18000 misradan tarkib topgan. Hozirda devonning 10 ta qo‘lyozmasi va 2 ta toshbosma nashrlari mavjud. Ogahiy o‘zbek elining qiyot urug‘idan bo‘lib, uning hayotida Shermuhammad Munis katta rol o‘ynagan. Birinchi navbatda, shoir

devonida yoshlik chogʻidan ilmga chanqoqligini, shoiru olimlar davrasida boʻlishga intilganini yozgan. U maktabni tugatgandan soʻng, madrasanishinlik, zamonaviy til bilan aytganda Oliy taʼlim muassasasiga oʻqishga kirib, ilm olishni davom ettirganini yozadi. Ogahiy odatdagi 7-8, 10-11 yoki 12-13 baytlik gʻazallar yozish tartibini buzib, mazmun talabi bilan 20 baytlik va 23 baytlik gʻazallar yozdi. Rahnamosi, maslakdoshi, shogirdining – davr hukmdorlari boʻlgani, ularga soʻz qadrini bildirganligi, turkiy nazmni davlat siyosati darajasiga koʻtargani sohibiqalamning katta yutugʻidir. Ogahiyning pusht-u kamari boʻlmasada, bir necha yuz yillardirki, ijodlarining sadoqatli izdoshlari bor. “Ogahiy Feruz shohning ijodga ragʻbatlantirganini, natijada “koʻngliga quvvat va tabʼiga jurʼat” bilan koʻpdan-koʻp sheʼrlar yozganini soʻzlaydi, bu ham Navoiy debochalari mazmun-ruhini eslatadi. Ogahiy debochasidan quyidagi parcha ham Navoiyga “etishgan hukm”ning bir koʻrinishi darajasida:

“... dilnavozlik yuzidin xitob qilib dedikim: – Barcha musavvalardagi va bayozlardagi va oʻzga yerlardagi parishon boʻlgan sheʼrlaringni jamʼ etib, devon suvratida tartib bergil va anga debocha ham yozib soʻngra aytilgan ashʼoringni dagʻi hamul devonda oʻz mahalida raqam silkiga gavhar yangligʻ tergil!” Qoʻngʻirotlar sulolasining Alisher Navoiyga ergashish adabiy prosopografiyasining boshida Shermuhammad Munis (1778 – 1829) turgan edi. Shoir Navoiyni maʼnan ustoz va piri deb biladi. Aynan Munis ijodi Ogahiyning Navoiy ijodiga bogʻlovchi koʻpriq vazifasini bajargan. Chunki Munis Muhammadrizo Ogahiyning ustozigina emas, rahnamosi ham boʻlgan. Ogahiy Navoiy singari otadan erta yetim qolgan. Hazrat Alisher tarbiyasiga togʻalari – yetuk shoirlar Mirsaid Kobuliy va Muhammadali Gʻaribiylarning taʼsiri kuchli boʻlganidek, Munis ham Muhammadrizoning togʻasi sifatida uning hayoti va ijodida yetakchi shaxs edi. U “dastparvardai Munis” ekanligini, togʻasining devoniga oʻxshatib *debocha* yozganidan bilsa boʻladi. Muhammadrahimxon I Munisga, Husayn Boyqaro (1469-1506) Alisher Navoiyga homiylik qilganidek, Muhammadrahimxon II Ogahiyga rahnamolik qilgan. Shuning natijasida Munis saroy mushoiralariga jiyani, amakizodasi Muhammadrizo Ogahiyning jalb qila olgan. Ogahiy iqtidori va fenomenal mehnatkashligi bilan MuhammadrahimxonII davriga kelib, sadrnishin martabasida erishadi: **“Mirobliq mansab-i oliysigʻa mansub va sadrnishinlik martaba-yi mutolisigʻa mansubdurman”**.

Adabiyotshunoslar ikki shoirning lirikasi bilan yaqindan tanishgach, Alisher Navoiy ijodidan so‘ng barakali ijod qilgan sa‘natkor sifatida haqli ravishda Muhammadrizo Ogahiyning qo‘yadilar O‘rta asrlarda tarixiy Xuroson, Movarounnahr va Xorazm hududlarda hukmronlik qilgan sulolalar so‘z sehrini va undagi kamol zavqini davlat siyosatiga ko‘targanlar. Alisher Navoiy chig‘atoy turkiy adabiyotining bunyodkori edi. Uning devonlari debochasini ko‘rganimizda, rus matnshunos olimi D.S. Lixachevning “yagona adabiyot binosi yaratuvchilari” degan teoriyasini eslaymiz. Arab adabiyotining nazariyotchisi Ibn Roshiiq (XII asr) “qadimgi va yangi davr shoirlari ikki inson kabidir, birinchisi adabiyot binokori, uni mustahkam va yaxshi quradi. Ikkinchisi binoga naqsh va bezaklar beradi. O‘rta asr shoiri adabiyotga yaxlit bino sifatida qaragan. Ogahiy lirikasi yangi davrning “qayta quruvchisi” edi, uning so‘zlaridan foydalanib, Muhammadrahimxon II Feruz (1864 – 1910) Xorazm adabiy muhitini yaratgan.

Navoiyning purhikmat so‘zlari Xuroson va Movarounnahr, jumladan, Qo‘qon xonligi hududlarida joylashgan me‘moriy yodgorliklarida hali-hanuz aks-sado bermoqda. Ichan-Qa‘la majmuasidagi eng ko‘p epigrafik yozuvlar Ogahiy qalamiga mansub. Shoirning so‘zlari vositasida Feruz, devorlarda ham insonlarni ilmga targ‘ib qilgan. Vengriya olim A.Vamberi shunday deb yozgandi: Istalgan ma‘rifatli millatga nisbatan O‘rta Osiyolik ko‘chmanchining musiqa va xalq turkiy she‘riyatiga berilishi nisbatan kuchlidir. Qo‘qon, Buxoro va Qashqarga nisbatan Xiva xonligida bunday ehtiros yanada yuksakroqdir. Ogahiy Xiva xonligi Qo‘ng‘irotlar sulolasining fors tilidan turkiy tilga tarjima qiluvchi tarjimonlar maktabining peshqadami edi. Uning tarjimonlik faoliyatiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, u ijodining ilk yillarida fors tilidan tarixiy asarlarni tarjima qilishdan boshlagan va mahorati oshib borgan sayin badiiy asarlarni nazmdan nazmga o‘giran. Bugungi kunga kelib, Ogahiyning hayoti va ijodining salmoqli qismi yaxshi o‘rganilgan. Ammo adibning tarjima asarlarini zamonaviy talablar asosida tadqiq qilishga ehtiyoj sezilmoqda.

3.7. O‘zbek mumtoz adabiyotida ayollar: Anbar Otin “Risolayi falsafayi siyohon” asari

XIX asr ikkinchi yarmi–XX asr boshlari o‘zbek adabiyotida shoirlar ijodi alohida o‘rin tutadi. Anbar Otin ham ularning biri edi.

Shoira «Tarjimayi hol» asarida, jumladan, shunday deydi:

Otam – Farmonquli Marg‘iloniy,

Onam – Ashurbibi Qo‘qoniy.

Ular bo‘zchi, aniqrog‘i, belbog‘chilik bilan mashg‘ul bo‘-lishgan.

Oila juda kambag‘al yashagan:

Alar belboqchi – bo‘zchi erdi kasbi,

Hamisha makkayidan1 erdi noni,

Ki «Bo‘zchi yolchimas belboqqa» doim,

Yana juft bo‘lmas erdi bir choponi.

Kambag‘alchilik va nochorlik oilaviy hamjihatlikka ham putur yetkazadi. Anbar va uning ukasi o‘gay ota tarbiyasida qoladi.

Anbarni Qo‘qon shahriga – Zohidxo‘ja degan kishiga turmushga uzatishadi (Anbar Otin she‘rlaridan birida uni «zahmat ahli»dan deb yozadi, «Debocha»da esa uning «O‘ratepadan yalangoyoq yetim kelg‘an»ini ko‘rsatib o‘tadi). Ularning to‘rtta farzandi bo‘lgan: Mo‘minxo‘ja, Bibixon, Usmonxo‘ja, Ominaxon (yoshligida vafot etgan).

Bo‘lajak shoira Dilshod otin maktabida tahsil olgan. Dilshod Barno bu haqda shunday deb yozgan edi: «Anbaroy bug‘doyrang, sunbul sochli, ohu ko‘z, oy yuzli, axloqi hamida va odobi pisandida sohibidur. Bu sakkiz yashar qizcha bo‘lishiga qaramay, hazrat Navoiy g‘azallarini o‘rganishga behad qiziqadi... Umidim borki, bu qizcha katta shoira bo‘lg‘usi».

Anbar Otin o‘zbek va tojik tillarida ijod qilgan. She‘rlarida Uvaysiyning ta’siri sezilib turadi. Zero, Uvaysiyni bir she‘rida «momom» deb tilga oladi hamda otasiga Uvaysiyning amma ekanini ta’kidlaydi. Ustozlarning ulug‘i sifatida Navoiyni tilga oladi:

Agar ustodi adabni izlasang, Anbar Otin,

Sen Navoiy ta’limini doim mutolaa qil.

«Haziniy to‘dasi» degan ibora Anbar Otin qiziqqan ijodiy davraning nomidir. Shuningdek, Muqimiy, Furqat, Kamiy, Zavqiy, Shavqiylar ijodi ham shoira uchun qiziqarli bo‘lgan. (She‘rlarida ularga murojaat qilgan, ular bilan bahslashgan).

Anbar Otin O‘rta Osiyoning Chor Rossiyasi istilosi davrida yashagan. U rus madaniyati, san’ati va adabiyoti, ayniqsa, maktab-maorif sohalaridagi ilk o‘zgarishlarni ko‘rib, ularga nisbatan dastlab ijobiy baho beradi:

Qo‘shulub mulki Farg‘ona o‘rusga bu saro bo‘ldi,

O‘rus o‘zbek elig‘a tug‘ishgandek ag‘o bo‘ldi.

Keyin bu siyosatning qora va jirkanch tomonlarini ham («qilich yonig‘a to‘pponcha qo‘shulub») ko‘ra bildi:

Quvonib ibtidoda o‘yladi el: «Zulm ketdi», deb,

Kelib zolim, mulozim birla tezda hampo bo‘ldi.

Anbar Otin mahalliy va rus hukumati vakillarining birgalashib uylarini tortib olgani, oqibatda katta oilaning kichik hovlichada qamalib qolgani haqida ham she‘riy misralar bitgan. Muhimi, u «ikki yoqlik zulmni» ko‘plardan oldin ko‘ra bilgan va atrofida qilarni uni bartaraf etish uchun chorlagan edi.

Anbar Otin uzoq umr ko‘rmagan bo‘lsa-da, umrining ko‘p qismini to‘shakda mixlangan holda o‘tkazgan. Ammo u kuchli iqtidor bilan birgalikda mustahkam irodaga ham ega edi: «Falaki jomakabud1 dastidin yuz dodki, – deb yozadi u. – bir yig‘inda haqni aytib, balog‘a qolib zinadan quvlang‘animda oyog‘im chiqib yotib qoldim.

Yosh umrim hayf va rangim za‘faron bo‘lib yotdim. Bor mavjud kuchim kitob o‘qumoq va g‘azal abyot qilmoq ila band bo‘ldi».

«Qarolar falsafasi» Anbar Otin ijodidagi eng go‘zal adabiy kashfiyotdir. U shoira shaxsiyatidagi ijtimoiy jur‘at va jasoratning, yetuk salohiyat va ijodiy barkamollikning go‘zal namunasi.

Anbar Otin adabiyotimiz tarixida ilk bor falsafiy-publitsistik yo‘nalishda ijod qildi. Tarixda «Risolayi falsafayi siyohon» («Qarolar falsafasi risolasi») nomi bilan saqlanib qolgan, bu asar Anbar Otin dunyoqarashi, tasavvuri haqida boy ma‘lumotlar beradi. Uning tarix, falsafa, axloq va madaniyatimiz tarixining bilimdoni ekani ma‘lum bo‘ladi. U inson tanasidagi ranglarning mutlaqo ijtimoiy ahamiyat kasb etmasligini, uning qayerda yashashi va qaysi tilda gapirishi emas, balki olam va odamga munosabatiga ko‘ra farqli jihatlari bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatib beradi.

Qora so‘zining turli ma‘no qirralarini izohlar ekan, shoira ijtimoiy hayotga, undagi tengsizlikka urg‘u beradi. Ijtimoiy adolatning jamiyat hayotidagi o‘rni va ahamiyatini o‘ziga xos tarzda talqin qiladi.

Anbar Otinning ayollar, ularning ijtimoiy-ma‘naviy hayotdagi o‘rni va ahamiyati haqidagi kuzatishlari bugun ham o‘zining ijtimoiy hamda badiiy-estetik dolzarbligini yo‘qotgan emas.

3.8. «Risolayi falsafayi siyohon»dan («Qarolar falsafasi risolasi»dan)

Avvalgi fasl

Bu faslda barcha qarolar borasida bu aqli qosir¹ va noraso ilan bayon qilurman.

Aslida, qaro nimarsalar qarongʻulikda koʻzga koʻrunmas, ammo bu falaki kajraftor² oʻz shevalari ilan zamonani zulmat ichra qaro chodirga burkabdurki, bu chodir oʻz qaroligʻi qirq yilgʻi jilosida ichidagi barcha qarolarni ham namudor etgay³ ...

Har kishida oʻtkur idrok boʻlsa bilurki, qarongʻu tunda qaro baxt, qaro niyat va qaro fikr nechuk robita⁴ birla zulmat quchogʻida harakat qilur. Qaro tunda qaro baxt harakat qilgʻoni shu boʻlurki, barcha mazlumlar bedor va vahshat biym (qoʻrquv, vahm)ida ogʻir zahmat va mehnatgʻa giriftor boʻlurlar...

Aksar Janub va Sharq xalqlari monandi Arab, Eron, Afgʻon, Seylon, Hind va Kashmir xalqlari qaro yuz, oq koʻngul xaloyiq erurlar. Ul xaloyiq aslzoda oq tanlar kabi andom, aʼzoyi badan, qoʻl-oyoq, til, koʻz, aql-hush, gʻayrat, quvvat va tafakkurga moyildurlar...

Ul qaro xalq oftob soʻzonida⁵ mehnat qilib, oʻzlari har qancha kuyganlari holda, hosillarini hamtavoqlarigʻa tuhfa qilurlar. Misol andoqdurki, qazon bovujud qarodur, oʻzi oʻtda kuyub qaro boʻlgʻoni holda ovqat pishirub odamlarni toʻydurur...

Qarolar bordurlarki, alar oʻzlari qaro boʻlgʻonlari holda maʼrifat nuri siyratlarida toʻladur va ul nurlarni fasohat⁶ va til durdonalari vositasi ila olamgʻa oq shuʼla socharlar. Misol uldurki, qaro charogʻ oʻzi qaro yogʻ va kuyundigʻa giriftor boʻlgʻoni holda nuri ilan kulbani ravshan qilur.

Husn bobidagi eng muqaddam omillar ham qaroliqdurlarki, goʻzal siymoni asosi qaro qosh-u qaro soch va qaro xol boʻlur.

Ikkinchi fasl

Bu faslda man farqi qarolar taqdirini bayongʻa keltirurman. Avvalo, farq iborasi uldurki, ayollar boshini ikki qismga ajratib, peshonasidin, yaʼni burni ustidin ayriliq yoʻl tushar, shu(l) yoʻlni farq deyurlar, maʼnisi ulki oʻng taraf va chap tarafni farq qilmoq uchun zarurdir. Maʼlum boʻldiki, farq deb ayol boshidagʻi chiziqni nom olduk. Bas, farq ayol boshida boʻlsa, ul farq qay xilda boʻlmogʻini ham bilmoqni taqozo qilur.

Ayol sochini farqi har ikki tarafg'a barobar taralg'on bo'lub, nihoyat, silliq bo'lg'onidan yaroqqos jilosi bo'lur, ul jilog'a nazar solub, bu ayol taqdirini nelar bilan o'turini muoyina tafakkur ko'zi ila ko'rib bo'lur. Bu farq egasini man inson onosi har nechuk donishmand enagasi deb bilurman, ul ono shundog' onodur va mohir donodurki, Aflotun va Arastuni, Laqumojis va Doniyolni, Xizr ila Ilyosni, Iskandar-u Doroni, Luqmon va Sulaymonni, Abu Sino va Ulug'bekni, Jomiyini, Sa'diyini, Navoiyini, Firdavsiyini, Bedil va Xayyomni, Nodira va Uvaysiyini, meni va seni o'z qornida o'n oy ko'tarub, turli ofatlardin saqlab, yegan g'izosidan¹ rasamat² berib, to'qson to'qquz to'lg'oq dardini tortub tug'ub, hanuz ko'z ochishg'a majolimiz va sut emmoqqa kamolimiz bo'lmag'on murg'ak va g'ilmak holimizda ko'zimizni ochib, olamni ko'rish va sut emish qobiliyatig'a davvor-u³ mohir qilibdur, ko'z mujgonlarini shona⁴ qilib, undin barcha xilmlarni⁵ bartaraf qilib, nimjon barmoqlarimizni silab, band-bandig'a yig'ilg'on kirlarni artib, qo'limizg'a biror narsalarni ushlatub, harakat-ish o'yinlarni o'rgatti.

O'shal ono o'zi o'rgatgan harakatlar chaqaloqdin voqe' bo'lganda, kamoli xushnudlikdan boz¹ bolani qaynoq va yumshoq ko'ksiga bosub, hidlab, bo'salar qilur. Go'yo boladin sodir bo'lg'on harakatlar bolani hushyor, botirlik'idin bo'lubdur va go'yo onog'a bir ulug' foydaliq mehnat qilib berubdur.

Bas, shundog' mehribon ono ham mazkur farqi qarolari jumlasidandur... Farqi qarolarni qaro soch, qaro ko'z, qaro xol va lola yuz, la'ldek lab, sadafdek tish va hokazolar ila tasvir etganda, ularda o'z husni jamollarig'a yarashgon aql, farosat-u himmat va g'ayrat, xizmat-u mehnatlari ham bordurki, ul fazilatlarini ila birga yodlamoq lozimdur.

Uchinchi fasl

Bu faslda men baxti qarolar borasida so'z yuritaman, aslida din peshvolari baxti qaro deb o'z aqidalari bilan dunyoda faqat mehnat va mashaqqat bilan kun o'tkuzib, toat va ibodatni maromiga yetkazmagan va yana pir xizmatini munosib qilib, pir yo'llanmasini olmaganlarni aytishadi. Bizning fikrimiz bu aqidaga zid holda, aksincha, umri mehnat va mashaqqat bilan o'tib ketgan guruh ayni bebaxt odamlardirki, ularni baxti to dunyo turguncha barq urib, dostonlarni yoritib turadi. Bilmoq kerakki, Farhod shahzodalikdan ishq gadosi bo'lishni afzal bilib, o'z ma'shuqasining orzusini ro'yobga chiqarmoq uchun qoya toshlarni,

daryo(larni) to'sib, sahroni obod etish uchun mehnat va mashqqatga giriftor bo'ldi.

Shunday ekan, ma'lum bo'ladiki, Farhod kabi doston bo'lib uning orzusi butun bashariyat orzusi bo'lsa, nima uchun bu toifa mashaqqat chekkanlar baxtiqaro bo'ladi?! Haqiqatni aytganda, baxtiqaro shu toifalardirki, ular mehnatdan yiroq bo'lib, besh kun ko'rgan umrini rohat bilan o'tkazish maqsadida ming hiyla va aldovlar bilan ustamonlik qilib, o'zgalar mehnati bilan davlat to'plab, obro' va boylik hosil qilib, ommaning nafratiga giriftor bo'lib umri ado bo'lar.

Ular shoh bo'lsa, zolim mulla bo'lsa, so'zi boshqa, ishi boshqa amaldor bo'lsa, «jafokor» nomi bilan dunyodan o'tishadi, biror kishi u toifani yaxshi nom bilan yod etmaydi va hech bir donishmand (ularning) hayoti haqida esdalik uchun doston ham to'qimaydi. Bas, ma'lum bo'ldiki, dunyoda to'rt oyoqli hayvonlardek yeb-ichib, maishatni hunar qilib, benom-u nishon o'lib ketgan odamlarni baxtiqaro desa bo'lar.

To'rtinchi fasl

Bu faslda qora zulmat haqida so'z yuritmoqchiman. Aqlga ishoradirki, hech zulmat oq bo'lmas, albatta, bu «zulmat» so'zi qarong'ilikning baland sifati bo'lib, bu so'z ifodaga kelgan zahoti tinglaguvchi nazarida yorishmog'i dushvor bo'lgan qarong'i manzara ko'ringay. Bundoq manzarani ko'rguvchi uni tasvir etishga qobiliyat paydo qilgan va uni ko'rish quvvatiga ega bo'lgan, zulmat tasavvuriga ojiz va uni ko'rish qobiliyatidan begona kishi «zulmat» deb qarong'i kechani bilar va u kecha so'ngidan yaqin soat va muayyan vaqtda yorug' kun kelishini, albatta, bilar...

Zulm ustun kelib, bir mamlakatni bosib tursa, bu zulmni oftob va tong ravshanligi bartaraf etolmas, bunday zulmatni adolat kuchi yengar. Adolat kuchiga chiday olmagan zulmat ko'pincha majoziy hokim va zolimlar tarafidan joriy qilinadi...

Zolim aqlining yo'qligidan bexabar o'zini, shubhasiz, aqlli va dono hisoblab, har ishni qilish fikriga kelsa, o'sha ishni nihoyat ma'qul va maqbul va xaloyiq uchun majburiy qilar, u rejasini amalga oshiradi, ... ijrosiga farmon beradi. O'sha farmon qilgan mashaqqati el boshiga zulmdirki, o'sha zulm soyasi «zulmat» deyilar...

Tarixi tahrir 1328 hijriysi (1910) milodiy.

Savol va topshiriqlar

1. Anbar Otinning hayotidagi eng muhim voqealar haqida gapirib bering.
2. U qaysi ijodkorlar bilan muloqotda bo'lgan?
3. Anbar Otin ijod qilgan adabiy janrlar haqida gapirib bering.
4. Dilshod Barnoning bo'lajak shoira haqidagi qaydlarini o'qing va unga o'z munosabatingizni bildiring.
5. «Qarong'ulikda» so'z hozirgi adabiy tilimizda qanday talaffuz qilinadi va yoziladi? Ularni qiyoslang, mohiyati va sababini tushuntirib bering.
6. Anbar Otin oq tanli va qora tanli kishilar o'rtasida qanday farq va o'xshashliklarni ko'rsatgan? Bu bilan u nima demoqchi?
7. Asarda qozon bilan bog'liq o'xshatishni toping. Uning nima maqsadda qo'llanganini tushuntirib bering.
8. «Qaro» so'zi ma'rifat va go'zallik tushunchalari bilan aloqalantirilgan o'rin larni toping hamda ularni izohlang.
9. Adiba ko'plab buyuk allomalar nomini tilga oladi. Bunda u qanday maqsadni ko'zda tutgan?
10. «Baxti qarolar» ifodasini Anbar Otin qanday izohlagan? Uning nazarida haqiqiy baxti qaro kim?
11. Birinchi va ikkinchi qismlardagi ayrim abzas (xatboshi)- lar ning hozirgi o'zbek tilidagi tabdilini yaratishga urinib ko'ring.
12. «Qarolar falsafasi» matnini qayta hikoyalash bo'yicha musobaqalashing.

IV BOB. XIX ASRING II YARMI - XX ASR BOSHLARI ADABIYOTI

4.1. Muqimiy hayoti va ijodi, lirikasi. “Sayohatnoma” va “Saylov” asarlari

XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida shakllangan yangi o‘zbek adabiyotining asoschilaridan biri Muhammad Aminxo‘ja (taxallusi – Muqimiy, “muqim” – “bir joyda doimiy turuvchi” so‘zidan) 1850-yilda Qo‘qon shahrida novvoy oilasida tug‘ilgan. Muqimiyning onasi davrning o‘qimishli, ziyoli ayollaridan edi va onasi aytib bergan ertaklar, naqlar va qo‘shiqlar bo‘lajak ijodkorda adabiyotga mehr uyg‘otdi. Muhammad Aminxo‘ja 10 yoshda birinchi she‘rini yozdi.

Muqimiy dastlab maktabda, keyin Qo‘qon va Buxorodagi madrasalarda tahsil oldi. Buxoro shoirning ma‘naviy kamolotida muhim ahamiyat kasb etdi.

Muqimiy faoliyati davomida mirzalik (yer o‘lchovchi), pattachilik kabi kasblar bilan shug‘ullanib, oddiy xalqning ayanchli turmush tarzi, qishloqlarning abgor ahvoli bilan yaqindan tanishish imkoniga ega bo‘ldi va ularni o‘z asarlarida aks ettirdi. U Furqat, Zavqiy, Avaz O‘tar kabi ijodkorlar qatorida an‘anaviy o‘zbek mumtoz adabiyotini shakl va mazmun jihatdan boyitdi: sayohatnoma janrining shakllanishiga hissa qo‘shdi, satira va yumor yo‘nalishlarida o‘ziga xos asarlar yaratib, o‘zbek adabiyoti tarixida o‘chmas iz qoldirdi. Umri davomida og‘ir sharoitda, muhtojlikda, sarson-sargardonlikdayashagan shoir og‘ir dardga chalinib, 1903-yilda 53 yoshida vafot etdi.

MUQIMIY LIRIKASI

Muqimiy o‘zbek mumtoz adabiyotining an‘anaviy g‘azal, murabba, muxammas singari janrlarida barakali ijod qilish bilan birga, adabiyotga yangi g‘oyaviy yo‘nalishlar olib kirgan ijodkorlardan biri edi.

Ohkim, afsus, emas har ishda rahbar toleim,
Vojgundur, imtihon qildimki, aksar toleim.
Yuz tarafdin yetkurub gardi kudurat, zangi g‘am,
Aylagay oinayi tab‘im mukaddar toleim.
Har necha qilsam tavallo – zori qilmas, iltifot,
Ro‘yigardon teskari, tobora badtar toleim.

Ro'zgorim tiyra, iqbolim zabun, baxtim qaro,
 Bo'lsa ravshan, bormukin tadbiri digar toleim?
 Nogahon bersam, Muqimiy, bir musulmong'a salom,
 Daf'atan ikki qulog'ini qilur kar, toleim.
 Navbahor, ochildi gullar, sabza bo'ldi bog'lar,
 Suhbat aylaylik, kelinglar, jo'ralar, o'rtog'lar.
 Xush bu mahfi lida tiriklik ulfat-u ahhob ila,
 O'ynashib, gohe tabiatni qilaylik chog'lar.
 Rux ochib ko'zdin nihon bo'lsa paridek, naylayin,
 Ayrib hush-u aqlidin telba bo'lmay sog'lar.
 Hayfkim, ahli tamiz ushbu mahalda xor ekan,
 Oldilar har yerda bulbul oshyonin zog'lar.
 Malham istab kimsadin, zaxmi dil izhor aylasang,
 Choraye qilmoqdin o'zga, ustig'a tirnog'lar.
 Tobakay mundog' malomat kunjida doim Muqim,
 Bu zamon ko'z tutgin emdi senga bo'lsun tog'lar.

MUQIMIY SATIRASI: "SAYLOV"

Chor Rossiyasi Markaziy Osiyoni istilo qilgandan keyin joriy etgan yangiliklaridan biri mingboshi, yuzboshi, qozi singari mansablarga saylov tizimining joriy qilinishi edi. Muqimiy ushbu she'rining oxirida "bu saylov shu sanada 1310-hijriyda edi" ma'lumotining keltirishidan uning 1892-yilgi saylovlarga bag'ishlanganini anglash mumkin.

Qachon kim bo'ldi hakim amri birlan ibtido saylov,
 Amaldor ahli boshig'a bo'lib keldi balo saylov
 Teraklar bargidek titrab, jamii qozi – mingboshi
 Degoylarkim: "Yuzini teskari qil, ey xudo, saylov".
 Sochib qarzi-qavola, pul ko'tarib, istayub mansab,
 Bo'lolmay ko'p kishini sindirub, qildi gado saylov.
 Agar ming xatmi Qur'on etsalar, qo'ylar so'yub arzir,
 O'lumdin qoldi qolganlar, bo'lib erdi vabo saylov.
 Taloshi joh aylab, ot chopib, olmay dame orom,
 Musulmonlarning rangin ayladi chun kahrabo saylov.
 Muqimiy, og'ridi boshlar xaloyiq guft-u go'yidin,
 Shahar tinchib qolurdi bo'lsa-chi emdi ado saylov.

Savol va topshiriqlar

1. “Saylov” satirasida Muqimiy achchiq kulgiga olgan eng muhim masala nima? Demokratiyaning muhim elementlaridan biri bo‘lgan saylov jarayoniga shoirning bunday munosabati sabablari nimada deb o‘ylaysiz?

2. She’rda mansabdor shaxslarning asl qiyofasini ochib berishda qaysi detallar muhim ahamiyat kasb etmoqda? Nima uchun?

3. Mansab kursisi uchun bor-budidan ajralishga tayyor mahalliy amal dorlarning asl fojiasi nima edi? Bunda mustamlaka siyosatining ham ta’siri bor deb o‘ylaysizmi?

4. Muqimiy davri va bugungi kun saylov tizimi o‘rtasida qanday farqlar bor? Bugungi kunda saylov jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida qanday o‘rin tutadi?

V. XVII –XIX ASRLAR JAHON ADABIYOTI

5.1. A.S.Pushkin “Yevgene Onegin” she’riy romani

XVII asrda Yevropa murakkab va ziddiyatli davrga qadam qo‘ydi. Feodalizm inqirozga yuz tutdi va yangicha kapitalistik munosabatlar shakllana boshlandi. Ayrim davlatlarda (xususan, Fransiya va Rossiyada) absolyut monarxiya (qirolning mutlaq hokimiyati) o‘z cho‘qqisiga chiqqan bo‘lsa, Angliyada qirol hokimiyati va eskicha munosabatlarga qarshi g‘alayonlar bo‘lib o‘tdi. Bir tarafdin, Yevropaning ko‘p davlatlarini hududiy va diniy kelishmovchiliklar tufayli urushlar bo‘hroni qamrab oldi, ikkinchi tarafdin esa, ilm-fanning turli sohalaridagi yangiliklar insonning dunyo va jamiyat haqidagi tasavvurlarini o‘zgartirib yubordi. Asosiy shiori “Ozodlik, tenglik, birodarlik” bo‘lgan Buyuk fransuz inqilobi (XVIII asr oxiri) esa nafaqat Fransiya, balki butun Yevropada inson shaxsi va erkiga nisbatan yangicha munosabatlarni shakllantirdi. Bunday sharoitda adabiyot va san’atga munosabat ham o‘zgardi: Uyg‘onish davri madaniyati insonni oliy qadriyat sifatida ko‘rgan bo‘lsa, keyingi davr san’atkorlari inson va tabiat, inson va jamiyat o‘rtasidagi ziddiyatlarga asosiy e’tiborni qaratdilar.

XVII–XVIII asr ijodkorlari inson tafakkuriga ishonch, inson tarbiyasi va kamoloti orqali jamiyatni o‘zgartirish, undagi nuqsonlarni bartaraf qilish g‘oyasini ilgari surdilar. Ingliz adibi Daniyel Defo “Robinzon Kruzo” romanida kimsasiz orolga tushib qilgan inson misolida uning yaratuvchanlik kuchini tarannum etgan bo‘lsa, fransuz faylasufi Jan Jak Russoo‘zining “Emil, ya’ni tarbiya haqida” asarida qanday qilib nosog‘lom jamiyatda inson o‘z tug‘ma fazilatlarini saqlab qolishi mumkinligi masalasini ko‘tardi. Mualliflar tanqid orqali o‘z davrining illatlarini fosh qilib, ularni bartaraf qilishga da’vat etdilar: ingliz adibi Jonatan Sviftning “Gulliverning sayohatlari” satirik-fantastik romani va rus dramaturgi Denis Fonvizinning “Dumbul boyvachcha” komediyasi shunday asarlarning yorqin namunalaridir.

XVIII asr ikkinchi yarmi – XIX asr boshlarida yashab ijod etgan buyuk nemis adibi, faylasufi va davlat arbobi Iogann Volfgang Gyotening “Faust”i jahon adabiyotining durdona asarlaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Unda yashash mohiyati haqidagi muallif qarashlari umri davomida to‘plagan bilimlaridan hafsalasi pir bo‘lgan professor Faustning Mefi stofel (shayton) bilan garovi vositasida aks ettirilgan.

Ilohiyot ila band bo‘ldim,
Faylasufi xiradmand bo‘ldim.

Ilmi huquq, ilmi tabobat
– Barchasini o‘rgandim, faqat,
Faqat menga bir narsa ayon:
Nodon edim, nodonman hamon...
O‘zni olam bog‘iboni deb,
Ahli odam charog‘boni deb.
Topganim yo‘q boylik va shuhrat,
Totganim yo‘q hayotda lazzat...
Sening qutlug‘ og‘ushingdan, voh,
Yana chetda qoldim, tabiat!
Qandoq mumkin senga etishmoq,
Bahra olmoq quchoqlaringdan,
Sening zilol buloqlaringdan
To‘yib-to‘yib shimimoq sharbat.

“Faust”dan (Erkin Vohidov tarjimai)

XVIII asr oxirlarida Yevropada Buyuk fransuz inqilobi bilan boshlangan o‘zgarishlar mahsuli o‘laroq romantizm ijodiy metodi yuzaga keldi. Buyuk fransuz inqilobi va’da bergan islohotlardan qoniqmaslik, jamiyatdagi axloqiy tartibsizlikka qarshi kurashish kayfi yati, sanoat, siyosat va ilm-fan sohalaridagi taraqqiyotning mudhish oqibatlari romantizm vakillarida mutlaq ideallarga intilish hissini uyg‘otdi. Romantik ijodkorlar barcha muammolar, qarama-qarshiliklardan xoli, go‘zal va mukammal hayotni orzu qildilar hamda o‘z asarlarida “ideal dunyo” yaratishga intildilar.

Romantizm insonning ichki kechinmalarini, ruhiyatidagi isyonkorlik, jo‘shqinlik, ozodlikka intilish, tabiat bilan oshnolik kabi xususiyatlarni, aksar holatlarda qahramonning yolg‘izligini tasvirlashga asoslangan.

Romantizmga xos asosiy jihatlarni yana quyidagilarda ko‘rish mumkin:

- inson shaxsi, uning kechinmalari, go‘zal his-tuyg‘ulariga e’tibor, inson erkini oliy qadriyat sifatida ko‘rish;
- o‘tmishni ulug‘lash – o‘tmish ideal bo‘lmagan real voqelikdan (hozirgi kundan) qochish vositasi bo‘lishi mumkin;
- tabiatni ulug‘lash va insonning tabiatga yaqinligini ko‘rsatish
- aksar hollarda romantiklar uchun tabiat erkin, go‘zal, ideal dunyo sifatida namoyon bo‘ladi;
- romantik qahramon murakkab, ziddiyatli, tuyg‘ulari kuchli inson sifatida gavdalanadi.

XIX asrning birinchi yarmida Yevropa mamlakatlari va Amerika qit'asida yashab ijod qilgan adiblar romantik adabiyotning go'zal namunalarini yaratdilar. Jorj Bayron (Angliya), Jakomo Leopardi (Italiya), Haynrix Hayne (Germaniya), Adam Mitskevich (Polsha, Belarus), Mixail Lermontov (Rossiya) va Xose Esteban Echeverria (Argentina) lirikasi, Viktor Gyugo (Fransiya) romanlari va pyesalari, Vashington Irving (AQSH) novellalari shular jumlasidandir.

Alvido, yor! Agar shu balo
Qismatda bor bo'lsa – alvido!
Sen berahm bo'lsang ham, ammo,
Men dushmanlik qilmasman – vido!
Alvido, yor! Sendan uzoqda,
Har bir munis narsadan mahrum,
Qalbim azob degan tuzoqda,
Bundan ortiq bo'larmi o'lim?

Jorj Bayron (Hamid Olimjon tarjimasi)

XIX asrdagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar, demokratik islohotlar sari qadamlar yangi ijodiy metod – inson hayotini, uning kundalik turmushidagi qiyinchiliklarni haqqoniy tasvirlashga asoslangan realizm uchun zamin hozirladi. XIX asr birinchi yarmida Yevropa realistik adabiyotida romantik motivlar tasviri davom etgan bo'lsa-da, asr o'rtalariga kelib realizm yetakchi metodga aylandi. Realizmning o'ziga xos xususiyatlari:

– yangi mavzular: romantizm vakillari insonni ulug'lagan, uning qahramonligini kuylagan bo'lsa, realistlar davrni va undagi inson hayotini tushunishga, tipik (jamiyatning ma'lum bir qatlamiga xos umumlash ma) xarakterlarni tipik vaziyatlarda tasvirlash va tahlil qilishga urindilar;

– yangi qarashlar: realistlar hayot har doim ham go'zal va baxtli kechmaydi, degan qarashdan kelib chiqdilar, shuning uchun realizm oqimidagi asarlar har doim ham baxtli yakun topmaydi;

– yangi tasvirlash usullari: realistik asarlarda detallar muhim rol o'ynaydi. Onore de Balzak va Emil Zolya (Fransiya), Charlz Dikkens va Uilyam Tekkerey (Angliya), Henrix Ibsen va Yunas Li (Norvegiya), Fyodor Dostoyevskiy, Lev Tolstoy va Anton Chexov (Rossiya), Mark Tven va Jek London (AQSH), Mersedes Kabelyo de Karbonera va Klorinda Matto de Turner (Lotin Amerikasi) singari ijodkorlar realizm adabiyotining yirik vakillaridir.

ALEKSANDR PUSHKIN (1799–1837). “YEVGENIY ONEGIN” SHE’RIY ROMANI

XIX asr boshida hokimiyatga kelgan imperator Aleksandr I siyosiy va ijtimoiy sohalarida islohotlar boshladi: davlat organlari qayta tashkil qilindi, qonunlarning bir-biriga zid kelmasligini ta’minlaydigan Davlat kengashi tuzildi, bepul boshlang‘ich ta’lim joriy qilindi, oliy ta’lim muassasalariga muayyan darajada erkinlik berildi. Biroq islohotlar mantiqiy nihoyasiga yetkazilmadi. Imperatordan davlat boshqaruvi tizimida jiddiy o‘zgarishlar kutgan zodagonlar keyinchalik “dekabristlar harakati” deb atalgan yashirin jamiyatga birlashib, absolyut monarxiya va Rossiya rivojlanishiga to‘g‘onoq bo‘layotgan krepostnoylik huquqini (dehqonlarning muayyan yerlarga biriktirilishi va boshqa yerga o‘tishining taqiqlanishi) yo‘q qilish, konstitutsion monarxiya yoki respublikaga o‘tish rejalarini ishlab chiqdilar. Ular 1825-yilda vafot etgan Aleksandr I ning ukasi Nikolay I ga toj kiydirish marosimi kuni poytaxt Sankt-Peterburgda qo‘zg‘olon ko‘tardilar. Qo‘zg‘olon bostirildi, qo‘zg‘olon ishtirokchilari esa o‘lim jazosi yoki surgunga hukm qilindi. Nikolay I asosiy e’tiborini shaxsiy hokimiyatini mustahkamlash hamda davlatning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti ustidan qattiq nazorat o‘rnatishga qaratdi. Shu bilan birga, XIX asr rus madaniyati tarixida o‘chmas iz qoldirdi.

“Rus adabiyotining oltin asri” deb atalgan bu davrda Aleksandr Pushkin, Mixail Lermontov, Nikolay Gogol, keyinchalik Fyodor Dostoyevskiy, Lev Tolstoy, Anton Chexov singari buyuk so‘z ustalari ijod qildilar.

Shoir, yozuvchi, dramaturg, zamonaviy rus adabiy tilining asoschisi Aleksandr Pushkin 1799-yili Moskvada zodagon oilada tug‘ildi. 1811-yilda u o‘sha davrning eng nufuzli ta’lim dargohlaridan biri – Sarskoye Selodagi (Sankt-Peterburg yaqinida) Imperatorlik litseyiga o‘qishga qabul qilindi. Litseydagi muhit 199 Pushkinning keyingi hayotiga kuchli ta’sir qildi: uning dastlabki she’rlari litseyda tahsil olayotgan davrida e’lon qilindi va o‘sha davrning nomdor shoirlari e’tirofi ga sazovor bo‘ldi, bu yerda u bir umrlik chin do‘stlar orttirdi va erkinlik g‘oyalari bilan tanishdi. Pushkinning litseydagi ayrim do‘stlari keyinchalik “dekabristlar” harakatining a’zolari bo‘lishdi. 1817-yilda litseyni tamomlagan Pushkin Tashqi ishlar kollegiyasiga (vazirligiga) ishga qabul qilindi. Bir qancha davlat arboblari va hatto imperator Aleksandr I ni hajv qilgan she’rlari uchun 1820-yili Rossiyaning janubiga surgun qilindi va bir necha yil quvg‘inda yashashga majbur bo‘ldi. Davlat siyosatiga to‘g‘ri

kelmaydigan qarashlari uchun Pushkin 1824-yilda davlat xizmatidan bo'shatiladi va onasining mulki bo'lgan Mixaylovskoye qishlog'iga surgun qilinadi. 1826-yilda imperator Nikolay I ning ruxsati bilan surgundan qaytgan Pushkin adabiy faoliyatini davom ettiradi, tarixiy monografiya ustida ishlaydi, "Adabiy gazeta"ga muharrirlik qiladi, "Sovremennik" ("Zamondosh") jurnaliga asos soladi. Aleksandr Pushkin 1837-yili Sankt-Peterburgda vafot etdi. Uning adabiy merosini she'rlar, she'riy ertaklar, dostonlar hamda nasriy va dramatik asarlar tashkil qiladi.

"Yevgeniy Onegin" she'riy romani

Pushkin "Yevgeniy Onegin" she'riy romanini 1823-yilda, janubga surgun qilingan paytda yoza boshladi va asar ustida sakkiz yil ishladi. Bu vaqt davomida Pushkin bilgan jamiyat ancha o'zgardi. 1820-yili, muallif asarni yoza boshlaganida Rossiyaning Napoleon ustidan qozongan g'alabasi ta'sirida jamiyatda ko'tarinkilik, vatanparvarlik kayfi yatlari hukmron edi. 1825-yilgi muvaffaqiyatsizlikka uchragan Dekabristlar qo'zg'olonidan keyin esa turli taqiqlar va qatag'onlar avj oldi. Jamiyatdagi bunday o'zgarishlar, tabiiyki, muallifga va asarga ta'sir qilmay qolmadi.

Asar ustida ishlayotgan shoir o'z xatlaridan birida: "Shunchaki roman emas, she'riy roman yozyapman – farq katta", – deydi. Roman muqaddimasida esa shoir shunday yozadi:

Kiborlarga bitmadim ermak,
Olqab do'stlik iltifotini.
Istagimdur armug'on etmak
Senga loyiq dil bayotini. ...
Kel! Orzumand qo'l bilan yakka
Ayla alvon daftarim qabul,
Kulgu, qayg'u omixtadir sal,
Xalqona-yu mukammal; dag'al,
Ermaklarim mevasidir bul.
Sengadir – g'o'r, so'lg'in yillarim
Selday ilhom, bedor tunlari,
Sovuq shuur tergan gullarim,
Yuragimning faryod, unlari.

Asar ikki marta – 1936-yilda Oybek tomonidan va 1988-yilda Mirzo Kenjabek tomonidan o'zbek tiliga o'girilgan. Siz bilan asarni Mirzo Kenjabek tarjimasida mutolaa qilamiz.

YEVGENIY ONEGIN
(she'riy romandan parchalar)
BIRINCHI FASL

I

“Tartibparast, pokdil amakim
Chin dardgaki duchor o‘lmishlar,
Avlo tadbir topmay, qarangkim,
Izzattalab bo‘lib qolmishlar!
Yo‘riqlari – o‘zgaga ibrat;
Axir, tangrim, bu nechuk kulfat,
Jilmay bemor yonidan hech ham,
Qarab yotmoq kunduz ham, kech ham!
Nechog‘ tuban nayrang, yoronlar,
Tirikmurda ko‘nglin ko‘tarmoq,
Yostiqlarin tuzatib turmoq,
Ma’yus eltmoq dori-darmonlar;
Xo‘rsinmog‘-u, aytmoq besado:
Qachon seni ko‘targay xudo!”

II

Quv yigitcha o‘ylardi shunday
“Pochtovoy”da dala-qir osha;
Qodir Zevs xohish-hukmi shay:
Bor xeshlarin vorisi – o‘sha.
Ey Lyudmila bilan Ruslanning
Do‘st-yorlari! Shu zum dostonning
Qahramonin muqaddimasiz
Tanishtiray, ruxsat bering siz:
Onegin bu – qalin bir oshnam,
Unga Neva bo‘ylari – zodgoh,
Balkim, unda tug‘ilgansiz, yo
Nash’-u namo topgansiz siz ham!
Sayr etganman men ham bir zamon,
Ammo shimol – men uchun ziyon.

III

Xizmat etib mardona, tugal,
Qarzlilar bilan otasi yashab,
Yilda bazm tuzardi uch gal,
Xonumonsiz qoldi so‘ng, ajab,

Yevgeniyni asradi qismat,
Avval Madame etdi tarbiyat,
So'ngra Monsieur almashdi o'rin;
Bola sho'xroq edi-yu, shirin.
Monsieur – asli g'arib bir farang,
Qiynalmasin deya yosh bola,
Saboq berdi hazillar ila,
Nasihat-la qilmadi garang.
Shumlik qilsa, koyir muloyim,
Yozgi bog'da o'ynatar doim.

IV

Yoshlik – o'tli, beorom fasl,
Nozik dard-u umidlar undan:
Yevgeniy ham yetilgach asl,
Murabbiyni haydashdi uydan.
Mana endi Onegin ozod,
So'nggi urfda soch qo'ydirib shod,
Kiyinishda – London dandysi,
Ko'rdi kibor olamin ko'zi.
Endi farang tilida ravon
Yoza bilar, bemalol so'ylar,
Mazurkaga charx urib o'ynar,
Ta'zim bajo keltirar chaqqon.
Boz ne kerak? Kibor doira
Tan berdi: u – aqlli, sara.

V

O'rganganmiz barchamiz oz-moz
Nimanidir, amallab, bir qur.
Tarbiyada ko'rinsak mumtoz,
Ajab emas, xudoga shukur.
Ko'pchilikning fi kriga ko'ra
(Ulug' zotlar hukmiga ko'ra),
Olimdir-u Onegin, quruq,
Unda ajib iqtidor, yo'riq:
Suhbatlarda qiynalmay asta
Har sohadan ozgina cho'qir,
Olimona tus olib, chuqur
Sukut saqlar muhim bahsda.
Tag'in o'tli hajv ila dildor
– Xonimlarni kuldirishi bor.

VII

Umrin hayot sadolariga
Baxsh etmoqqa yo‘q unda havas.
Yamb va xorey arolarida
Ne farq bordir, urinmang, bilmas.
So‘kar Homer, Feokritni,
Ammo o‘qir Adam Smitni
– Iqtisodchi edi u, demak,
Mushohada qilardi andak:
Qanday qilib boyiydi davlat,
Nima bilan kechirar hayot,
Bo‘lsa unda oddiy mahsulot,
Nechun bo‘lmas oltinga hojat.
Tushunmasdi otasi uni,
Garov qo‘yar edi mulkini.

X

Riyo kasbin o‘rgandi u tez,
Umid – pinhon, eplaydi rashkni.
Ko‘rinadi munglig‘, g‘amangez,
Boplar ishontirish, avrashni.
Goh mag‘rur-u, goh itoatkor,
Goh parvona, goh bee’tibor!
Sukutlari nechog‘ xumorli,
So‘zlashlari go‘zal, ohorli,
Ishqiy xatda qo‘pol qandayin!
Birin suyib, biriga to‘yib,
Yashar o‘zin unutib qo‘yib!
Qarashlari keskin va mayin,
Uyatchan va beor, ba’zida
Yiltiraydi yoshlar ko‘zida!

XV

Turmasdanoq hali o‘rnidan,
Unga necha maktub tutarlar.
Ne bu? Taklifnomami? Birdan
Uch xonadon bazmga chorlar.
Bal, bolalar bazmi unda,
Qayga yelar arzandam shunda?
Kimdan boshlar? Biroq baribir
Hammasiga bosh suqar bir-bir.

Keng bolivar qo'ndirib boshga
Xiyobonga yo'l olar asta.
Hozircha u tonggi libosda,
Qo'ng'iroqli soat ham tushga
Sado berib chorlaguncha to
Keng maydonda aylanar tanho.

XVI

Qosh qorayar. Chanaga minar.
Uchar "Po'sht-po'sht!" degan hayqiriq.
Qorlar inar – kumushga do'nar
Kumushmo'yna yoqasi, aniq.
Yelar Talon mayxona tomon,
Kutar unda Kaverin, ayon.
Kirar, tiqin dumli yulduzday
Shu zum shipga uchar, toshar may.
Seli sizib turgan qovurdoq,
Farang dasturxonining fayzi
– Qo'ziqorin qaylasi qaysi!
Strasburgning somsasiga boq!
Limburgning chin pishlog'i-da bor,
Ham oltinrang ananas tayyor!

XVII

Istar yana ko'ngillar sharob,
Chanqab seryog' ul qiyma etdan.
Qo'ng'iroqli soat-chi, shu tob
Xabar berar yangi baletdan.
Teatrda qattol hukmdor,
Go'zal aktyor xonimlarning zor
Va beqaror oshiq-shaydosi,
Sahna ortin faxriy a'zosi
– Oneginim ul tomon yelar.
Bunda barcha erkinlik aro
Raqs olqishlab, izzalab hatto
Fedra, Kleopatrada kular;
Moinani chorlashar butun.
(Faqat o'zni ko'rsatmoq uchun!)

XXI

Qarsak, olqish... Kirar Onegin,
Qatorlardan o'tgani zamon

Qo'shoynakdan boqadi sekin
Yot xonimlar lojasi tomon.
Qavatlariga tashlabon nigoh,
Ko'rdi: yuzlar, kiyimlar nogoh,
Etdi yomon ta'bini xira.
Har tarafga bosh egib so'ngra,
Erkaklarga ayladi ta'zim.
So'ng sahnaga boqib parishon,
Yuz o'girib, esnadi shu on,
Dedi: "Barin yangilash lozim;
Baletga ko'p chidadim, endi
Didlosi ham jonimga tegdi".

XXII

Ishq tangrisi, ilon va jinlar
G'avg'o qilur sahnada hamon.
Qarollar-chi, horib, po'stinlar
Ichra uxlari yo'lakda bu on.
Hali tinmas toptash, nuqishlar,
Chapak, yo'tal, burun qoqishlar.
Hali bino ich-u toshida
Fonuslari nur sochar juda.
Sovuq: otlar depsinar kishnab
– Egar-jabduq aylamish zada.
Izvoshchilar gulxan girdida
Janoblari so'kar qo'l ishqab.
Onegin ham chiqadi, mana,
Uyga borib kiyinar yana.

XXIII

Chizarmenmi aniq lavhasin
Tanho bo'lma-xonaning zinhori?
– Unda har xil na'ma bandasi
Kiyim tanlar takror-u takror.
Hoy-u havas, zavq uchun chandon
Neki sotsa ul attor London,
Boltiqdengiz to'lqini bukun
Ne keltirsa yog'och, moy uchun,
Yo ochko'z did Parijda bilsa
Nimaiki go'zal san'at deb,
Neni rohat, zeb-u ziynat deb,

Yo ermak deb ixtiro qilsa,
– Bular bari bezamish, tayin,
O‘n sakkiz yosh faylasuf uyin.

XXVII

Biroq mavzu boshqadir endi,
Hozir balga shoshganimiz soz.
Karetani kiralab yeldi
O‘sha yoqqa Onegin shovvoz.
Tiyra uylar yonidan bot-bot
Qator, mudroq ko‘chalarga shod
Sho‘x nur sochib qo‘sh fonuslari
Aravalar o‘tar, tuslanib,
Qor ustida kamalak chizar.
Tegrasida g‘ujg‘on chiroqlar
– Zo‘r, muhtasham bir uy charaqlar;
Cho‘ng oynada ko‘lkalar kezar:
Ular xonim hamda na‘maboz
Tentaklarning shaklidir, xolos.

XXXV

Xo‘sh, Onegin qalay? U tamom
Mudrab, baldan yotoqqa yelgan.
Nog‘oralar bu payt beorom
Peterburgni uyg‘otib bo‘lgan.
Hammol borar, savdogar turar,
Kirakashlar qamchini urar,
Xurma olib kelar sutfurush,
Poyida qor g‘irchillar – kumush.
Tong g‘ovuri uyg‘onar ajib.
Derazalar ochiqdir; tutun
O‘rlar go‘yo moviy bir ustun.
Nemis nonvoy darchasin ochib,
Ko‘pdan, qog‘oz qalpog‘i boshda,
Non sotadi juda sarishta.

XXXVI

Bal shovqini horitib biroq,
Subhidamni aylab yarim kech,
Sho‘xlik, hasham bandasi bu chog‘
Uxlar orom og‘ushida tinch.
Uyg‘onadi choshgohda alhol,

Tongga qadar yana shu ahvol
– Umr kechar rangin, bir izda,
O‘tgan kunga bu kun egizday.
Eng gullagan chog‘lari lekin
Zo‘r zafarlar ziyosi aro,
Kunlarning aysh, safosi aro
Baxtlimidi erkin Onegin?

XXVII

Yo‘q, hislari sovudi erta;
Ezdi kibor hayot suroni.
Jononalar oz fursat, o‘rtab,
Xayolining bo‘ldi mehmoni.
Xiyonatlar bevaqt toldirdi,
Do‘stlik, do‘stlar ko‘ngliga urdi.
Keyin, har kun osonmas iyib,
“Beef-steaks”-u somsaga to‘yib,
So‘ng shampanga qonmoq
shundaqa,
Bosh beomon og‘rigan kezlar
Socholmaydi u tig‘dor so‘zlar.
Bo‘lsa hamki olov, shumtaka,
Qiziqitirmay qo‘ydi oxir hech
Jang-u jadal, nayza-yu qilich.
Bazm-u ziyofatlarda butkul
Sog‘lommidi, beg‘ammidi ul?

XXXVIII

Kelmishdir u muftalo bo‘lgan
Dard sababin aniqlash oni:
Misli ingliz g‘ashligi olgan,
Alqissaki, rus xafaqoni
Asta-sekin chulg‘amish uni.
Yo‘q, xudoga shukr, o‘zini
Nogoh otib qo‘ygani yo‘q ul,
Lek yashashdan sovidi butkul.
G‘amgin, Child Harolddek, siniq
Dargohlarda ko‘rinar yana.
Na g‘iybat-u, na qarta va na
Xumor ko‘z, na oshkor xo‘rsiniq
Etar edi ko‘ngliga ta’sir;

Hech narsani xushlamas taqir.
LI Tayyor edi men-la Onegin
O'zga diyorlarni ko'rmoqqa.
Tezda taqdir bizni va lekin
Uzoq zamon qo'ydi firoqqa.
U chog' vafot qildi otasi.
Qarzchilarning ochko'z to'dasi
Yevgeniyni o'radi darhol,
Har birida o'zga arzi hol.
Da'volardan hazar qilgancha
O'z chekidan bo'ldi-yu rozi
Qarzlariga ketdi merosi,
U ziyon ham ko'rmadi uncha.
Amakisi o'lishin yo u
Bildimikin oldindan, yohu!

LII

Chindan ham ish boshqaruvchidan
Daf'atanda oldi u bir xat:
Chol to'shakda betobmish juda,
Rizolashuv istarmish behad.
O'qiboq bu mungli xabarni
Darhol lozim topdi safarni.
"Pochtovoy"da yeldi u birdan,
Uni esnoq tutdi hozirdan.
Meros haqqi, shaylaydi shu chog'
Oh-u zorni, nayrang, yolg'onni
(Shundan boshlab edim dostonni);
Ko'rdi, yetgach qishloqqa biroq
– Amakisi taxta uzra tek
Yotar tuproq kutgan sovg'adek.

LIII

Qo'ra gavjum – barcha parvona;
Har tomondan, so'nib yuzlari,
Kelishardi do'st-u begona
Hamda dafn ishqibozlari.
Marhumni ham qo'yishdi yerga.
Pop, mehmonlar yeb-ichdi birga.
So'ng gerdayib tarqaldi maj'ul,
Go'yo ishga bo'ldilar mashg'ul.

Qishloqidir Onegin endi,
Yer-suvga-yu o‘rmonga xo‘ja.
Aslida-chi, shu fursatgacha
Betartib-u isrofgar edi.
Endi mamnun – u yo‘lni tashlab,
Nelargadir oldi almashlab.

LIV

Ikki kuncha sokin dalalar,
Jilg‘alarning jildirashlari,
Quyug, salqin emanzor – bular
Yangichadek tuyuldi bari.
Tepa, dasht-u daraxtzor lekin
Uchinchi kun bermadi taskin.
So‘ng uyqusin keltirdi chunon,
Keyin esa ko‘rdi u ayon
– Qishloqda ham o‘sha dilgirlik.
Garchi bunda na bir ko‘cha bor,
Na saroy-u na bal, na ash‘or,
Xafaqonlik aylab tixirlik,
Soya va yo vafodor xotin
Kabi unga ergashar betin.

Savol va topshiriqlar

1. Pushkin o‘z davri Sankt-Peterburg zodagonlari hayotini qanday tasvirlaydi? Bunday turmush tarzining eng asosiy xususiyati nimada deb o‘ylaysiz?

2. Sizningcha, muallif nima maqsadda Oneginning bir kunini bunchalik batafsil tasvirlagan?

3. Birinchi fasl epigrafiga e‘tibor bering. Muallif nima uchun aynan shu epigrafni tanlagan deb o‘ylaysiz? Epigraf bosh qahramon xarakterini tushunishga qay darajada yordam beradi?

4. “Baxtlimidi erkin Onegin? Sog‘lommidi, beg‘ammidi ul?” Muallifning bu savolga javobi qanday? Sizning-chi? Nima uchun?

5. Nega qishloq ham ikki kunda Oneginning joniga tegdi, “xafaqonlik” uni bu yerda ham ta‘qib qila boshladi?

VI. XX ASR O‘ZBEK ADABIYOTI

6.1. Abdurauf Fitrat (1886–1938)

Abdurauf Abdurahim o‘g‘li Fitrat 1886-yil Buxoro shahrida tug‘ildi. Dastlab eski maktabda, keyin Mirarab madrasasida, XX asr boshlarida Istanbulda tahsil oldi. U yerda ijod bilan jiddiy shug‘ullandi. O‘sha davrda «Munozara», «Hind sayyohi bayonoti» singari nasriy asarlari hamda «Sayha» («Chorlov») nomli she‘riy to‘plami chop etildi. 1917-yil apreldan 1918-yil martigacha Samarqandda bosilgan «Hurriyat» gazetasiga muharrirlik qildi. 1918-yil Fitrat Toshkentga keladi va asosan, adabiy, ilmiy-ma‘rifiy ishlar bilan mashg‘ul bo‘ladi. 1921-yil Buxoroga taklif etiladi. Shu davrda Fitrat tashabbusi bilan 70 nafar turkistonlik iqtidorli yoshlar Germaniyaga o‘qishga yuboriladi.

Fitrat 1923–1924-yillarda Moskva va Leningradda yashadi, Sharq tillari institutida ishladi. U yerda turk, arab, fors tillari va adabiyotidan dars berdi. Leningrad dorilfununining professori bo‘ldi. Shu yillarda «Abulfayzxon», «Bedil», «Qiyomat», «Shaytonning tangriga isyoni» kabi asarlar yozdi.

Fitrat maktab o‘quvchilari uchun «Adabiyot qoidolari» darsligini, tilshunos olim sifatida o‘zbek tilining qoidolari to‘g‘risida «Sarf», «Nahv» kitoblarini yozdi. Uning musiqashunoslik sohasiga doir «Shashmaqom», «O‘zbek klassik musiqasi ham uning tarixi», «Sharq musiqasi» kabi tadqiqotlari ham bor. 1937-yil asossiz ravishda «xalq dushmani» degan ayblov bilan qamoqqa olinib, 1938-yil 4-oktabrda Toshkent shahrining hozirgi Yunusobod tumani Bo‘zsuv qirg‘og‘ida otib tashlandi.

Mustaqillik davrida Abdurauf Fitrat ijodi keng ommaga qayta yetkazildi. Uning hayoti va ijodi to‘g‘risida ayrim ilmiy risolalar yozildi.

ABULFAYZXON

Yo‘qsul o‘lkasining tarixidan besh pardali fojia

(Drama qisqartirib berildi)

KIMSALAR

Abulfayzxon – Buxorodagi o‘zbek xonlarining so‘nggisi; qirq-ellik yoshlarda.

U l f a t – xonning xo‘jasaroyi (haram boshlig‘i); qirq-ellik yoshlarda.

D a v l a t t o' q s o b a – xonning yaqin xizmatchilaridan.

Q o z i N i z o m – Buxoroning qozi kaloni. Ellik-oltmish yoshlarda.

H a k i m b i y – xonning inog'i, so'ngra otaliq; ellik-oltmish yoshlarda.

R a h i m q o' r c h i – so'ngra to'qsoba, so'ngra otaliq. Hakimbiyning o'g'li; o'ttiz-qirq yoshlarda.

M i r V a f o – Rahimxonning hukmronlik tarixiga bag'ishlangan «Tuhfayi xoniy» asarining muallifi. Hakimbiyning odami, ellik-oltmish yoshlarda.

D o n y o l b i y – Hakimbiyning ukasi; qirq-ellik yoshlarda.

I b r o h i m i n o q – so'ngra otaliq; oltmish-yetmish yoshlarda.

T o g' a y q u l b e k – mang'it beklaridan.

X o' j a K a l o n – mashhur xo'jalardan.

O x u n d – Buxoroning katta mullasi.

N o d i r s h o h – Eron shohi.

R i z o q u l i x o n – Nodirshohning o'g'li.

M i r z o M a h d i – shohning bosh kotibi.

A l i q u l i x o n, H u s a y n x o n, A h m a d x o n – Eronning qo'shin boshliqlari.

A b d u m o' m i n x o n – Abulfayzxonning o'g'li, 15 yashar.

Y o' l d o s h, E r g a s h – qalandar kiyimli tilchilar, Hakimbiyning odamlari.

Qorovullar, x i z m a t c h i l a r, j a l l o d l a r, c h o l g' u c h i l a r.

BIRINCHI PARDA

Kecha. Buxoro arkida. A b u l f a y z x o n ning uyi shohona to'shalib, bezangan. O'rtada osilg'an muhtasham «Chil charog'»ning butun shamlari yonib turadir. Uyning o'rtasida, kichkina kursichaning ustidag'i shamdonchada yonib turg'an shamning oydinlig'i ostida U l f a t x o' j a s a r o y, M i r V a f o ham Q o z i N i z o m taxtal o'ynab turalar. Tashqarida chalinib turg'an cholg'ular birozdan keyin sekinlashar, so'ngra bitar.

Q o z i N i z o m. Kisht! (Bir dona surar.)

M i r V a f o. E..., otimiz ketdi-ku!

U l f a t. Podshohi olam eson bo'lsalar, yana ot topilar.

Q o z i N i z o m. Tangri xoqonimizg'a esonlik bergay.

U l f a t. Omin! (Bir dona surar.)

M i r V a f o. Shu kecha tushimda xoqonimizni ko‘rdim, bo‘z bir otg‘a mingan, qo‘llarida qilich, yiroqlarg‘a qarab turg‘anlar edi.

Q o z i N i z o m. Xudo xohlasa, yiroq yerlargacha borib, ko‘b o‘lkalarni olarlar.

U l f a t. Nafas muborak, omin.

M i r V a f o. Kisht! (Bir dona surar.)

Q o z i N i z o m. Mana, emdi ish qiyinlashdi!

Hammalari taxtag‘a tikilalar. A b u l f a y z x o n ichkari uylaridan juda og‘ir bosib chiqar, o‘tirg‘anlarga‘a qarab yurar, hammalari turib qo‘l qovushturalar.

A b u l f a y z x o n. Qani, kim kuchli?

U l f a t. Xoqonimizning ikkala qullari ham yaxshi o‘ynaylar.

X o n. Sen qaysi tomonda?!

U l f a t. Men xoqonimizni olqab tomosha qilib turaman, hech bir yoqqa qo‘shilg‘anim yo‘q.

X o n qaytib, katga chiqar. Yonboshlab, bir qo‘lini boshig‘a tirkab uzanar. Kuchli bir qayg‘u ostida ezilib turg‘ani ko‘rinadir.

M i r V a f o. Kisht! (Bir dona surar. O‘yinchilar singirlanib, taxtag‘a qaraylar.)

X o n. Kim o‘tdi?!

U l f a t. Mir Vafo qulingiz o‘tdilar.

X o n boshini qimirlatar. O‘ y i n c h i l a r taxta boshidan turib, uyning eski yoqasidag‘i ko‘rpalarga o‘tiralar. X i z m a t c h i kirib, taxtani hamda kursicha bilan shamdonni olib chiqar.

Xon (Qozi Nizomga). Farhod otaliqni ko‘rdingizmi?

Q o z i N i z o m. Hazratimning buyruqlari bilan borib ko‘rgan edim.

X o n. Nima qildingiz?

Q o z i N i z o m. Otaliq qulingiz bilan uzun so‘ylashdim, hazratim buyursalar, hammasini arz qilayin.

X o n. Aytingiz.

Q o z i N i z o m. Bordim, ko‘rishdim, so‘yladim: «Siz xoqonimizning eng ishonchli qullari bo‘lasiz. Xoqonimizning muborak mijozlarig‘a yoqmayturg‘an ishlar qilar ekansiz. Eron qo‘shini Qarshidan qaytgandan so‘ngra, sizning yurishturishingiz boshqacha bo‘lg‘an ekan», – dedim.

X o n. «Eron qo‘shinini Qarshidan qaytarg‘an yolg‘iz sen emassan», demadingizmi?!

Q o z i N i z o m. Uni ham aytdim. «Nodirshoh tomonidan yuborilg'an qo'shinining Qarshidan qaytishi uchun sizgina emas, Hakimbiy inoq ham ko'b tirishdilar», – dedim. X o n. Nima dedi?!

Q o z i N i z o m. Otaliq qulingiz bu so'zimga kulibgina qaradilar. «Eron qo'shini ikki-uch bekninggina tirishmagi bilan yurtimizdan chiqmadi», – dedilar.

M i r V a f o. Xoqonimiz juda yaxshi biladilarkim, Nodirshoh qo'shinining tuprog'imizdan chekilishiga Hakimbiy inoq qullari ko'b tirishdilar. Otaliq shuni ko'rmak istamaylar chog'i!

Q o z i N i z o m. Otaliq deylik, Eron qo'shinini tuprog'imizdan biz chiqarmadik, o'zi chiqdi.

X o n. Nima... O'zimi chiqdi?!

Q o z i N i z o m. Otaliq qulingiz shunday deylik: «Eronning, – deylik – yangi to'p, mulklar bilan yaroqlang'an qo'shini bizning qo'shinimizni buza olg'an bo'lsa ham, o'zbekning botirlik'ini bilg'ani uchun hurkib turar edi. Bizga yordam uchun Xiva qo'shinining ham Buxorog'acha kelganini eshitg'ach, butun qo'rqdi, ustalik bilan urushni yotqizdi-da, qaytib ketdi. Bu ishda mening-da, Hakimbiy inoqning-da ayri xizmatimiz Xiva qo'shini Buxorog'a kelgancha urushni uzatib turmoq bo'ldi. Men Eron qo'shinini qaytardim deb, kattalik qilmag'anim kabi, xonimizdan yashiring'ina Nodirshohg'a elchilar yuborib, xabarlashib-da turmadim».

X o n. Kim Nodirg'a elchi yuborg'an ekan?!

Q o z i N i z o m. Otaliq qulingizning so'zlariga ko'ra, Hakimbiy inoq shunday qilg'an bo'lsalar kerak.

X o n. Ul menga do'st bo'lsa, nega bukingacha qizini yubormaydir?!

Q o z i N i z o m. Uni ham so'radim.

X o n. Nima dedingiz?!

Q o z i N i z o m. «Molimizni, jonimizni xoqoni olamning muborak oyoqlarida qurbon qilmoq hammamizg'a lozimdir. Shuni qilmag'anda, sultonimizning chin qullari bo'la olmaymiz. Siz shuncha kundan beri bittagina qizingizni tortiq qilmay turasiz», dedim. Otaliq bu so'zni eshitg'ach, yomon qizidilar. «Xong'a yaxshi ko'rinmak uchun qiz qurbon qilg'uchilar ko'b, shularning qizlarini oldira beringiz», dedilar.

X o n. O'zi yubormaydir. Yuborg'anlarga so'z ham otadir.

U l f a t. Yomonning bir qilg'i ortiq!

Q o z i N i z o m. «Biz xon hazratlarig‘a o‘zimizni qurbon qildik, emdi nomusumizni ham istamasinlar», dedilar. Men aytdimki...

X o n (so‘zini kesib). Bas!.. Yegan tuzlar ko‘r etsin uni... Kimni tuproqdan ko‘tarib kursiga chiqarsak, tezgina boshimizg‘a chiqmoqchi bo‘ladir.

U l f a t. Xoqoni olam! Ularni yana tuproqqa qaytarmoq sizning qo‘ling‘izdadir.

X o n. Yaxshikim, bularning o‘limi qo‘limizdadir. Yo‘qsa, oz zamonda bizni eshak qilib minmak istaylar!!! U l f a t. Xoqonimizg‘a ma’lumdirkim, podshohlik qon bilan sug‘orilaturg‘an bir og‘ochdir. Qon oqib turmag‘an yerda bu og‘ochning qurib qolishi aniqdir. Xon (Ulfatg‘a). Tur joyingdan. Tez ket. Besh daqiqadan keyin Farhod otaliq boshini keltirasan. Qanday istasang, shunday ishla! (Ulfat qulluqlab chiqar.) Men tinchg‘ina turayin deb akamni o‘ldirdim. Emdir bir-ikki buzuqbosh chiqib, menim tinchlig‘imni buzmoq istaylar! Qo‘yaman sizni!

Q o z i N i z o m. Xoqoni olam! Otaliq eski bir qulingizdir. Kichkinagina bir erkalik qilg‘ani uchun uni o‘ldirmak nechuk bo‘lar ekan?

X o n (Qozining so‘zini eshitmagandek biroz o‘ylag‘andan so‘ng). Farhod otaliqni eski bir qulimmi, dedingiz?!

Q o z i N i z o m. Hazratim karomat qildilar.

X o n. Farhod otaliq xitoy qipchoqning boshlig‘idir, bilmaysizmi?!

Q o z i N i z o m. Hazratim yaxshi biladirlar.

X o n. El boshlig‘i bo‘lg‘an beklarim meng‘a qul bo‘lmaylar, ular o‘z ellarig‘a tayanib, tutash menga yomonlik qilmoqchi bo‘lalar.

Q o z i N i z o m. Tavba qildim!

X o n. Buxoroda el boshliqlari bo‘lmaganda, men tinchg‘ina xonlik sura olar edim. Menim butun qayg‘ularim shulardandir. Otam sotib olg‘an qullar mana Ulfat bilan Davlat. Ko‘ringiz-chi, men chizg‘an chiziqdan chiqadirlarmi?

Q o z i N i z o m. Albatta, chiqmaylar.

X o n. Emdir kimni otaliq qilishimiz kerak, siz shuni aytingiz, boshqa gaplarni qo‘yabering!

Q o z i N i z o m. Tangri xoqonimizg‘a esonlik bergay. O‘zlari yaxshi biladirlar.

M i r V a f o. Hazratim, albatta, yaxshiroq biladirlar. Mang'itlardan Hakimbiy inoq, qalmoqlardan Jiyanqulibiy, kenagaslardan Ibrohimbiy qullari bor.

X o n. Jiyanqul bo'lmaydir. Hakimbiy bilan Ibrohim kenagasdan bittasini qo'yarmiz. ...To'xta, domullo! Menim yonimda har kun maqtab turg'aning Hakimbiy inoq Nodirshoh bilan nechun xabarlashadir?!

M i r V a f o. Bu so'z to'g'ri bo'lmasa kerak.

X o n. Boya qozining Farhod otaliqdan keltirgan xabarlarini eshitmadingmi?!

M i r V a f o. Farhod boshliq o'zining o'limini bilg'an bo'lsa kerak. Qutilmoq uchun shunday so'ylagandir.

X o n. Men boshqa joylardan ham eshitdim, to'g'ri so'yla!

M i r V a f o. Hazratim eson bo'lsinlar. Inoq qulingiz bunday ishni o'ylamag'an bo'lsalar kerak. Menim hech xa - barim yo'q. Shuni juda yaxshi bilamankim, inoq qulingiz xoqonimizning muborak xizmatlarini har narsadan ortiq ko'radirlar.

X o n (tashqariga qarab). To'qsobani chaqir, kelsin.

D a v l a t t o' q s o b a kelar.

X o n. Yotishda kimlar bor?!

D a v l a t. Ibrohimbiy bilan Rahim qo'rchi2 bor.

X o n. Ikkovini ham olib kel. So'ngra bizga bazm qilib ber!

D a v l a t t o' q s o b a chiqar. Mana shul D a v l a t bilan U l f a t kabi o'nta odamim bo'lsa edi, Buxoroni tinchg'ina saqlar edim. Ishning yo'llarini bilalar, teran tushunalar. Yomonlik, yog'iylikni esa sira o'ylamaylar.

Q o z i N i z o m. Hazratim, marhamat qilsalar, hamma qullari ham shunday ishlaylar.

D a v l a t t o' q s o b a chog'ir bilan piyolalarni kirg'izadir. Ketidan uch tanburchi, bir rubobchi, ikki naychi, bir dafchi3 , birda o'yinchi qiz kirarlar. Hammalari o'tirg'ach, bazm boshlanadir. D a v l a t uch piyoladan chog'ir tarqatadi. Bazm bitkach, o'yinchi, cholg'uchilar qulluqlab chiqarlar.

U l f a t piyolalarni chiqarar.

X o n (juda teran bir tushunchadan ayrilib). Rahim qo'rchi, otangiz qalay?

R a h i m q o' r c h i. Hazratimni duo qilib turadirlar.

X o n. Yaqinda Erondan sizga qo'noqlar kelganmi?!

R a h i m q o' r c h i. Hazratim karomat qildilar.

M i r V a f o t e l b a l a n a d i r .

X o n . K i m e k a n u l a r ? !

R a h i m q o ' r c h i . Q a r s h i u r u s h i d a E r o n q o ' s h i n i d a n b i r - i k k i k i s h i b i z n i n g t o m o n g ' a t u t i l g ' a n e d i l a r . I n o q o t a m u l a r n i o z o d q i l g ' a n e d i l a r . S h u l a r s a v d o u c h u n B u x o r o g ' a k e l g a n e k a n l a r . Y a x s h i l i k n i u n u t m a g ' a n l a r n i k o ' r s a t g a l i o t a m n i k e l i b k o ' r d i l a r .

X o n . T u z u k . . . Y a x s h i l i k , a l b a t t a , u n u t i l m a y d i r . (B i r o z t o ' x t a b .) B i z F a r h o d o t a l i q q a s h u n c h a y a x s h i l i k q i l d i k , b i t t a s i n i h a m b i l m a d i . Y a n a b i z g ' a x i y o n a t q i l a b o s h l a d i . E n g s o ' n g o ' z b o s h i n i y e y d i .

R a h i m q o ' r c h i b i l a n I b r o h i m b i y s h o s h q i n t i n g l a y d i l a r . F a r h o d o t a l i q n i o ' r i n d a n t u s h i r d i k . O ' z j a z o s i n i y a q i n d a k o ' r a r . U n i n g o ' r n i d a , I b r o h i m b i y , s e n i o t a l i q q i l d i k . R a h i m q o ' r c h i , s e n g a h a m t o ' q s o b a l i k ¹ b e r d i k . I n o q , o t a n g h a m y a q i n d a k a t t a m e h r i b o n c h i l i k k o ' r a r l a r . I k k a l a s i t u r i b , q u l l u q q i l a r l a r .

I b r o h i m b i y . H a z r a t i m g ' a a r z i m b o r .

X o n . A y t ! I b r o h i m b i y . O t a l i q o ' r n i j u d a k a t t a o ' r i n , m e n b a j a r a o l m a y m a n .

X o n . N e g a b a j a r a o l m a y s a n , u n i n g n i m a s i b o r ? !

I b r o h i m b i y . F a r h o d o t a l i q k a b i o ' t k i r b i r o d a m n i n g b a j a r a o l m a g ' a n i b i r i s h n i m e n q a n d a y b a j a r a r m a n ? !

X o n . N i m a s i b o r , n i m a n i b a j a r a o l m a y s a n ? !

I b r o h i m b i y . X o q o n i m i z n i r o z i q i l m o q j u d a q i y i n b i r i s h b o ' l i b q o l g ' a n .

X o n . N i m a d e g a n i n g b u ? ! I b r o h i m b i y . S h u l U l f a t b i l a n D a v l a t n i r o z i q i l m a s a m , s i z q u v o n m a y s i z , b u i k k i s i n i r o z i q i l m o q - d a m u m k i n e m a s d i r .

X o n . D e v o n a b o ' l d i n g m i ? !

I b r o h i m b i y . D e v o n a e m a s , t o ' g ' r i m a n , t o ' g ' r i l i k n i n g d e v o n a l i k d a n y o m o n r o q n a t i j a l a r b e r g a n i n i b i l a m a n . Y a n a t o ' g ' r i l i k d a n a y r i l a o l m a y m a n , x o q o n i m ! S h u l i k k i o d a m b o ' l m a g a n d a , s i z F a r h o d o t a l i q n i y o ' q q i l m o q f i k r i g a t u s h m a s e d i n g i z . X o n (q i z g ' i n .) S o ' z n i u z a t m a , q a b u l e t !

Q o z i N i z o m b i l a n R a h i m q o ' r c h i k o ' z l a r i b i l a n u n i q a b u l e t d i r a r g a t i r i s h a r l a r .

I b r o h i m b i y . B u y r u g ' i n g i z n i q a y t a r m o q q o ' l i m d a n k e l m a y d i r , q a b u l e t a m a n . B i r o q b i r k u n m e n i m h a m o ' l i m i n g ' a h u k m c h i q a r a r s i z , x o q o n i m !

X o n . Q a b u l e t d i n g m i ? !

I b r o h i m b i y. Qabul etdim.

X o n. Emdi chiqib, saqlovda yotingiz. Erta bilan yorliqlaring‘iz chiqar.

I k k a l a s i ham duo qilib, chiqib ketarlar. Bular chiqqach, U l f a t x o ‘ j a s a r o y qizil o‘rtuk¹ bilan o‘rtulgan bir taboqni ko‘tarib kelar, xonning oldig‘a qo‘yar. O‘zi ikki odim keyinga borib, qo‘l qovushtirib turar. Och ustini! U l f a t o‘rtukni olar, taboqda F a r h o d o t a l i q ning qong‘a bo‘yalg‘an oq soqolli boshi ko‘rinar. X o n (yovvoyi kulish bilan). Xo... xo... xo... eng so‘ng o‘lim... o‘lim janjalimizni bitirdi. Butun janjallarni o‘lim bitiradir.

U l f a t. Xoqoni olam eson bo‘lg‘aylar.

X o n. Buni chiqarib, «Chil duxtaron» qudug‘iga tashlat. (Ulfat taboqni olib chiqar.) Yeganlari tuzni o‘ylamag‘anlarning jazolari shuldir. (Qozi Nizom bilan Mir Vafog‘a.) Sizga javob emdi.

Q o z i N i z o m. Tangri hazratimg‘a esonlik bergay.

I k k o v i ham duo qilib, turib ketalar.

X o n (yolg‘uz). Shul tiriklikdan-da bezdirdilar meni. (Turib yuradir.) Bir dushmanimning qoni qurimayin, yana bittasi chiqib qoladir. Bu Ibrohim ahmoq ham meni tinch qo‘ymay turg‘andek ko‘rinadir. Qachong‘acha o‘ldiraman bularni! Ortiq hech kimning menga ishonchi qolmadi... Bularning o‘zi yo‘lg‘a kelib, menga dushmanlik qilmoqni tashlasa, nima bo‘lur! Yo‘q... yo‘q. Bularning o‘zi yo‘lg‘a kelmaydir. O‘ldiraman, o‘ldiraman. Dunyoda bitta dushmanim qolmag‘ancha, qon to‘kaman. Ulfatning so‘zi to‘g‘ri!

Podshohlik qon bilan sug‘orilaturg‘an bir og‘ochdir. (Ulfatning kirganini ko‘rib, joyiga o‘tirar). Kel, Ulfat, o‘tir. Qanday qilib o‘ldirding?!

U l f a t (o‘turar). Xoqonimizning ishlari bor, deb keltirdim. Bir uyga kirgizdim. Unda yoshirib turg‘an ikki kishi birdan chiqib yopishdilar. Biroz talashg‘andan so‘ng, yiqitib, boshini kesdilar.

X o n. Hech kim onglamadimi?

U l f a t. Kimsa onglag‘an emas.

X o n. Ibrohim kenagasni otaliq qilmoqchi bo‘lib, o‘ziga so‘yladik. Uning ham tusi boshqacha-ku!

U l f a t. Nima dedi?

X o n. Ko‘b ahmoqliklar qildi. Sening uchun ham ma‘nosiz so‘zlar so‘yladi. Hakim inoqning o‘zini otaliq qilsak bo‘lmaydirmi?

U l f a t. Xoqoni olam! Hakim inoqning Nodir¹ bilan xabarlashib turgʻani aniq. Shu tobda uni (ish) boshiga qoʻyib boʻlmaydir. Shuning oʻzi boʻla bersin, toʻgʻrilik bilan ishlasa, turadir. Yoʻqsa, Farhod otaliq izidan bora qoladir-da!

X o n. Ulfat, men bu ishlardan bezdim. Bu odamlarning bittasi ham menga toʻgʻri qaramaydir. Farhod otaliq yomonlik qildi. Hakim inoqning qilgʻan ishlarini koʻrib turibsan. Ibrohimni odam deb oʻylasam, bu ham buzuqqa oʻxshaydir. Qon toʻkmakdan-da bezdim. Akamni oʻldirdim. Koʻb doʻstlarimni oʻldirdim. Meni bir ota kabi asragʻan Farhod otaliqni(ng) boshini oyoqlar ostida koʻrdim. (Koʻzlarini tutub.) Uf... koʻzlarim qongʻa toʻldi. Kechalar uxlay olmayman. Koʻzlarimni yumgʻach, butun oʻlgʻanlar, oʻldirgʻanlarim meni aylantirib olalar, siralanib, yonimdan oʻtalar. Meni qoʻrqitalar, menga kulalar!..

U l f a t. Xoqonim, bularni oʻylamangiz. Oʻliklarni esingizdan chiqaringiz. Yotoqqa kirgach, Qurʻondan bir oyat oʻqib yotingiz. Bular hammasi oʻtgʻusidir. Yaqinda dushmanlaringizning hammasini bitirarmiz. Hozir emdi boshqa ishlarimizni koʻraylik.

X o n. Yana nima ish?

U l f a t. Farhod otaliqning qizini keltiraylikmi?

X o n. Erta bilan kishi yuborursan. Men emdi charchadim, biroz uxlayin. Sen ham ket, ishlaringni koʻr. Bittasini yubor, choponimni olsin. Tanburchilargʻa ayt, ikki tanburni kamoncha qilib bir «Husayniy»¹ chalsinlar. U l f a t. Xoʻb boʻlibtur.

U l f a t chiqar. X o n salla, choponini chiqara boshlar. X i z - m a t ch i kelib, xonning salla, choponini olib, bir chetgʻa qoʻyar, X o n ning kecha kulohini berib, shamlarni oʻchirib chiqar. X o n kulohini kiyib, yotoqda uzanib yotar. Tashqarida ikki kamonchining «Husayniy» cholgʻini eshitilar. Cholgʻi sekinlanib bitganda,

x o n uxlagan boʻlur. Biroz soʻngra x o n ning oʻldirilgʻan akasining xayoli qonli kafan bilan koʻrinadir.

X o n (tushida). Akam... Nechun keldi... (Boʻgʻdirilgʻani, arqon boʻynida taqilgʻani holda chiroyli bir xotinning xayoli kelar.) Yoʻqol... ket... (Xotin xayoli xonni boʻgʻardek, unga qarab yurar. Xon talvasa qilar.) Ket... ket!... (Bir yigit xayoli Farhod otaliqning boshini olib kelar. Xongʻa yaqinlashar.) Yoʻqol... kelma... Yoʻqol... kelma... (Xayol chekilar. Undan soʻng uchala xayol birgalashib, xongʻa hujum qilarlar. Xon kuchli talvasa bilan qichqirar.) Voy... Urma! (Oʻz tovushidan uygʻonib, irgʻib turar.)

Tovushni eshitgan D a v l a t t o ‘ q s o b a bir shamdonchani ko‘tarib, yugurib kirar.

D a v l a t. Hazratim qo‘rqdilararmi?! Xon (titrab turgani holda). Biroz qo‘rqdim chog‘i! Shamni qo‘yib ket. Suv tayyorlang, tarat2 qilaman. (Davlat to‘qsoba shamni qo‘yib ketar. Xon yotoqdan tushib, chaponini kiyar ham so‘ylar.) Bular u dunyoda ham menga qarshi birlashg‘ang‘a o‘xshaylar. Meni tinch qo‘ymaylar, chog‘i! (Shamni olib, boshqa uylarg‘a boraturg‘an eshikdan chiqib ketar).

Parda tushar.

«ABULFAYZXON» FOJIASI HAQIDA

Abdurauf Fitrat ijodining ma‘lum bir qismini dramatic asarlar tashkil etadi. Ular orasida 1924-yilda chop etilgan «Abulfayzxon» fojiasi alohida o‘rin tutadi.

Abdurauf Fitratning «Abulfayzxon» fojiasi birmuncha keskin voqealarni tasvir doirasiga olgan asarlar sirasiga kiradi. Asarni mudhish bir ta‘kid, ya‘ni asarda Ulfat obrazi tilidan aytilgan «Podshohlik – qon bilan sug‘orilaturg‘on bir og‘ochdir» asosiga qurilgan desak ham bo‘ladi. Chunki toj-u taxt orzusi ko‘zlarni ko‘r, qalblarni nochor qilishi mumkin. Bunga asardagi bir qancha voqealar ham dalil bo‘la oladi. Xususan, tarixiy dalillarga ko‘ra, Abulfayzxon taxtga o‘tirish uchun akasining bahridan o‘tgan edi. Xon yon-atrofidagi ikkizlamachi xoinlar dastidan, qolaversa, o‘zining nihoyatda kalabinligi tufaylimag‘lubiyatga uchraydi. Asarning bosh g‘oyasi ham zulm asosiga qurilgan tuzumning oxir-oqibatinqirozga yuz tutishini ta‘kidlashga yo‘naltirilgan.

Ma‘lumki, drama Mir Vafo va Qozi Nizomning shaxmat o‘yinlari bilan boshlanadi. Yozuvchi bu o‘yinni bejiz tanlamagan, shaxmat o‘yini zamirida qaysidir ma‘noda fojiada qatnashadigan obrazlarning o‘zaro ziddiyati, qaysi tomonning yutishi va yutqizishiga ramzan ishora ham qilinadi. Ikkinchi tomondan, ko‘pincha shaxmat o‘yini aqlli va bekorchi odamlarning ishi sifatida ham talqin etiladi. Shunga ko‘ra, xon ishongan mulozimlarning ahvoli, ularning maishat-u turli o‘yinlar bilan mashg‘ulligiga ishora qilinadi.

Kunlar o‘tgan sayin Abulfayzxonni marhumlar ruhi bezovta qila boshlaydi: qo‘rqinchli tushlar ko‘radi. Xon atrofi borgan sari sotqinlarga to‘lib boradi. Zero, bunga faqatgina uning o‘zi aybdor edi. Hatto eng ishonchli odamlaridan biri Hakimbiy Eron shohi Nodirshoh bilan do‘stlashadi. O‘g‘liniyashirin ravishda Nodirshoh huzuriga yuboradi.

Hakimbiy bir tarafdin urushmaslik tarafdori bo‘lib ko‘rinsa ham, o‘z yurtini dushman qo‘liga topshirishi, dushman bilan yashirincha til birlashtirishi, oxir-oqibat Eron shohining Buxoroni egallab olishi – bularning barchasi millatparvarlik, vatanparvarlik nuqtayi nazaridan oqlab ham, yoqlab ham bo‘ladigan hodisalar emas. Hakimbiy obrazida Abulfayzxon bilan birlashmagan, o‘z yurtini dushmanga emin-erkin topshirgan bir kimsa namoyon bo‘ladi. Hakimbiyni Ulfat orqali Abulfayzxon o‘z huzuriga chaqiradi. Hakimbiy borishdan bosh tortadi va «Jo‘yborga borib Xo‘ja Kalonning uylariga qo‘nsinlar, elning kattalarini chaqirsinlar», deb muzokara uchun joy tanlaydi. Buning sababini ham Hakimbiy nutqidan bilib olish mumkin: «Xonning buyrug‘i Arkdan Mirarabgacha yurmaydir». Bu gap Abulfayzxonning ijtimoiy-siyosiy mavqeyi naqadar zaifligini anglatadi.

Uchinchi parda Nodirshoh va o‘g‘li Rizoqulixon suhbat bilan boshlanadi. Nodirshoh: «Har o‘lkani urushib olmoq siyosat emas. Urush choralarning eng so‘nggisi. Bir o‘lkani olmoq uchun eng yaxshi chora – shul o‘lkaning o‘zida do‘stlar topmoq, shularni ishlatmakdir», deya Hakimbiy va uning o‘g‘li Rahimbiyga ishora qiladi. Chunki Hakimbiy Nodirshohdan o‘g‘lini taxtga o‘tqizish va‘dasini olib ulgurgan edi.

Fojianing keyingi sahifalarida xonning afsus-nadomatlarini, yig‘lash-siqtashlari – umuman, nochor ahvoli beriladi. Yurt boshqaruvini qo‘lga olgan Rahimbiy Abulfayzxonni uy qamog‘ida saqlaydi. Fitrat shu o‘rinda Abulfayzxon bilan Rahimbiyni uchrashtiradi. Bu epizodda mahkum xon Rahimbiy va uning yaqinlariga qilgan yaxshiliklarini sanaydi. Rahimbiy esa xonni «Davlatimizning buyuk, buyuk teraklarini o‘z qo‘lingiz bilan yiqita berdingiz», deb xonning johilona siyosatini qoralaydi. Har kim o‘z fikrida haqqa o‘xshab ko‘rinadi... Keyinroq Ulfat lahm qazib xon yoniga keladi. Xon esa qochishga jur‘at etolmaydi.

Asarda zamon ahvolidan oshkora norozi, yurt tinchligi uchun kuyingan kishilar Ibrohimbiy obrazi orqali tasvirlanadi. Ibrohimbiy haqiqat tarafida, u xalq manfaatini ko‘zlaydigan odam. Shuning uchun elga yomonlik qilgan, hukumat ishlariga qaramagan, «kecha-kunduz chog‘ir ichib» yotgan Abulfayzxon siyosatini ham, ish boshiga kelgan Rahimbiyni ham qo‘llab-quvvatlamaydi. Fitrat o‘z orzu-istaklarini uning tilidan bergandek taassurot qoldiradi. Ko‘zi ojiz bo‘lib qolgan Ibrohimbiy Rahimbiy o‘n besh yoshli Abdulmo‘minni xon qilib ko‘targanida esa «Men bo‘lg‘onda, Abulfayzxonni tushirgach, qurultoy chaqirar edim. Yangi xon bilan uning otalig‘ini el boshliqlarining kengashlari bilan

belgilar edim», deydi. Qolaversa, Rahimbiyga qarata shunday bir gapni aytishdan toymaydi: «Jiyanim, men Abulfayzxon bilan urushdim, chunki haqsizlik qilg'an edi. Siz bu kun undan ortiq haqsizlik qila turibsiz. Ko'zim bo'lsa edi, ertadan boshlab, siz bilan ham urushar edim. Nima qilaykim, ko'zim yo'q. Hay, siz-ku Buxoro taxtini olarsiz. Abdulmo'minni o'ldirarsiz. Balkim, meni ham o'ldirarsiz. Biroq shuni bilib qo'yingizkim, bu taxt sizning bolalaringizg'a yuqmag'usidir». Adolatning qaror topishini har qanday inson xohlaydi. Toj-u taxt bevafo va o'tkinchi. Fitrat Ibrohimbiy tilidan shu haqiqatni bayon qiladi. Darhaqiqat, oxirgi sahnada Rahimbiy oldida ramziy obraz – Xayol paydo bo'ladi. Fitrat o'zi anglab yetgan vaanglatmoqchi bo'lgan haqiqat bayoni uchun Xayolni: «Sen fazilatli bilimlarning qo'l, qanotlarini uzib tashlading. Inju tizg'uchi adiblarning qalamlarini o'choq supurgisiga aylantirding. Ota pichog'i bilan bolalarni bo'g'izlading. Bola pichog'ibilan otalarni yiqitding...», deya so'zlatadi. Xayol asardagi eng kuchli va eng teran obrazlardan biri. Fojiadagi obraz larning o'zaro ziddiyatlarini, tarixiy haqiqat kim tomonida ekanini tushunish uchun asarni sinchiklab o'qish va ayni damda o'sha davr tarixini ham yaxshi bilishk erak bo'ladi.

Fitrat «Abulfayzxon» fojiasi uchun Buxoro tarixidagi o'ta ziddiyatli bir zamonni tanladi. XVIII asrda Buxoroda hukm surgan ashtarxoniylar sulolasi tugab, ular o'rniga mang'it amirlarining kelish hodisalarini qalamga oldi. Fitrat real tarixiy shaxslar bilan birga to'qima hamda ramziy obraz lardan unumli foydalandi. Abdurauf Fitrat «Abulfayzxon» fojiasida ma'lum bir tarixiy davr fojialarini badiiy talqin qilish bilan birga o'zi yashab turgan ziddiyatlarga to'la muhit – zulm, zo'ravonlik va bosqinchilikka asoslangan tuzumning mohiyatini ham qaysidir ma'noda ochib berishga muvaffaq bo'ldi.

Savol va topshiriqlar

1. Fitrat hayoti va ijodi haqida qo'shimcha ma'lumot bering.
2. Dramani rollarga bo'lib o'qing.
3. Fojiaga asos qilib olingan tarixiy davr to'g'risida nimalarnibilasiz?
4. Ulfatning «Podsholik – qon bilan sug'orilaturg'on birog'ochdir» degan fikriga munosabat bildiring.
5. Hakimbiyning Nodirshoh bilan munosabatini matndan misollar keltirib izohlang.

6. Abulfayzxon saltanatining inqirozini qanday izohlagan bo'lardingiz?
7. Rahimbiy bilan Abulfayzxon obrazlarini qiyoslang.
8. Asardagi Qurbongul qanday obraz?
9. Xayol nima uchun o'zini Siyovush deb ataydi? Sababinitushuntiring.
10. «Badiiy adabiyot va tarix» mavzusida ijodiy insho yozing.

6.2. Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon va uning "Kecha va kunduz" romani

Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon 1897-yilda Andijon shahrining Qatortarak mahallasida tug'ildi. Uning otasi Sulaymonqul mulla Muhammad Yunus o'g'li Andijonning obro'li kishilaridan bo'lib, savdogarlik bilan shug'ullanar edi. Uzamonasining o'qimishli kishilaridan hisoblanar, o'zi ham she'rlar yozib turardi. O'sha davrda bo'lajak shoir ning otasi o'zi yozgan hajviy she'rlardan devon tuzganligi haqida ma'lumotlar bor.

Cho'lponning onasi Oysha aya, garchi unchalik o'qimishli bo'lmasa-da, o'g'lining ijodiga katta ta'sir ko'rsatgan. Negaki, u xalq qo'shiqlari va ertaklarining bitmas xazinasidan yaxshigina xabardor bo'lgan.

Abdulhamid avval eski maktabda o'qidi. Vaqti yetgach, Andijon va Toshkent madrasalarida tahsil ko'rdi. Zamonning talabini ilg'agan Sulaymonqul o'g'lini rus-tuzem maktabida ham o'qitdi. Bo'lajak shoir muntazam shug'ullanishi va tabiiy iste'dodi tufayli o'zbek, turk, fors, arab, rus tillarini va bu til lardagi adabiyotlarni puxta biladigan o'qimishli kishi bo'lib yetishdi. Tinimsiz o'qish-o'rganish va kuchli iste'dod tufayli Abdulhamid o'n olti yoshlarga yetib-yetmay ijod qila boshladi. Uning shu davrda yaratgan hikoya va she'rlari Turkistono'lkasi gazetalarida chop etilardi.

Ijodkorning iste'dodi ko'lami uning o'z xalqiga bo'lgan muhabbati ko'lami bilan o'lchanadi. Katta iste'dod ko'pincha katta muhabbatdan iborat bo'ladi. Cho'lponning dastlabki asarlaridayoq bosqinchilar zulmi ostida ezilayotgan Turkiston xalqiga bo'lgan cheksiz muhabbat yorqin ko'rinib turardi.

U xalqini ozod va baxtli ko'rishni istardi. Buning uchun odamlarni jaholat uyqusidan uyg'otish, ma'rifatdan, ilm-u fandan bahramand qilish

kerak deb hisoblardi. Ayni paytda, rus bos qinchilari millatning ma'rifatli bo'lishiga keng yo'l bermasligini ham bilardi. Erksiz ma'rifatning, ma'rifatsiz esa erkning bo'lmasligi shoirga ayon edi. Shu bois Cho'lpon 1917-yilning fevralida Rossiyada sodir bo'lgan inqilobga katta umid bilan qaradi. Lekin bu inqilob Turkiston o'lkasiga chin ozodlik bermadi. Chunki ozodlik o'zga kishi yoki tabaqa, yoxud millat tomonidan beriladigan sadaqa emas, balki kurashlarda qo'lga kiritiladigan ne'matdir. O'sha yilning oktabrida ro'y bergan to'ntarish esa shoirning so'nggi umidlarini ham so'ndirdi.

Milliy zulm ostida ezilayotgan xalqning zabun holini aks ettirish va xalqni bunday holatdan qutqarish istagi Cho'lpon ijodining bosh yo'nalishi bo'lib qoldi. Minglab yillik an'analarga ega qadimiy o'zbek she'riya tida Cho'lpon o'z yo'lini izladi va hech kimnikiga o'xshamagan, samimiyligi, jozibadorligi, ta'sirchanligi, tuyg'ularning ranginligi bilan o'zgalarnikidan ajralib turadigan she'riy olam yarata bildi. Bugungi o'zbek adabiy tili ko'p jihatdan Cho'lpon she'rlari ta'sirida shakllangan tildir.

Cho'lpon mislsiz she'riy kashfi yotlardan tashqari «Kecha va kunduz» deb ataluvchi birinchi o'zbek roman-dilogiyasi ning muallifi hamdir. Afsuski, zamondoshlari ning xotirashlaricha, romanning ikkinchi kitobi qo'lyozmasi Cho'lpon qamalgan paytda yo'q qilingan va hozirgacha topilgan emas. Birinchi kitobi «Kecha» egamanlik yillarida qaytadan nashr etildi va ko'pchilik o'quvchilar tomonidan Abdulla Qodiriy ning «O'tkan kunlar» romani darajasidagi asar sifatida baho oldi. Cho'lponning 1921-yilda yaratgan «Yorqinoy» dramasibadiiy jozibasi jihatidan hozirgacha ham o'z ta'sir kuchini yo'qotmay kelmoqda. Abdulhamid Cho'lpon o'zbek o'quvchilarini jahon adabiyotining durdona asarlari bilan tanishtirish borasida ham salmoqli ishlarni amalga oshirdi. Shekspir, Blok, Gorkiy, Thakur singari mashhur adiblar ijodidan qilgan tarjimalari xalqimizma'naviyatining shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Cho'lpon haqiqat va hurlikni e'tiqodiga aylantirgan ijodkor edi. Shu sababli ham milliy zulmni milliy tenglik deb da'vo qilgan hukmdorlarga uning ijodi yoqmas edi. Ular shoirdan xalq baxtiyor, erkin va ozod yashamoqda deb kuylashni talab qilishdi. Haqiqat kuychisi va erk farzandi – Cho'lpon buni qilolmasdi. Shu bois uni o'zi sevgan, hayotini baxshida qilgan xalqqa dushman deb, millatchi deb e'lon qilishdi. Shoirni 1937-yilning 14-iyulida qamoqqa olishdi. O'zbekning buyuk shoiri uzoq

qiynoq va tahqirlardan keyin 1938-yilning 4-oktab rida Toshkent yaqinidagi xilvat joylarning birida otib tashlandi. Dahshatlisi shundaki, Cho'lponni o'limga hukm qilgan sud qarori 1938-yilning 5-oktabrida chiqarilgan edi. Dushmanlar xalqimizning asl farzandlarini tezroq yo'q qilishga, odamlarni ma'naviyat buloqlaridan bebahra qoldirishga shoshilardi. Cho'lpon ijodi namunalari uzoq vaqt mobaynida o'quvchilardan berkitib kelindi. Chunki sho'ro tuzumi haq gapni aytadigan jasoratli shoir ijodini o'rganishdan manfaatdor emas edi. Lekin haqiqatni umrbod berkitib bo'lmaydi. Quyoshni yashirib qo'yishning imkoni yo'q. Cho'lpon o'zbek she'riyatining yorqin yulduzi sifatida o'tkinchi bulutlar pardasini yirtib tashlab, milliy she'riyat osmonida qayta porladi.

GO'ZAL

Qorong'u kechada ko'kka ko'z tikib,
Eng yorug' yulduzdan seni so'raymen.
Ul yulduz uyalib, boshini bukub,
Aytadir: men uni tushda ko'ramen.
Tushimda ko'ramen – shunchalar go'zal,
Bizdan-da go'zaldir, oydan-da go'zal!

Ko'zimni olamen oy chiqqan yoqqa,
Boshlaymen oydan-da seni so'rmoqqa.
Ul-da aytadir: bir qizil yanoqqa
Uchradim tushimda, ko'milgan oqqa.
Oqqa ko'milganda shunchalar go'zal,
Mendan-da go'zaldir, kundan-da go'zal!

Erta tong shamoli sochlarin yoyib,
Yonimdan o'tganda so'rab ko'ramen.
Aytadir: bir ko'rib, yo'limdan ozib,
Tog'-u toshlar ichra istab yuramen!
Bir ko'rdim men uni – shunchalar go'zal,
Oydan-da go'zaldir, kundan-da go'zal!

Ul ketgach, kun chiqar yorug'lik sochib,
Undan-da so'raymen sening to'g'ringda.
Ul-da o'z o'tidan bekinib, qochib

Aytadir: bir ko‘rdim, tushdamas, o‘ngda.
Men o‘ngda ko‘rganda shunchalar go‘zal,
Oydan-da go‘zaldir, kundan-da go‘zal!
Men yo‘qsil na bo‘lib uni suyibmen,
Uningchun yonibmen, yonib-kuyibmen,
Boshimni zo‘r ishga berib qo‘yibmen,
Men suyib... men suyib, kimni suyibmen?
Men suygan suyukli shunchalar go‘zal,
Oydan-da go‘zaldir, kundan-da go‘zal! 1919

Savol va topshiriqlar:

1. Nima sababdan yulduz bilan oy go‘zalni o‘nglarida emas, tushlarida ko‘rishdi deb o‘ylaysiz?
2. Go‘zalni Shamol bilan Kun qay holatda uchratganliklarini tasvirlab berishga urining.
3. «*Ul ketgach, kun chiqar yorug‘lik sochib, Undan-da so‘raymen sening to‘g‘ringda. Ul-da o‘z o‘tidan bekinib, qochib, Aytadir: bir ko‘rdim, tushdamas, o‘ngda*» satrlari ning mazmunini izohlang. Uchinchi misradagi obrazli ifodaning badiiy vazifasini tushunti ring.
4. Shamolning «yo‘lidan ozganligi» sababini izohlang.
5. «*Men suyib... men suyib, kimni suyibmen?*» misrasidagi takromning badiiy vazifasini tushuntiring.
6. She‘r Sizda qanday tuyg‘ular uyg‘otdi? Ko‘nglingizdan o‘t gan sezimlar haqida so‘ylang.
7. She‘rdagi Go‘zal obrazini kim deb o‘ylaysiz? Odam timsolimi, ozodlik ramzimi, baxtmi yoki taqdir ifodasimi?
8. She‘mi yod oling.

6.3. Erkin Vohidov va uning "Ruhlar isyoni" dostoni

O‘zbekiston xalq shoiri erkin Vohidov 1936-yil 28-dekabrda Farg‘ona viloyatining Oltiariq tumanida muallim oilasida tug‘ilgan. Uning otasi Ikkinchi jahon urushidan og‘ir jarohat olib qaytadi va 1945-yilda vafot etadi. Oradan bir yil o‘tgach, onasi ham dunyodan o‘tadi. O‘n yoshga yetar-yetmas ham ota, ham onadan ajrab qolgan yosh erkinni tog‘asi o‘z tarbiyasiga oladi. Toshkentga – tog‘asinikiga kelgan shoir qunt bilan o‘qishlarini davom ettiradi. unda kitobga, adabiyotga havas juda erta uyg‘ondi.

E.Vohidov Toshkent davlat universiteti (hozirgi Mirzo ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti)ning fiologiya fakultetiga o‘qishga kiradi. endilikda u adabiyotni tom ma’noda chuqur o‘rganishga kirishadi. Buyuk ijodkorlarning asarlarini berilib o‘qir ekan, ulardan badiiy mahorat sirlarini, so‘zga mas’uliyat hissini, soddalik va ravonlikni o‘zlashtirishga intiladi. Shuning uchun ham uning «Tong lavhasi», «Buloq», «Sevgi», «Ona tuproq» kabi qator she’rlaridagi chuqur ma’no go‘zal ifodalar, ajoyib tasvirlar bilan uyg‘unlashib ketgan.

Erkin Vohidov universitetni tugatgach, uzoq yillar nashriyotlarda ishladi, o‘zbek va jahon adabiyotining eng sara asarlarini chop etishda faol ishtirok etdi. 1964-yilda yaratilgan «Nido» dostonidan so‘ng birin-ketin «Orzu chashmasi», «Palatkada yozilgan doston», «Quyosh maskani», «Ruhlar isyoni» kabi ajoyib dostonlar yozdi.

E’tibor bering!

Erkin Vohidov ko‘plab mashhur shoirlarning asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qildi. Xususan, E. Vohidov tarjima qilgan rus shoiri Sergey Yesenin she’rlari, nemis shoiri Gyotening «Faust» asari o‘zbek adabiy muhitida katta hodisa bo‘ldi.

Shoir yangi tashkil etilgan «Yoshlik» jurnalining bosh muharriri sifatida ko‘plab yoshlarning adabiyotga kirib kelishida jonbozlik ko‘rsatdi.

E. Vohidovning ilk to‘plami 1961-yilda «Tong nafasi» nomi bilan chop etilgan edi. Shundan so‘ng birin-ketin «Qo‘shiqslarim sizga», «Yurak va aql», «Mening yulduzim», «Nido», «Lirika», «Palatkada yozilgan doston», «Yoshlik devoni», «Charog‘bon», «Dostonlar», «Muhabbat», «Hozirgi yoshlar», «Tirik sayyoralar», «Iztirob» kabi kitoblari nashr etildi.

E.Vohidov dramaturgiya sohasida ham o‘z qalamini sinab, «Oltin devor», «Istanbul fojiasi» kabi dramalar yaratdi. Ayniqsa, «Oltin devor» komediyasi uzoq yillar o‘zbek teatri sahnasidan tushmay keladi.

Shoir asarlarida hayotga, go‘zallikka muhabbat, yovuzlikka, tubanlikka nafrat yaqqol sezilib turadi. uning ilk dostoni – «Nido» dainsoniyatga og‘ir judoliklar, bitmas jarohatlar keltiradigan urushqattiq qoralansa, keyinroq bitilgan «Ruhlar isyoni» dostonidaxalqlar, millatlar, dinlar o‘rtasidagi nizolar bashariyatga naqadarkatta falokatlar olib kelishi teran tasvirlangan. Bu esa shoir ijodidainsonparvarlik hamisha bosh mavzu bo‘lib kelganini ko‘rsatadi.

Yodingizda tuting!

Erkin Vohidovning el-yurt va adabiyot oldidagi xizmatlari inobatga olinib, «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni va «O‘zbekiston Qahramoni» unvoni bilan taqdirlangan.

Xalqimizning ardoqli farzandi erkin Vohidov 2016-yil 30-mayda vafot etdi.

«RUHLAR ISYONI» DOSTONI HAQIDA

«Ruhlar isyoni» dostoni Erkin Vohidov ijodida muhim o‘rin tutadi. Doston o‘tgan asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan otashin bengal shoiri Nazrul Islomning qahramonona va fojiali taqdiriga bag‘ishlanadi. Shoirga qalbidagi dardini ifodalash uchun Nazrul Islomning achchiq qismati vosita bo‘lgan. Chunki o‘sha davrda O‘zbekiston ham sobiq Ittifoqning mustamlakalaridan biri bo‘lib, o‘zbek xalqining erki va mustaqilligi o‘z qo‘lida emas edi. Mustamlakachilar tomonidan o‘zbek millatining ming yillik an‘ana va urf-odatlar, milliy qadriyatlari, ilm-u urfonining toptalishi, yo‘q qilinishi, ma‘rifatparvarlarni xalq dushmani sifatida qamalishi va qatl etilishi, so‘z erkinligining yo‘qligi shoirni ushbu mavzuga qo‘l urishga undagan, albatta. Chunki yurt boyligi yetarli bo‘lsa-da, xalqining mehnatiga yarasha farovon yashamasligi, kamsitilishi, nazar-pisand etilmasligi Erkin Vohidovga ham Nazrul Islomday tinchlik bermadi. Shu bois Erkin Vohidov nafaqat o‘zini, barcha erksevarlarni qiynayotgan dil tubidagi dard-sitamlarni Nazrul Islom tilidan barilla aytishga jazm etdi va bunga erishdi.

Dostonda Vatanining ingliz mustamlakachilaridan ozod bo‘lishini orzu qilgan va mana shu yo‘lda o‘z umri hamda erkini baxshida etgan vatanparvar Nazrul Islomning tutqunlikdagi hayoti, his-tuyg‘ulari badiiy tasvirlanadi. Ona yurtida zulm va zo‘ravonlik, irqchilik, erksizlikning avjiga chiqishi, mustamlakachilar tomonidan hind xalqi qonining zulukdek so‘rilishi, ayovsiz ezilishi, och-nochorligi shoir qalbini junbishga keltiradi. Dostondagi «Isyon qo‘shig‘i»da Nazrul Islom hind xalqini asriy qullikka qarshi kurashga, o‘z ozodligi

uchun bosh ko‘tarishga da‘vat etadi:

So‘yla, inson, So‘yla, qadding ko‘tarib baland. Yuksaklikda sening qadring Himolay monand... Uyg‘onmoqning vaqti keldi, Bosh ko‘tar, uyg‘on!..

Ammo bu she'ni eshitgan olomon da'vatkor shoirni xalq tinchini buzuvchi dushmanga chiqardi. Olomonning o'z shoirini anglab yetmagani, unga ergashmagani mustamlakachilarga juda qo'l keldi va shoir ozodlikdan mahrum etiladi.

Malomatga qoldi endi Shoir bitib haq doston. Hindu uni «jobon» dedi, «Kofir» dedi musulmon.

Dostondagi qator mavzularni yoritishda shoir turli xil afsona hamda rivoyatlardan foydalanadi. Dostonning uchinchi faslidagi «tutqunlik» mavzusida Nazrul Islomning zindondagi o'y-xayollari, insoniy his-tuyg'ulari mohirona va ishonarli tarzda bayon etiladi. Shoir onasini g'am-qayg'uga qo'yganligidan iztirob chekadi. Nazrul Islom o'zini gunohkor hisoblamaydi, agar gunohi bo'lsa, u ham faqat onasining oldidagi farzandlik burchini ado eta olmaganida va xalqini ozodlik sari boshlaganida, deb biladi. Aslida, haqiqat ham shundan iborat.

Onajonim, Menga bu kun Sendan o'zga dilxoh yo'q.

Zindondaman, Bilmam, nechun, Menda zarra gunoh yo'q.
Gunohkorman Na Ollohim, Na vijdonim oldida. Faqatgina... Bir
gunohim Onajonim oldida. Kechir, onam! Ko'zingda g'am, Azob
bo'ldim joningda.

Shuningdek, shoir jafokash hind xalqining tinimsiz og'ir mehnat qilishi, och-yalang'och, uysiz, joysiz kun ko'rishi va yurt boyliklarining huzurini kelgindi mustamlakachilar ko'rayotganini o'ylab yurak-bag'ri o'rtanadi.

Shunday bo'lsa-da, shoir tushkunlikka tushmaydi, ona yurti va o'z xalqining ozodlikka erishishiga ishonadi, mana shu umid unga kuch bag'ishlaydi. Dostonning so'nggi faslida erksevar shoirning va hind xalqining orzusi ro'yobga chiqqanligi tarannum qilinadi. Biroq tutqunlikdagi qattiq qiynoqlar, azob-uqubatlar shoirning bu baxtli kunlar shukuhidan benasib etadi.

Erkin Vohidovning «Ruhlar isyoni» dostoni shoir adabiy merosining, umuman, XX asr o'zbek dostonlarining eng sara namunalari qatorida turadi.

Savol va topshiriqlar

1. Erkin Vohidov ijodiga qisqacha tavsif bering.
2. «Ruhlar isyoni» dostoni qanday tarixiy haqiqatga bag'ishlangan? Uning yozilish tarixi haqida nimalarni bilasiz?

3. Dostonning to'liq matnini o'qing, rivoyatlarga munosabat bildiring. Ularning asar mazmun-mohiyatiga ta'siri haqida fikr yuriting.

4. Hind xalqi qachon mustaqillikka erishgan? Tarix darsida olgan bilimlaringizga tayanib javob bering.

5. Dostondagi Nazrul Islom siymosiga tavsif bering. Uning qaysi sifatlarini qadrlaysiz?

6. Dostonning «Isyon qo'shig'i», «G'alayon», «Tutqunlikda», «Ozodlik» sarlavhasi ostida berilgan matnlarini kichik guruhlarda muhokama qiling va taqdimot o'tkazing.

7. Doston nima uchun «Ruhlar isyoni» deb nomlangani borasida o'zaro fikr almashing.

8. Dostondan olgan taassurotlaringizni ijodiy yondashgan holda qisqacha yozing.

9. Shoir «Inson» qasidasida qanday qarashlarini tasvirlaydi. Shoir qarashlarini matnga asoslangan holda izohlang.

10. «Yaxshidur achchiq haqiqat» she'rini izohlang.

11. «Inson» va «Yaxshidur achchiq haqiqat» she'rlarini o'qib, ularning mazmun-mohiyati, badiiyati, lirik qahramonning his-tuyg'ularini sinfda muhokama qiling.

12. Shoir she'rlaridan birini yod oling.

6.4. Rauf Parfi va uning she'riyati

Rauf Parfi (Tursunali Parfiyev) 1943-yil 27-sentabrda Toshkent viloyati, Yangiyo'l tumanidagi Sho'ralisoy qishlog'ida tug'ilgan. Dastlab o'rta maktabda o'qidi. Keyin ToshDUning filologiya fakultetida tahsil oldi. Shundan so'ng Rauf Parfi adabiy jarayonga faol aralashdi. Respublikaning nufuzli adabiy nashriyotlarida, turli gazeta va jurnallarda faoliyat ko'rsatdi.

Shoirning «Karvon yo'li» nomli birinchi she'rlar to'plami 1968-yilda nashrdan chiqdi. Shundan keyin uning «Aks-sado», «Tasvir», «Xotirot», «Ko'zlar», «Qaytish», «Sabr daraxti», «Sukunat», «Tavba», «So'nggi vido», «Sakina» kabi she'riy to'plamlari chop qilindi.

Rauf Parfi she'rlari yuksak badiiyati bilan ajralib turadi. Shoir ijodida inson erki, Vatan ozodligi, Turkiston yodi, muhabbat tuyg'usi kabi adabiy mavzular yetakchilik qiladi. Shoir o'z quvonchlari, dard-u alami ifodasida, ko'pincha, tabiat unsurlariga murojaat qiladi.

Tarjimon sifatida u Bayronning «Manfred», Nozim Hikmatning «Inson manzaralari», Karlo Kaladzening «Dengiz xayoli», A. Tvardovskiyning «Zaytun novdasi» asarlari va boshqa ko‘plab jahon adabiyoti namoyandalarining she’rlarini o‘zbek tiliga o‘girdi.

Rauf Parfining o‘zbek she’riyatiga qo‘shgan hissasi yuksak baholanib, unga 1999-yil «O‘zbekiston xalq shoiri» unvoni berildi.

Shoir 2005-yilda Toshkent shahrida vafot etdi.

TONG OTMOQDA

Tong otmoqda, tong o‘qlar otar,
Tong otmoqda, quyosh – zambarak.
Yaralangan Yer shari yotar,
Boshlarida yashil chambarak.
Tong otmoqda, musaffo tongga
Yuragini tutar odamlar.
Shu tong uchun kelgan jahonga,
Va shu tong deb o‘tar odamlar.
Tong otmoqda...

YOMG‘IR YOG‘AR

Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar,
Tomchilar tomchilar sochimga.
Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar
Ham qayg‘umg‘a, ham quvonchimga.
Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar,
Men unga ochaman bag‘rimni.
Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar,
Asta unutaman yomg‘irni.
Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar,
Oxir meni asir etar ul.
Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar,
Yog‘a boshlar qog‘ozga ko‘ngil.

RAUF PARFI SHE’RLARI HAQIDA

XX asr o‘zbek adabiyoti tarixida o‘zining betakror she’rlari bilan o‘ziga munosib o‘ringa ega bo‘lgan shoirlardan biri Rauf Parfidir. Rauf Parfi she’riyat maydoniga XX asrning 60-yillarida kirib keldi. Birinchi kitobi «Karvon yo‘li» deb nomlanadi. Ta’kidlash lozimki, shoirlar uchun birinchi kitob juda muhim bo‘ladi. Shoir ahli o‘zlarining birinchi kitoblari

bilan o'quvchilarini topishi yoki, aksincha, yo'qotishi ham mumkin. Rauf Parfi taqdiriga she'riyat muxlislarining suyuqli shoiri bo'lishdek baxt bitilgan edi.

«Rauf Parfi she'riyati» degan ta'birning o'ziyoq shoirning adabiy merosi, go'zal she'rlari, ijodining umumpafosi to'g'risida mulohazalar yuritishga undaydi. Shoir she'rlarida Vatan, ona, inson, tabiat mavzulari yetakchilik qiladi.

Muhtaram o'quvchi! Siz shoirning ulkan ijodiy merosining bir qismidan bahra oldingiz. «Tong otmoqda», «Yomg'ir yog'ar», «Yoz kechasi», «Yana qaytib keldim...», «Yurak» she'rlari ijodkorning nechog'li favqulodda iste'dod sohibi ekanligidan, tabiat lirikasi bilan inson «men»i uyg'un va hamohang shaklda tarannum etilganidan darak berib turibdi.

«Tong otmoqda» she'rida shoirning umidlari, yorqin tuyg'ulari ifodasini topgan. E'tibor berilsa, bunda quyosh zambarakka, uning zarrin nurlari o'qlarga qiyoslangan. Quyoshdan tinimsiz o'qlar yog'iladi go'yo. Aslida, bu o'xshatish bejiz emas. Fizik qonuniyatlarga ko'ra, nurning zarralar ko'rinishida tarqalishi ham mavjud voqelikdir. Yer shari shoir tasavvurida o'sha zarralar oqimi – o'qlardan yaralangandek ko'rinadi. Keyin shoir nigohi tabiat hodisasidan insonlarga ko'chadi. Har kuni saharda uyg'ongan odam musaffo tong bilan qarshilashadi. Tong pokizaligi odamlar yuragiga ko'chadi. Bu she'rning juda sodda zohiriy ma'nosini shunday tahlil qilish mumkin. Ammo Rauf Parfi she'rlari bir marta o'qib qo'yiladigan va darhol uqib olinadigan soda she'rlarsirasiga kirmaydi.

Shoir o'z qalb kechinmalarini ifodalashda tabiatga murojaat qilishini «Yomg'ir yog'ar» she'rida ham ko'rish mumkin. Kim hayotida yomg'irga duch kelmagan? Kim ham yomg'ir ostida qolib ketmagan? Qo'lida shamsiyasi bo'lmagan har qanday odamning sochlariga, boshiga yomg'ir tomchilari tomchilaydi. Kayfiyati chog' odam bundan huzur topishi, aks holda, asabiylashishi ham mumkin.

She'rdagi «Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar» misrasi olti marta qaytariladi. Bunday takror misoli yomg'irning yog'ish tovushini eshitishga, yomg'irning yerga tushish harakatini tasavvur etishga yordam beradi. Xo'sh, shoir tasvirlayotganyomg'ir ostida qolgan «men»ning kayfiyati qanday? U qayg'udami yoki quvonchdami? Bu jumboq keyingi bandlarda ochiladi. She'rning lirik qahramoni yomg'irdek go'zal tabiat hodisasiga butun vujudi bilan qo'shiladi. Chunki u: «Menunga ochaman

bag‘rimni», – deb e‘tirof etadi. Demak, uning qalbida o‘zgacha bir zavq-shavq paydo bo‘ladi. Buning ta‘sirida yomg‘ir unutiladi. Yomg‘irga lirik qahramon asir bo‘ladi. Eng muhimi, ushbu ruhiy vaziyat ortidan she‘r tug‘iladi. Shu bois shoir: «Yog‘a boshlar qog‘ozga ko‘ngil», – deb o‘z she‘riga nuqta qo‘yadi. «Men bunday vaziyatda qog‘ozga she‘r yozdim» deyishi juda sodda va she‘riyatning ramzli tilidan ancha yiroq tushgan bo‘lar edi. She‘rga «ko‘ngil»ning qo‘shilishi uning badiiy quvvatini oshiradi. Chunki she‘riyatda shoirning o‘z ko‘ngli bilan suhbatlari, muloqot va bahslari ko‘p kuzatiladi. She‘r – ko‘ngil hodisasi. Rauf Parfi o‘z she‘rida so‘z, misra, tovushlar takroridan maydonga keladigan takrir, tavze’ hamda o‘zaro qarshilantirishdan paydo bo‘lgan tazod kabi badiiy san’atlardan unumli foydalangan.

Odatda, bahor fasli shoirlarga ilhom beradi. Ammo Rauf Parfining sizga taqdim etilgan bitta she‘ri – yoz fasli sha‘niga to‘qilgan qo‘shiq. Shoir yoz kechasidagi tabiat manzarasini o‘zgacha nigoh bilan kuzatarkan, qulog‘iga shiraga to‘lib g‘arq pishgan qovunning tars yorilishi eshitiladi. Bunday sasni hamma ham eshita olmaydi, palakda endigina yorilgan chiziqni ko‘rgan shoir shuurida «tars»illagan nafis ovoz paydo bo‘ladi. Bir mahal uning ko‘zlari pishib to‘kilgan shaftolilarni ko‘radi. She‘rda shoir jonlantirish, tashxis san‘atini qo‘llagan holda dalalarni insondek uxlatadi. Unga zid o‘laroq, oqar suvlar hamisha uyg‘oq. Shuning uchun suv ariqlar bo‘ylab polizga shoshib ketayotgandek bo‘ladi. Tundagi sokin-jimlikni, odatda, chigirtkalarining «qo‘shig‘i» buzadi. Chigirtkaning g‘alati kuyi ham shoirni o‘ziga tortadi. «Chigirtkalar chirillar chunon» – bu misradagi «ch» tovushining nazokati mitti hasharotlar kuylayotgan kuy nafosatiga qo‘shiladi. She‘rning oxirgi bandida shoir yozadi:

Yoz yomg‘iri iliqdir biram, Shitir-shitir uning qo‘shig‘i. Bir shirin hid taralar yerdan, Va yurakka ketar qo‘shilib.

To‘g‘risi, yozda yog‘adigan yomg‘irning gashti, ayniqsa, yomg‘ir suvining tafti bo‘lakcha. Shoirning nozik qalbi bu haroratni ham sezib turadi. Eng muhimi, she‘rning oxirgi bandidagi ta‘kid. Yomg‘irdan keyin yerdan tuproq hidi keladi. Shoir ko‘ngil ko‘zi bilan ranglarni ko‘radi, hidlarni sezadi. Chunki bularning barcha-barchasini shoir o‘z yuragidan o‘tkazadi. Shu boistabiatda kechayotgan bunday dinamik voqelik shoir tuyg‘ulariga, yuragiga qo‘shilib ketadi. Muhtaram o‘quvchi, sizga taqdim etilgan «Yana qaytibkeldim» hamda «Yurak» she‘rlarining mazmun mohiyatini, shakliy qirralarini, unda qanday tasviriy vositalar, badiiy

san'atlar qo'llanganini yuqoridagi tarzda talqin qilishga harakat qilib ko'rishingiz maqsadga muvofiqdir. Bunday tahliljarayonida, albatta, she'rning sizga ma'qul kelgan nuqtalariga, har bir bandni ohangdor qiladigan unsurlarga diqqat qaratish talab etiladi. She'rni yod olish, undagi lirik qahramon o'rniga har kim o'zini qo'yib, tasavvur qilib sharhlashi ham yaxshi samara beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Rauf Parfi tarjimayi holini yana boshqa dalillar bilan to'ldirishga harakat qiling.
2. Shoir she'rlarining o'ziga xosligi va milliy xususiyatlariga e'tibor bering.
3. Siz tong otishini kuzatganmisiz? Sizning kuzatuvingiz bilan shoir she'rda tasvirlagan tong manzarasini o'zaro qiyoslang. Bu borada shoir mahorati haqida nima deya olasiz?
4. Rauf Parfi she'rlarida qanday badiiy san'atlar qo'llangan?
5. Shoir she'rlarida tabiat lirikasining o'rni va ifoda tarzini misollar asosida tushuntiring.
6. She'rlardagi inson ruhiy holatlari ifoda qilingan nuqtalarni ajratib ko'rsating.
7. Rauf Parfi tasavvuridagi ona obraziga tavsif bering.
8. «Shahlo ko'zli mening targ'ilim» deganda nimani tushunasiz?
9. «Ajoyib diyorsan, qalbim, na chora Shodlik va hasratning maskani sanda» misrasida qanday tuyg'ular ifodalangan?
10. «Yurak» she'ridagi shoirning murojaatlari sababini izohlang.
11. Shoir she'rlaridan namunalar yod oling.
12. «Rauf Parfi she'rlarining zamonaviyligi va umrboqiyli» mavzusida kichik ijodiy matn yozing.

VII. MUSTAQILLIK DAVRI ADABIYOTI.

7.1. Mustaqillik davri o'zbek she'riyati

XX asr o'zbek xalqining boy madaniyati va badiiy tafakkuri tarixida alohida o'ziga xos bosqich sanaladi. Bu davrda o'zbek adabiyotining taraqqiyot yo'lida realistik tasvir tamoyili yetakchilik qildi; badiiy adabiyot ijtimoiy hayotga, insonlar dardiga yaqinlashdi, qalamga olingan mavzular zamon bilan, mavjud umuminsoniy muammolar bilan bog'landi. Eng muhimi, XX asr oxirida birorta o'zbekistonlikning yodidan chiqmaydigan tarixiy voqea sodir bo'ldi, ya'ni 1991-yil 1-sentabrda O'zbekiston mustaqillikka erishdi. Barcha o'quv dargohlarida o'quv yilining birinchi kunida betakror bayramona kayfiyat hukm suradi. Demak, o'sha voqelikdan keyingi davr adabiyoti «Mustaqillik davri o'zbek adabiyoti» deb atalishi tabiiy sanaladi. Badiiy ijodning har bir yo'nalishi – nazm, nasr va dramaturgiya mohiyat e'tibori bilan mustaqillik davrining mavzulari bilan boyidi. Bu holat o'zbek adabiyoti tarixida yangi davr boshlanganidan darak beradi.

MUSTAQILLIK DAVRI O'ZBEK SHE'RIYATI

O'zbek she'riyati istiqlool yillarida o'ziga xos yangi adabiyestetik hodisa sifatida namoyon bo'la boshladi. Badiiy ijod maydonida shoirlar uchun erkin ijodiy muhit yuzaga keldi. Adiblar o'z ma'naviy dunyosini, olam va odamga doir qarashlari, individual his-tuyg'ularini bor holicha taqdim qila boshlashdi.

Mafkuraviylashgan eski adabiy siyosatdan boshqacha, ya'ni inson erkini qadrlash, Vatanning chin saodati, buyuk kelajagi uchun qayg'urish, milliy o'zlikni anglash, milliy qadriyatlarni e'zozlash kabi qator mavzular bu davr she'riyatida yetakchilik qildi.

Vatan – ijod ahlining yuragiga eng yaqin, juda muhim va doimiy mavzu. O'zbek adabiyoti tarixida yurtning go'zal tabiatini, osmono'par tog'larini, dala-dashtlarini, bepoyon qirlarini, bebaho ma'danlarini madh etgan she'rlar ko'p yozildi. Tabiiyki, bu muazzam va muqaddas Vatan borlig'i faqat moddiy ne'matlardangina iborat emas. Abdulla Oripov bir she'rda: «Yurtim, seni faqat boyliklaring-chun sevgan farzand bo'lsa, kechirma aslo!» deb xitob qildi. Zotan, bu ko'hna zaminda O'zbekistonning ma'naviy muhitini, ob-havosini, shon-sharafini, shuhratini dunyoga tanitib turgan, eng muhimi, Vatan timsoliga aylangan ulug' siymolari bor. Bu ulug'larning nomi yurtning uzoq-yaqin tarixi

sahifalarini bezaydi. Ular orasida jahon ilm-faniga, ma'naviyat va adabiyot xazinasiga ulkan hissa qo'shganlari, Erkin Vohidov ta'biri bilan aytganda, «sirli olam toqiga ilk narvon» qo'ygani ham, «she'riyat mulkida shoh-u sulton» bo'lgani ham, dushmanlarga qarshi «ko'ksi qalqon» vatanparvarlari ham mavjuddir. O'z vaqtida Vatan ozodligi, hurligi va erki ramziy ravishda shoirlar ijodining asos-negiziga joylandi.

Nafaqat o'zbek, balki jahon adabiyoti tarixida Vatan haqida she'r yozmagan shoir kamdan-kam topiladi. Albatta, ularning badiiy saviyasi, ta'sir quvvati, yuraklardan joy olishi turlicha. Ayrim holatlarda shoir Vatan so'zini she'rida qo'llamasdan ham el-yurtiga mehrini izhor qilishi mumkin. Ba'zan ayni so'zning beto'xtov takrori she'riyat muxlislarining ixlosini qaytaradi. Har kim Vatanni o'zicha tushunadi, o'zicha suyadi, sog'inadi, o'zicha kuylaydi; Vatani bilan faxrlanadi. O'z tuprog'idan, gulidan, gulistoni-bo'stonidan, oshyoni-dilistonidan ajralgan bulbulning mungli fig'oni falakka chiqadi. Odamning o'z yurtiga mehr-muhabbati yoki ayriliq sog'inchi ana shunday an'anaviy obrazlarda ham ifoda qilinadi.

She'riyatdagi Vatan haqidagi badiiy so'z shoir tabiatiga, ruhiyatiga, dunyoni anglashi va anglatishiga daxldor so'zdir. Ko'pincha, shoirning o'zligi, ichki «men»i bilan tashqi ijtimoiy muhit bitta lirik qahramonda jamlanadi. Vatan o'sha obrazda namoyon bo'ladi va, aksincha, shoirning o'z dunyosi yoki yaratgan qahramoni Vatan timsoliga aylanadi...

To'g'risi, har qanday adabiy hodisalar, she'riy asarlar o'z-o'zidan go'zallik kashf etmaydi. She'riyatning ta'sir quvvati uchun shoirlarning iste'dod darajasi va shuiste'dodni namoyon etish uchun sog'lom adabiy muhit muhim sanaladi. Mustaqillik davri she'riyati mazmunan yangilanib borayotgan she'riyat sanaladi. Shu bilan bir qatorda, turli she'riy shakllar bo'yicha tajribalar ham qilindi. She'rda ta'sir quvvati, har bir shoirning o'z o'quvchisiga o'z aytar so'zi va o'ziga xos uslubi bo'lishi lozim.

Bu dunyoga bir qo'shiq, Berib ketgin, shoirim – Marhumlar uyg'onsinlar, Uxlolmasin tiriklar. (*Usmon Azim*)

Bu o'tkir va o'ziga xos poetik tabiatli to'rt misrada shoir o'z zamondoshlarining badiiy jihatdan yuksak, ta'sirli, umrboqiy she'rlar yozishga chaqirayotgandek taassurot qoldiradi. Shunday she'riy namunalarni o'z tarkibida jamlagan o'nlab shoirlarning to'plamlari aynan istiqlool yillarida dunyo yuzini ko'rdi. Mustaqillik yillarida qator katta va

yosh avlod ijodkorlarining o‘nlab she’riy kitoblari nashr etildi. Tabiiyki, bu she’riy ko‘ngil izhorlarida har bir shoirning o‘z badiiy olami, mahorati va his-tuyg‘ulari aks etgan. O‘quvchi jahonshumulo‘zgarishlar davrini o‘z ko‘zlari bilan ko‘rgan katta avlod shoirlari ijodida istiqloлга shukronalik, yoshlarda esa faxr-iftixor tuyg‘ulari bilan sug‘orilgan she’rlarga duch keladi.

Savol va topshiriqlar

1. Mustaqillik davri she’riyati, nasri va dramaturgiyasi haqida o‘z fikrlaringizni bayon qiling.
2. Istiqlol davri she’riyatiga xos asosiy xususiyatlar nimalardan iborat?
3. Mustaqillik davri o‘zbek she’riyatining eng muhim mavzularni sanab bering.
4. Zamonaviy o‘zbek she’riyatidagi qaysi shoirlarning she’rlarinisevib o‘qiysiz?
5. Istiqlol yillarida nashrdan chiqqan qanday she’riy kitoblarni o‘qigansiz?
6. O‘zingiz muxlis bo‘lgan shoir ijodiga qisqacha tavsif bering. Sizni hayratga solgan ijod namunalaridan misol keltiring.

7.2. Mustaqillik davrida nasr va dramaturgiya

Zamonaviy o‘zbek adabiyotida nasriy asarlar o‘z ko‘lami va g‘oyaviy-badiiy jihatdan tasvir imkoniyatlarining kengligi bilan ajralib turadi. Nasriy asar uchun har qanday hodisani – u katta yoki kichik bo‘lishidan qat’i nazar – badiiy tasvir vositalari, obrazli tafakkur, insonning barcha ruhiy kechinmalari e’tiboriga ko‘ra aks ettirish muhim sanaladi.

Epik ko‘lamdor roman yoki qissalarni o‘qib, ma’lum bir davrning ijtimoiy-tarixiy hayoti, insonlarning turmush tarzi, o‘y-kechinmalari, ishq-muhabbatdek bebaho his-tuyg‘ularini tasavvur qilish mumkin. Ayni damda badiiy asar o‘z muallifining dunyoqarashi, iste’dodi, shaxsiyatining kimligidan ham darak beradi. Abdulla Qodiriy: «Yozuvchini, garchi shaxsan tanilmasa ham, asarlarini o‘qib, qanday tabiatli shaxs ekanini g‘oyibona bilish, tasavvur qilish mumkin. Chunki u asarlarida, asosan, o‘z tabiatini, ruhini tasvirlaydi», deb juda o‘rinli fikrni yozgan edi.

Mustaqillik davri o‘zbek nasri tarkibidagi ayrim namunalar bilan muhtaram o‘quvchilar quyi sinflarning «Adabiyot» darsliklari orqali tanishgan edi. Ammo uni yaxlit tasavvur qilish uchun bugungacha davom etayotgan adabiy jarayondan ham boxabar bo‘lishlari lozim.

Istiqlol yillarida tarixiy va zamonaviy mavzuda romanlar, dunyo adabiyoti tajribalaridan o‘rgangan holda yaxshi qissa va hikoyalar yozildi. Hech shubhasiz, bu davrda yangicha yo‘nalishlar, adabiyot maydoniga qadam qo‘ygan yosh adiblarning yangi nomlari paydo bo‘ldi; inson tabiatidagi ziddiyatlarni noan‘anaviy usulda tasvirlashga e’tibor kuchaydi; insonning sirli dunyosini badiiy tadqiq qilish jihatidan o‘zbek nasri yuksaldi. Eng yaxshi asarlarda jahon adabiyotining tasvirmoyillari bilan o‘zbekona milliy tafakkur uyg‘unlashdi.

Ijod – murakkab ruhiy-ijtimoiy hodisa. Adiblar o‘z shuurida pishib yurgan asarlarni qog‘ozga tushirishga ba’zida ijtimoiysiyosiy muhitdagi erksizlik tufayli imkon topa olmasliklari ham mumkin. Sho‘ro zamonida ijod erkinligining cheklab qo‘yilishi bunga misol bo‘ladi. Biroq istiqlol iste’dodli yozuvchilarga qalbida uzoq saqlanib kelgan mavzularning badiiy talqini uchun imkon berdi. Xususan, Said Ahmad, Odil Yoqubov, Shukur Xolmirzayev kabi adiblar istiqlol yillarida mustabid tuzum davrida yaralangan qalbida qolib ketgan voqealarni «Sarob», «Qorako‘z majnun», «Oftob oyim», «Muzqaymoq», «Bandiburgut» kabi asarlarida bayon qildi. Aziz o‘quvchilar, bu hikoyalarning ayrimlarini o‘qigan bo‘lishingiz mumkin.

Mustaqillik davri o‘zbek nasrida insoniy qadriyatlarni e’zozlash, milliy urf-odatlarini qadrlash, mashhur tarixiy shaxslar hayotini badiiy talqin etish, zamon qahramoniga munosib obrazlarni tasvirlash kabi tamoyillar yetakchilik qiladi. Badiiy asar qayta va qayta murojaat qilinadigan adabiy manba bo‘lishi uchun serqatlam ma’no va o‘ziga xos ramzlar tilini talab etadi. Shunda adabiyot to‘g‘risidagi oddiy, jo‘n va sodda tasavvurlar yangicha nazariy qarashlar bilan boyib boradi.

Badiiy asar ma’lum bir zamonda muayyan ijodkor tomonidan yoziladi. Biroq u hamma davrlarda yashayotgan insonlar tabiatiga mos kelishi, o‘y-kechinmalarigata’sir ko‘rsatishi lozim. Keyingi yillarda o‘zbek adabiyotining nasr yo‘lida shunday badiiy puxta asarlarning yozilayotgani quvonarlidir. Xususan, tasvirlar suvratdan siyratga, oddiy ma’lumotdan inson kechinmalariga – obrazli qilib aytgandairmoqdan ummonga ulanayotgandek taassurot qoldiradi. O‘z asarlarida ezgulik va qabohatning mangu kurashini, inson qalbidagi cho‘ng iztirob va surur

chizgilarini yonma-yon taqdim etayotgan iste'dod egalari, imkoni boricha, mustaqillik davrio'zbek adabiyotini dunyoga olib chiqish, zamonaviy o'zbek nasrini jahon adabiyotining durdonalari qatoriga qo'shish orzusida ijod qilmoqda. Istiqlol davri nasrida o'tgan asrdagi ijtimoiy-siyosiy muhitning, mash'um sho'rolar siyosati davridagi ziddiyatlarni, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurashning o'ziga xos talqinlari ham maydonga keldi. O'tgan asrdagi insoniyatni larzaga solgan mudhish hodisalardan biri – bu Ikkinchi jahon urushi. Ayni paytda, afg'on urushi xunrezliklari to'g'risidagi mavzu ham adiblar nazaridan chetda qolgani yo'q. Afg'on urushi mavzusida kichik hikoyalar, e'tiborli qissalar yozildi; hujjatli-publitsistik asarlar bitildi; yirik hajmli romanlar ham shu mavzuga bag'ishlandi.

Mustaqillik davri nasrida inson va tabiat masalasi adiblar tomonidan ko'p qalamga olindi. Zero, tabiat og'ushidagi minglab, millionlab xilqatlarning o'z fazilati, fitrati, xususiyati bor. Inson esa ular ichida eng go'zal, eng mukarram, barchasi ichra gultoj sanaladi. Inson tabiatiga xos qandaydir fazilat yoki qusurlarni yozuvchilar o'z asarlarida hayvonot olami tili bilan ham bayon qiladi. Ot va inson munosabatlari to'g'risida maxsus asarlar bitildi. Bularning barchasidan maqsad – inson. Hayvonlarning insoniy fazilatlari ko'rsatilgan asarlarda odamlarning hayvondek tubanlashgan vaziyatlari namoyon bo'ladi.

Istiqlol yillarida turli ovozga mansub adiblarning o'nlab kitoblari nashrdan chiqdi. Ularning ayrimlari roman, boshqalari qissa va hikoyalardan tarkib topgan. To'g'risi, mustaqillik davri o'zbek nasrini tugal tasavvur qilish uchun iste'dodli yozuvchilarning asarlaridan namunalar topib o'qish zarur. Bu asarlar Sizga ma'naviy ozuqa beradi hamda jamiyatda o'z o'ringizni topishda ko'maklashadi, albatta.

Savol va topshiriqlar

1. Yangi davr nasridagi yetakchi asarlar asosan qanday mavzularda yaratildi?
2. Istiqlol yillarida yozilgan roman, qissa va hikoyalardan qaysilarini o'qigansiz?
3. Bugungi yosh adiblarning nasriy asarlaridan qaysilarini bilasiz?

VIII. XX ARS BIRINCHI YARMI JAHON ADABIYOTI

8.1. Anton Pavlovich Chexov va uning "Garov" hikoyasi

Mashhur rus yozuvchisi Anton Pavlovich Chexov 1860-yil Rossiyaning Taganrog shahrida tugʻilgan. Moskva universitetining tibbiyot fakultetini tugatgach (1884), Moskva yaqinidagi qishloq larda shifokor boʻlib ishlaydi. Keyinchalik kasalligi bois Yaltaga koʻchib oʻtadi. A. P. Chexov xalq hayotini zimdan teran oʻrgandi; odamlar orasida boʻldi, ularning dard-u holini tingladi. Oʻz davrining ijtimoiy-maishiy hayot tarzi, insonlararo turli muomala- munosabatlari A. P. Chexovning badiiy tafakkuri, oʻtkir nigohi orqali adabiy asarlariga koʻchdi. Yozuvchi hayotdan goʻzallik izladi, tevarak-atrofida boʻlayotgan bemaʼni ishlardan hazar qildi va inson tabiatidagi ayrim qusurlarni hajviy usulda tasvirladi. U ham shifokorlik kasbi bilan, ham oʻtkir ada biy qalami bilan oddiy odamlarga quvonch ulashishga harakat qildi. Adib ijodiy merosining katta qismini tashkil etgan oʻnlab hikoyalari dunyo adabiyoti xazinasidan mustahkam oʻrin oldi. Hikoyalarida kam soʻz bilan katta voqealarni tasvirlash sanʼatini namoyish qildi. Ayni damda, uning qissa va sayohatnomalari sevib oʻqiladi. «Chayka», «Vanya amaki», «Uch opa-singil», «Olchazor» kabi qator pyesalari teatr sahnalarida qoʻyilgan.

A. P. Chexovning asarlari koʻpgina isteʼdodli tarjimon va adiblar tomonidan oʻzbek tiliga tarjima qilingan. Adib 1904-yilda vafot etgan.

CHEXOVNING HIKOYASI HAQIDA

Rus adibi A. P. Chexov dunyo hikoyachiligiga katta hissa qoʻshgan ijodkorlardan biri sanaladi. Uning hikoyalari qisqaligi, real hayotiy voqealarga asoslangani, shuningdek, oʻziga xos badiiy uslubi bilan ajralib turadi. A. P. Chexov oʻz hikoyalarida ulkan tarixiy yoki favqulodda jahonshumul hodisalarni qalamga olmaydi. Balki oddiy rus odamlari qatnashgan, bir tomondan juda sodda koʻringan voqealarni qiziqarli bayon qiladi; unga mahorat bilan badiiy boʻyoq beradi. Jumladan, adibning mashhur hikoyalaridan biri boʻlgan «Garov» hikoyasi bankir va yosh huquqshunosning qatl hukmi bilan qamoq jazosi borasidagi ziddiyati asosiga qurilgan. Hikoyada hayotning mazmuni, yoshlik faslining qadri, mol-dunyoning nimaga zarurligiga urgʻu beriladi. Hayot hamma vaqt goʻzal, ayniqsa, saodatli va fayzli umr har qanday odamning orzusidir. Bunday hayot tarzi uchun faqat cheksiz boylikning oʻzigina yetarli emas. Bunday umr uchun dunyoning hamma turdagi kerakli-keraksiz minglab

kitoblarini o‘qish ham kamlik qiladi. Muhimi – uqish. O‘qilgan kitoblar ijtimoiy hayot va inson umri bilan bog‘lanishi, har qanday odamni kamolot cho‘qqisiga olib chiqishi, shuningdek, umr mazmunini teranroq anglashga yordam berishi lozim. Aks holda, bunday ta‘lim va tahsil hayotdan uzilgan bo‘ladi. Shu ma’noda hikoyadagi bayonga ko‘ra bankirni hamisha boyliklaridan ajralib qolish xavfi ta‘qib qiladi. Garov o‘ynashning o‘zi bema‘nilik emasmi? Boshidayoq bankirni shu savol qiynaydi. Savolga o‘zichajavob ham topadi: «G‘irt bema‘nilik bu. Bu narsa kamina tomonidan badavlat kishining shunchaki to‘qlikka sho‘xligi bo‘lsa, huquqshunos tomonidan – pulga o‘chlik, boylikka hirs qo‘yish, tamom-vassalom...» – deb mulohaza yuritadi. Oradan yillar o‘tgan sari uning boyliklari kamayib, hatto qarzga botadi. Shunda o‘z boyliklari, xususan, ikki million pulini asrab qolish uchun qamoqda o‘tirgan huquqshunosni qatl etishni niyat qiladi. «Har holda, yashamoq – o‘limdanafzalroq» degan fikrini isbotlash va garovga qo‘yilgan pul uchun o‘zini o‘n besh yillik hibsga mahkum etgan yosh huquqshunos qirq yoshga yetganida hayot mazmunni o‘zicha, o‘z qarichi bilan o‘lchab ko‘radi. Ma‘lum bir xulosalarga keladi. Shu xulosalarini mahbus qog‘ozga tushiradi. Bankir qamoqxonaga kirib, ozib-to‘zib qolgan va pinakka ketgan mahbus yonida shu maktubni ko‘radi. Bu mulohazalari davomida bir necha marta kitoblarni tilga olib: «Endi kamina o‘zimni sizlarning barchangizdan har jihatdan komil va yetuk ekanligimga ishonch hosil qilmoqdaman...» – deb ta‘kidlaydi. Dunyoning noz-u ne‘matlarini o‘tkinchi sanaydi, faqat mol-dunyogina insonni baxtli-saodatli qilmasligini anglab yetadi. Shuning uchun puldan ixtiyoriy ravishda voz kechadi; o‘z xohishiga ko‘ra oxirgi muddatda qamoqxonadan atayin qochib, garov shartini buzadi. Huquqshunos yozgan maktub bankirga ham ta’sir ko‘rsatadi; u o‘zidan o‘zi nafratlanadi. A. P. Chexovning ushbu «Garov» hikoyasi inson umri, erkin hayot, mutolaa, kitobning foydasi, olingan limning hayotga tatbiqi, kamolotning darajasi va boshqa hayotiy masalalar haqida fikrlashga undaydi. Ayni damda, hikoya mazmuni, bankir va huquqshunosning qilmishlariga sharqona odob-axloq mezonlari bilan qaralganda, ikki dunyo saodati degan tushuncha o‘rtaga qalqib chiqadi. Bir qarashda, mahbus o‘z-o‘zini tarbiyalagan, komillikka erishgan va ruhan tozalangan inson sifatida ko‘rinadi. Biroq inson zoti bu dunyoni deb u dunyoni esdan chiqarmasligi hamda u dunyoni deb bu dunyodan kechmasligi lozim. Hikoya shunday muhim hayotiy masalada ham ogohlikka chorlaydi. Umr yelga

sovurilmasligi kerak. Shu ma'noda hikoya noo'rin bahs-munozaraning oqibati, xususan, garov ikki inson taqdirini boshqa o'zanga solganligi haqida saboq beradi.

8.2. Rashod Nuri Guntekin va uning "Choliqushi" romani

XX asrdagi mashhur turk yozuvchilaridan biri Rashod Nuri Guntekin 1889-yil Istanbulda tug'ilgan. Istanbul universitetining turk tili va adabiyoti bo'limini tamomlagan (1912). XX asrning 20-yillarida uning bir qancha hikoyalari bosilib chiqadi. Katta epik janrga qo'l urgan yozuvchi dastlab «Sirli qo'l» (1921) romanini yozadi. Keyinchalik «Xazonrezgi», «Tamg'a», «Yashil tun» nomli romanlari nashr qilinadi. Ammo dunyo adabiyotida Rashod Nuri Guntekin «Choliqushi» (1922) romani bilan shuhrat qozondi. Adibning bu romani Mirzakalon Ismoilov tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan (1959). Rashod Nuri Guntekindan ko'plab hikoyalar, roman va dramatik asarlar meros bo'lib qoldi. Turkiyada adibning yigirma to'rt jildidan iborat asarlari bosilgan (1958–61). Adib 1956-yilda vafot etgan.

«CHOLIQUISHI»ROMANIDAN OLINGAN PARCHA HAQIDA

Aziz o'quvchi, siz taniqli turk adibi Rashod Nuri Guntekinning «Choliqushi» romanidan olingan parchani o'qibchiqdingiz. Parcha romanning boshlanish qismidan tanlangan. Guvohi bo'lganingizdek, romanning bosh qahramoni –Farida. Barcha voqea-hodisalar uning tilidan bayon qilinadi. Faridaning dard-u alamlari, quvonchlari, iztiroblari – barcha qalb kechinmalari o'quvchi yuragidan joy oladi. Asarni o'qish jarayonida siz uning samimiyati, ochiq ko'ngilliligi, shijoati, to'g'riligi, sadoqat va boshqa fazilatlar uchun yaxshi ko'rib qolasiz. Asardagi joziba, shiddatli bayon uslubi, Farida obrazining betakror qirralari har kimning diqqat-e'tiborini o'ziga tortadi. Roman boshlanishida Farida es-hushini tanigan kunlardagi kayfiyatni, atrof-muhitga, odamlarga, yaqinlariga munosabatlarini bayon etadi. Fransuz tili muallimasi Aleksi opaning taklifiga ko'ra boshqa tengdoshlari kabi u ham bolalik xotiralarini yozadi: «Men baliqlar singari ko'l ichida tug'ilganga o'xshayman. Onamni es-es bilaman... Otam, enagam, xizmatkorimiz Husayn ham esimda... Bir kun meni ko'chada quvgan qora laychani... Bir kun to'la savatdan yashiriqcha uzum olayotganimda barmog'imni chaqib olgan arini... Ko'zim og'riganda tomizilgan qizil dorini... Mehribon Husayn bilan Istanbulga kelganimizni... Ha, shularga o'xshash ko'p

narsalarni eslayman... Lekin bulardan hech biri ilk xotira emas... Faridaning bu inshosi boshqa o'quvchilarga ham o'qib eshittiriladi. Mazkur parchadagi tasvirlar, birinchidan, roman muallifining o'z qahramonini boshqalardan ajratib ko'rsatishi, ikkinchidan, ochiq ko'ngil, to'g'riso'z, badiiy tafakkur tarziga ega ekanini boshidanoq ma'lum qilishi uchun zarur edi. Faridaning o'z e'tirofiga ko'ra: «Menga kelsak, men butunlay boshqacha qiz edim», – deb yozadi u. Roman Faridaning shu «boshqacha»ligi tafsilotlari asosiga qurilgandir. Ayniqsa, Faridaning maktabdagi o'qish yillari va shu muhitda turli sarguzashtlarni boshidan kechirgani, ba'zan turli qiziqchilik uchun atay hazillar boshlashlari – bularning barcha-barchasi roman sahifalari miqdori ko'paygan sari o'quvchining ushbu shaddod qahramon to'g'risidagi tasavvurini to'ldirib, yaxlitlashtira boradi. Bolalik va yoshlikning beg'ubor damlaridagi yoshgina qizning birovlar xayoliga kelmagan ishlarga bosh urishi, deylik, daraxtlar ustida bamisoli chaqqon mushukdek shoxdan shoxga sakrab o'tishlari obraz tabiatining individualligini namoyon qiladi. Muallifi sekin-asta Faridani romanning asosiy motivi bo'lgan ishq-muhabbat yo'nalishiga yo'naltira boradi. Faridani bo'las Komron bilan uchrashtiradi. Hamma bolalar bilan bemalol janjal-g'avg'olar ko'taradigan Farida Komronga yo'liqqanida boshqacha bo'lib qoladi, hamma bolalarga qiladigan qiliqlarini qila olmaydi. «Qarindosh bolalar orasida faqat bittasidan tortinar, o'shandagina hayiqar edim. U Basima xolamning o'g'li Komron edi. Ammo uni bola deyish uncha to'g'ri kelmaydi. Avvalo, yoshi mendan ancha ortiq, qolaversa, juda odobli, vazmin. Bolalarga qo'shilishni yoqtirmaydi. Qo'llarini cho'ntaklariga suqib olib, yo dengiz bo'yida o'zi yolg'iz aylanib yuradi, yo bo'lmasa daraxtlar soyasida kitob o'qib o'tiradi. Komronning sochlari jingalak, sarg'ish yuzi esa nozik, oppoq, yarqiroq. Shunchalar yarqiroqki, yuragim chopsa-yu, quloqlariga yopishib olib, yaqindan betlariga qarasam, xuddi oynadagi kabi o'zimni ko'rishimga ishonaman». Adib shu zaylda Komronning tabiati va tashqi qiyofasi – portretini Faridaning qalami bilan chizib ko'rsatadi. Albatta, bu qiyofa, tasvirlar Faridaning qalb oynasiga solib qaralishida hech qanday g'ayritabiiylik yo'q. O'rni-o'rni bilan bu tasvirlar orasiga Faridaning istehzolari, piching va kinoyalari qo'shiladi. Bunday ruhiy-psixologik tasvir yo'sini obraz tabiatini, ichki kechinmalarini, boshqalardan farqli xarakterini ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Romanda berilishicha, Komron bilan Narimon degan bir tul ayol o'rtasidagi munosabatlarni Farida ulkan bir daraxt tepasida o'tirib

tomosha qiladi. Eng qizig'i, qalbiga muhabbat mehmon bo'layotgan qizlar Faridaning shunday go'zal va bebaho tuyg'udan bebahra ekanini o'ylayotgan bir mahallarida u g'alati kayfiyatga tushadi. Barcha sinfdosh qizlar bu o'zgarishni darrov sezishadi. Farida o'zining ham boshqa qizlarga o'xshagan qalb egasi ekanini anglatish uchun Komron bilan Narimon o'rtasidagi uchrashuv sahnasiga o'z laqabini qo'yib gapirib beradi. Demak, yozuvchi sekin-asta shu ikki qahramonni allaqanday poetik rishtalar vositasida bir-biriga yaqinlashtira boradi. Yozuvchi Faridaning o'n besh yoshlik paytidagi ajib bir ziddiyatni, ya'ni sho'xlik-o'jarliklari qolmaganini, ammogo'zallashib borayotganini «Fe'li bo'ri bolasiga o'xshasa-yu, yuzi rassom chizganday chiroyli bo'lsa!» degan bir kimsaning ta'biri bilan ta'kidlaydi. Farida o'z dugonalari, xususan, Mishel ismli qiz bilan sirlashadi, kerak bo'lsa, uning ko'zi oldida sevishganlar rolini ham ijro qiladi. Shunday ijrolardan keyin Farida o'ylanib qoladi: «Sevgi degan narsaning roli odamni shu qadar yondirib titratsa, kim biladi, uning o'zi qanday ekan?» Darhaqiqat, roman shunday olovli, o'tli muhabbatning tarixidan ham so'zlaydi. Farida bilan Komronning o'zaro yaqinlasha borishi uchun adib Mujgon obrazidan ham foydalanadi. Farida o'zining Komronga munosabatlarini, barcha qilg'iliklarini so'zlab berganida, Mujgon Komronning ham Faridaga befarq emasligini aytadi. Farida bundan jahllanadi, xayolga beriladi. Roman boshlanishidagi yosh qizning hayot yo'li bora-bora Birinchi jahon urushi davridagi turk xalqi hayotidagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy muammolar foniga olib o'tiladi. Roman faqatgina Farida bilan Komron orasidagi ishq-muhabbat bayonidangina iborat emas, balki oddiy xalqning turmush tarzi, boshidan kechirgan mashaqqatlari, insonlararo murakkab munosabatlarini haqqoniy yoritishi jihatidan ham muhim sanaladi. Muhtaram o'quvchi! Farida bilan Komron o'rtasidagi munosabatlarni o'zbek adabiyoti tarixidagi, ayniqsa, avval o'tgan sinflarda o'qilgan asarlarning aynan shunga yaqin qahramonlari qismati bilan qiyoslash ham o'rinli bo'ladi. Xususan, Otabek bilan Kumush yoki Anvar bilan Ra'no o'rtasidagi go'zal insoniy fazilatlar «Choliqushi» romani bosh qahramonlari tabiatida ham qaysidir shaklda o'z ifodasini topgan. Bunday tasavvur o'quvchida badiiy adabiyotni boshqa xalqlarning asarlari va ulardagi obrazlar bilan qiyosiy o'rganish malakasini hosil qiladi. Qolaversa, «Choliqushi»dan olib taqdim etilgan bu parchadagi joziba siz azizlarda romanni to'la o'qishga rag'batuyg'otishi ham tabiiy.

Nashriyot litsenziya raqami: 143413

“SAMARQAND” nashriyoti

Mas'ul muharrir — Dildora TURDIYEVA

Musahhah — Anvar UMRZOQOV

Texnik muharrir — Akmal KELDIYAROV

Sahifalovchi — Dilshoda ABDIAXATOVA

Dizayner — Davron NURULLAYEV

“SARVAR MEXROJ BARAKA” bosmaxonasida chop etildi.

Guvohnoma raqami — 704756. Pochta indeksi 140100.

Samarqand shahar, Mirzo Ulug'bek ko'chasi, 3-uy.

Bosishga 25.06.2025 ruxsat etildi. Bayonnoma raqami: 11

Bichimi 60x84^{1/16}. “Times New Roman” garniturasida, 7.21 bosma taboq.

Adadi: 200 nusxa. Buyurtma raqami: 325/2025

Tel/faks: +998 94 822-22-87, e-mail: sarvarmexrojbaraka@gmail.com

